

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

DOKTORI ÉRTEKEZÉS

Garai László
a pszichológiai tudományok kandidátusa

ALKOTÁSPSZICHOLÓGIA FELÉ:
Esettanulmány József Attiláról

BUDAPEST
1988

TARTALOM

Doktori értekezés tézisei

Előzmények és célkitűzés
Módszer
Eredmények
A jelölt közleményei a disszertáció témakörében
Az eredmények alkalmazási lehetőségei

I. Szociális identitás és szociális kategorizáció

A szociális kategorizáció
Társadalmi azonosság és gondolkodás
A szociális kategorizáció jelölésének ontogeneziséről

II. A szociális kategorizáció paradoxonjai

A második hatvány paradoxonja
Társadalmi azonosság: kognitív disszonancia vagy paradoxon?
Tragikus paradoxonok
A mindennapi élet paradoxonjai

III. Pszichoökonómiai megfontolások

A szociálpszichológiai jelenségek mechanizmusa
A pszichoökonómiai szerveződés

IV. József Attila alkotástörténete felé

Háttér és választás
Szükséget szenvedni
Aki nem dolgozik, az ne is egyék
Proletár-költő: contradictio in adjecto
„...elvegyültem és kiváltam”
Az én-azonosság tragikus paradoxonja
„Nekem mindegy”
A leépítés
„Ez éles, tiszta szürkület való nekem”
„Megszületett az a Gyermeke...”
„...kétes létben a bizonyosság”

V. Függelék: Válasz opponenseknek

Irodalmi összefoglaló

Garai László közleményei a társadalmi azonosságról
Korábbi közlemények. Vita és publicisztika

Doktori értekezés tézisei

Dr. Garai László
a pszichológiai tudományok kandidátusa

Előzmények és célkitűzés

A pszichológia néha tudatosan, többnyire tudattalanul visszatér vagy beleütközik azoknak a kettősségeknek egyikébe vagy másikába, amelyet a klasszikus filozófia hol mint a **res extensa** és a **res cogitans** kettősségét, hol mint az **elméleti észét** és a **gyakorlati észét**, hol mint az objektumával szembenálló **szubjektumét** és a megjelenő **szubsztanciáét** ragadott meg. A pszichológia mindmáig nem tudta sem asszimilálni azt a kettősséget, sem pedig függetleníteni magát attól, amit a modern filozófiák egyszer a **természet** és a **szellem**, máskor a **tények** és az **értékek** kettősségeként írnak le, ismét máskor pedig mint a dolgok **1. Világának** és a jelentések **2. Világának** azt a topológiáját, hogy két oldalról fogják közre a lelki jelenségek **3. Világát**.

1968-ban védett kandidátusi disszertáciomban¹ annak megvizsgálására tettem kísérletet, meddig terjednek a **tárgyi tevékenység** kategóriájának (Leontyev) lehetőségei arra, hogy a fenti kettőssége(ke)t a pszichológia számára meghaladhatóvá tegye, egy olyan szemlélet és módszer kimunkálásával, mely a **természet**, ill. a **szellem** elve helyett a **termelés** elvéből indulna ki: olyan entitásból, mely éppúgy téri-idői dimenziókhoz kötött, mint a természet, de éppolyan kreatív, mint a szellem. Egy termeléselvű pszichológia kidolgozásával a humán tudományoknak e különleges helyzetű ága, melyet a humán tudományok „felezővonala” magát is kettészeli egy természetelvű és egy szellemelvű féltudományra, kigyógyulhatna veleszületett tudathasadásából, amelyben egyszer egy természettudomány igényét mutatja arra, hogy a kultúrát is az emberi természetből „magyarázza”, máskor meg egy szellem-tudományét, hogy a mindennapi élet szerveződéseit az emberi szellemre vonatkoztatva „írja le”.

Kitűnt, hogy a tárgyi tevékenység kategóriája alkalmas ugyan arra, hogy a **kognitív lélektan** és a **viselkedépszichológia** feloldhatatlannak látszó kettősségét feloldja, viszont nem érinti sem azt a szakadékot, amely a **pszichoanalízist** és a **szociálpszichológiát** egymástól elválasztja, sem pedig azt, amely egyfelől ezt a két elméletet, másfelől a két másikat egymással szembeállítja.

A doktori értekezés a kandidátusi disszertáció programját ennek a felismerésnek megfelelően folytatja, amikor – a tárgyi tevékenység ikerkategóriájaként – felveszi a **társadalmi személyazonosságot** és megvizsgálja, hogy ennek pszichikus feldolgozása milyen szerepet játszik a tudat genezisében.

A társadalmi személyazonosság felvételét a tárgyi tevékenység ikerkategóriájaként Vigotszkijnak (1934) arra a gondolatmenetére építem, mely szerint a két *par excellence* emberi teljesítménynek, „a gondolkodásnak és a beszédnek genetikusan teljesen különböző gyökerei vannak [...] A kétféle funkció fejlődése nemcsak különböző gyökerekből indul, hanem az egész állatbirodalomban különböző vonalon folytatódik” Mármint „a szó tulaj-

¹ Garai László: *Személyiségdinamika és társadalmi lét*. Akadémiai Kiadó. Bp., 1969)

donképpen értelmében vett *gondolkodás* csírái, melyek a beszéd kifejlődésétől függetlenül [...] jelennek meg az állatoknál” (76-77. lap), arra szolgálnak, hogy az állat *tevékenységét ennek objektumához igazítsák*. Másfelől az emberi *beszéd* csírái, melyek a gondolkodás kifejlődésétől függetlenül jelennek meg az állatoknál, arra szolgálnak, hogy az állat *szociális érintkezését igazítsák ennek szubjektumához*. Vigotszkij nem a gondolkodás vagy a beszéd meglétét önmagában tekinti emberi specifikumnak, hanem azt a szerkezetet, amelyben a filogenezisben egymástól függetlenül fejlődött két teljesítmény az embernél összekapcsolódik, *az objektumához igazított tevékenység és a szubjektumához igazított szociális érintkezés összekapcsolódásának közvetítésével*.

Módszer

A disszertáció határtudományi vizsgálatot mutat be, ennek megfelelően az alkalmazott vizsgálati módszerek is különböző tudományok eszköztárából valók.

A kutatás problémáját a szókratészi maieutika módszerével exponálja: egy pozitivista és egy egzisztencialista emberfelfogást ütköztet az emberi lényeg kialakulására és megjelenésére vonatkozó dialógusban, amely e felfogásoknak is nem csupán megjelenési, de egyben kialakulási helye is.

A másik módszertani eljárás, amelyet a disszertáció alkalmaz, a szaktudományi elméletképzése: a létező elméletek ütköztetése egyfelől azon tények korpuszának háttérén, amelyekre valamennyien vonatkoznak, másfelől egy metateórián, melyet egy értékválasztás alapján alakítunk ki, s amely lehetőséget nyújt vagy az elméletek szintézisére, vagy az egymással ütköző elméletek közül annak a kiválasztására, amelyet szükséges radikálisan módosítani, esetleg feladni. Konkrétan a disszertáció egyrészt olyan szociálpszichológiai elméletek konfrontálására alkalmazta ezt az eljárást, mint amilyen egyfelől Tajfelé a **szociális kategorizációról**, másfelől az Aronson által módosított változata a **kognitív disszonancia** elméletének; másrészt sor került a konfrontációra egyfelől e szociálpszichológiai elméletek, másfelől a pszichoanalízis között. A meta-teória alapfeltevéseit pedig Marx materialista történetfilozófiájából deriváltam.²

Végül a kapott elméleti eredményeket kétféle empirikus anyagon ellenőriztem: a poszt-kapitalista társadalmi formáció gazdaságpszichológiai vizsgálatával, amit az a fontosság indokol, amelyet ennek az alakzatnak gazdasági szerveződéseiben a személyek szociális identitása nyer; és József Attila életútjáról és pályájáról készített szociálpszichológiai esettanulmánnyal, amit az a különleges fontosság indokol, amelyet ezen az életúton és pályán a társadalmi személyazonosság pszichikus elaborációja nyert.

A disszertációban bemutatott egész kutatásnál metodológiai irányadó volt Lewin (1972. 41-90. lap) érvelése, amely szerint a pszichológiának is meg kell tennie azt az utat, amelyet a fizika megtett Arisztoteléstől, aki a jelenségeket osztályozza s a különböző osztályba sorolt jelenségekre különböző mértéket alkalmaz, Galileihez, aki azonos törvényeket akar levezetni mindezekre a területekre nézve, s az egész terepet más, lényegileg funkcionális különbségek alapján kívánja osztályozni.

² Garai L.: Marxian personality psychology. In: Harré-Lamb [eds.]: *The Encyclopedic Dictionary of Psychology*. Basil Blackwell Publisher. 1982. 364-366.).

Eredmények

A doktori értekezés **Bevezetése** azt a módot analizálja, ahogyan naturalista, illetve spiritualista szemlélettel az embernek mint **nembeli lénynek** az identitása vizsgálható. A két, egymással ellentétes szemlélet megegyezik egymással abban, hogy az ember nembeli lényegében semmilyen **fejlődést** nem tud értelmezni. A természetelvű szemlélet azért nem, mert – például a **pozitivizmusé** – ezt a lényeget genetikailag megalapozott tulajdonságok együttesében szemléli, amelyről ugyan azt állapítja meg, hogy a legkülönbébb környezet-hez alkalmazkodó egyedi viselkedésekben jelenhet meg, az egyed eközben szerzett tulajdonságairól viszont azt, hogy ezek nem öröklődnek, így az emberi lényeg e történelmi fejleményektől érintetlen marad. A szellemelvű szemlélet pedig azért, mert – például az **egzisztencializmusé** – az ember lényegét a szabadon választott egyéni tettekben látja, míg az emberi tulajdonságokban csak a tettek megjelenését az ideologikus tudat számára, amelyről azt tételezi, hogy ez semmi módon nem korlátozza a többi ember szabadságát, amellyel megválasztja, hogy követi-e a maga tetteivel a történelemben egyszer felmutatott mintát vagy szembeszegül vele.

Az **I. fejezet** érvelése szerint az embernek mint nembeli lénynek az identitását valóságosan **szociális identitása** közvetíti: az a minőség, amely személyeket egymáshoz hasonló, illetve egymástól megkülönböztető módon azon helynél fogva jellemez, amelyet e személyek a társadalmi viszonyok rendszerében egymáshoz képest elfoglalnak.

Szociális identitását az ember a szociális kategorizációval munkálja ki. Nembeli identitását tekintve mindenkire *hasonlítana* – személyazonosságát tekintve ugyanakkor mindenki más-tól *különbözne*. A szociális kategorizáció ezt az ellentmondásos viszonyt két olyan szociális kategóriának a kiképezésével dolgozza fel az ember, amelyek egyikével *kategorikusan azonosul*, míg a másiktól éppilyen *kategorikusan elhatárolja magát*.

E nem feltétlenül tudatosan végbemenő aktust egy sajátos szemiózis közvetíti, amelyben bármi, amit az ember **tesz, mond, gondol** vagy **érez**, jelölőjévé válhat a szociális kategorizációban feldolgozott identitásnak, amennyiben e pszichikus teljesítmények ugyanolyan pszichikus feldolgozáson mennek keresztül, mint maga a szociális identitás. Ezért bármely társadalmi viszony tekintetében sor kerülhet arra a tudattalan eljárásra, mellyel az ember túlhangsúlyozza, hogy ugyanúgy, illetve, hogy másképpen teszi, mondja, gondolja vagy érzi a dolgokat, mint **X**, hogy e túlhangsúlyozással más vagy önmaga előtt bemutassa, hogy *ugyanolyan*, illetve, hogy *másmilyen*, mint **X**.

A viselkedéses, verbális, kognitív vagy affektív megnyilvánulásnak, természetesen van *fizikai oka*, illetve *logikai érvényessége* is, de sajátosan *pszichológiai genezise* nem ezekkel kapcsolatos. A pszichikum, ezen belül a tudat egyfelől abban a folyamatban generálódik, melyben célracionális technikaként hozzáilleszti a tevékenységet a maga objektumához (Leontyev) – másfelől pedig abban, melyben hermeneutikaként a szociális érintkezést illeszti a maga szubjektumához.

Egy longitudinális vizsgálatból (Köcski-Garai) a disszertáció annak a szociális kategorizációnak mutatja be néhány modell-esetét, melyet a gyermek első életévétől fogva tudattalanul folytat s amelyben a már megszerzett **technikai** készségnek vagy még meglévő fogyatékoságának **túlhangsúlyozása** eszközzé válik **túlhangsúlyozott szociális** hasonlóságok, illetve különbségek jelöléséhez. A beszédfejlődés korai fonetikai, lexikai és grammatikai teljesítményeit úgy mutatja be, mint amelyek elsődleges funkciója: a szociális kategorizáció feladatának és elvégzésének nem-tudatos jelölése. A demonstráció arra a következtetésre jut, hogy míg a pszichikus teljesítmény **szubsztanciáját** a technikai össze-

függései produkálják, a **formáját** az a szociális szerkezet határozza meg, amelyben a kérdéses teljesítmény segít az egyénnek rögzíteni vagy megváltoztatni a helyét.

További, részben kísérletes úton nyert tapasztalatok elemzésével pedig azt bizonyítja az értekezés, hogy a felnőtt ember gondolkodásának is ugyanígy határozza meg a formáját az a szociális struktúra, amely kialakítja a személynek a gondolkodási aktus által elaborálandó társadalmi azonosságát. Az értekezésnek ezek a demonstrációi illeszkednek a tudásszociológia hagyományaihoz, de míg ez szubsztancionális összefüggést keresett például egy osztály léte és tudata között, addig a disszertáció azt a szemléletet képviseli, hogy az összefüggés két forma között áll fenn, amelyek egyike a társadalmi struktúráé és az ebben elfoglalt helyé, másika pedig a pszichikus szerkezeté, amelybe gondolatok és érzések, kijelentések és tettek elrendeződnek.

A **II. fejezet** e struktúrák paradoxonjaival foglalkozik. A paradoxon a viszonyoknak mintegy a *második hatványán* áll elő: attól, hogy *a tényezők között, amelyek meghatározott viszonyban vannak egymással, maga ez a viszony is szerepel*. Így például az a viszony, amely meghatározott szociális identitással összefüggő tartalom és ennek kifejezése között fennáll, maga is szociális identitással összefüggő tartalmat fejez ki.

A szociális kategorizáció paradoxonját az az összefüggés teremti, mely szerint az embereknek, mikor kimunkálják a maguk társadalmi azonosságát, számos olyan társadalmi minőséget kell feldolgozniuk, amelyek alapján lenne okuk, hogy azonos szociális kategóriába sorolják magukat – és egyidejűleg számos olyant is, melyeknél fogva az lenne logikus, hogy különbözőbe. Tegyük fel mármost, hogy egyetértés alakul ki közöttük arra nézve, hogy hasonlóságukat tartsák súlyosabbnak – ettől a pillanattól fogva *eggyel több okuk lesz, hogy így döntsenek, mint volt, mielőtt ezzel az egyöntetűséggel döntöttek*. Tegyük fel ezzel szemben, hogy a teljes egyetértés a tekintetben áll elő közöttük, hogy identitásukban az a meghatározó, ami megkülönbözteti őket – most *kevesebb alap van e konszenzusra, mint lenne, ha nem jött volna létre*. Ha nem jön létre a konszenzus, ha a társadalom egyik fele a hasonlóságukat, a másik a különbségüket hangsúlyozza köztük között, akkor *utóbbi különvéleménynek pusztá megfogalmazása is elég, hogy valamelyest már igazolja is azt, míg a hasonlóságot hangsúlyozó különvélemény, minél inkább hangoztatják, annál inkább kihúzza maga alól az alapot*.

Az ember tudatos és akaratlagos lelki működései az összefüggéseknek ezen a második hatványán szerveződnek. Amikor arról az összefüggésről van szó, hogy a szubjektum leképezi az objektumot, a leírás az összefüggések első hatványával dolgozik – amikor azonban az objektum, amelyet a szubjektum leképez, maga az az összefüggés, hogy a szubjektum leképezi az objektumot, itt már az összefüggések második hatványával van dolgunk.

A paradox szerkezet ellensúlyozza a szociális identitás függvényeként előálló kognitív disszonancia hatásának kétértelműségét. **X** társadalmi tény által keltett disszonancia csökkenése egymással ellentétes két irányban mehet végbe: meghatározott szociális identitás feladásával, lévén adva a szabály, melynél fogva **X** nem fér össze vele – vagy e szabály feladásával, lévén adva maga a kérdéses szociális identitás. A kétértelműséget a szociálpszichológiai szerveződés kétszintűsége úgy oldja a maga paradoxonjával, hogy e szerveződés érvényénél fogva **X** ennek első hatványán zár ki meghatározott identitást, e szabály feladása pedig a szerveződés második hatványán. Az ideologikus vonatkozású szociális identitás a kétszintű szerveződés paradoxonjától kapja ismert rendíthetlenségét más ideologikus pozíciókat kifejező „logikus érveléssel” szemben.

A disszertáció ezen a helyen Shakespeare tragédiáinak modellhelyezeteit használja azoknak a paradox módon szerveződött struktúrákban végbemenő tragikus történeteknek az elemzésére, amelyek szerkezetét összevetve a mindennapi élet körforgásaiéval, mindkettőnél megtalálta a viszonyoknak két szinten való szerveződését. Így például egy szervezet a működéséhez szükséges funkciókat szerepek között oszthatja el, de a funkciók ilyen hozzárendelése szerepekhez maga is egy társadalmi funkció, amelyet valamelyik szerephez rendelnek, amint hogy afelől dönteni, melyik szerepet kire osszák, maga is egy szerepnek a funkciója, s erről a szerepről szintén dönteni kell, hogy kire osszák.

A **III. fejezet** azt a kérdést vizsgálja, van-e **mechanizmus**a a társadalmi azonosság előbbiekben bemutatott **jelenségeinek**? A lelki jelenségek mechanizmusaként a pszichológia olyan agyi struktúrákat mutat be, amelyek **intraindividuális** természetüknél fogva közvetlenül nem produkálhatják az **interindividuális** jelenségek világát. Ez magyarázza, hogy a jelenségvilág még olyan agymodellnek (Eccles) is kívül reked a horizontján, amelynek pedig előzetes programját az a filozófiai tételezés határozza meg, mely szerint az agy és a vele kölcsönhatásban álló materiális külvilág együttesén kívül nem csak a lelki jelenségek „2. világ”-a létezik, hanem az emberi szellem interindividuális produktumainak „3. világ”-a is (Popper).

A disszertáció egy olyan agymodell alternatívájaként, amely egyedül **részecskék** érintkezését tekinti struktúráképző tényezőnek, megvizsgálja olyan modell lehetőségét, mely a részecske-struktúrán kívül olyan szerkezettel is számol, amilyen egy **erőtér**: amelyben állapotok vannak definiálva anélkül, hogy az is előre meg lenne határozva, hogy egy-egy állapot milyen részecske-konstelláción valósul meg. Ilyen agy-modellként értelmezi az értekezés a Szentágothaiét (1979), aki a lelki jelenséget olyan szerkezetek működésében látja, melyeket funkcionálásuk szervez meg olyan **szuperstruktúrákként**, amelyekről „nem zárható ki, hogy szomszédos vagy konvencionális kapcsolatokkal összekötött neuron-hálózatok eme »szuperstruktúrái« újabb magasabb hierarchiájú »szuper-szuperstruktúrákat« hoznak létre”.

A disszertáció ismertet három olyan tudományos konstrukciót, amely kísérletet tett olyan »szuper-szuperstruktúrák« tekintetbe vételére, melyek az egyedi szervezeten belüli szerkezetekkel együtt környezeti képleteket is tartalmaznak, illetve melyek több egyedet magukba építő, interindividuális szerveződéseként alakulnak ki és működnek:

a Vigotszkij-iskola (Lurija, Leontyev, Zaporozsec és munkatársaik) elméletét a **funkcionális szervekről**;

Gibson ökológiai percepció-elméletét, elsősorban az egymással koordinált **eszközlés** és **megengedés**-szerkezetre (effectivity and affordance structure) vonatkozó megfontolásokat;

az etológia által felhalmozott empirikus anyagot az állati társulásokról és ezek **territoriális szerveződéséről**.

Az értekezés mindezek alapján azt a hipotézist fogalmazza meg, hogy *az ember társadalmi azonosságával összefüggő interindividuális jelenségek mechanizmus*a ökológiai szerkezetek kialakulása mentén szerveződő interindividuális »szuper-szuperstruktúra«. A kérdéses ökológiai szerkezetek embernél is úgy alakulnak ki, mint a filogenezis alacsonyabb szintjein: egy tárgyi univerzum jelekkel elhatárolt része territóriumként rendelődik valamely ezáltal definiált szociális kategóriához. Az emberi sajátyszerűséget nem maga a szociális szerveződés ténye, hanem ennek szerkezete képviseli: az ember tárgyi univerzumát egyre meghatározóbbá váló részben saját tevékenységével termeli, így ennek elosztását nem szabályozhatják magatartás-genetikai szabályozók, csak olyanok, amelyeket szintén az

emberi tevékenység alakít ki az általa újjátermelt tárgyi univerzum immanens mértéke szerint.

A disszertációban bemutatott modell szakít a *szervezet és környezet dualizmusával*: azzal is, melyet egy olyan **pszichológia** képvisel, amely azt kutatja, hogyan *idomul a szervezet a környezet adottságaihoz* – és azzal is, amelynek képviselője egy olyan **ökonómia**, mely azt vizsgálja, hogyan *idomítják a környezetet a szervezet szükségleteihez*. Az értekezésben képviselt szempont **pszichoökonómiai**: a pszichikus jelenségek mechanizmusát nem az egyedi szubjektum testi szervezetén belül keresi – és az ökonómiai rendszerek működését nem látja kimerítve egy kulturális környezet objektumainak újratermelésével. Annak a hipotézisnek, mely szerint a pszichikus jelenségek mechanizmusának olyan külső objektumok is összetevői, melyeket az ökonómiai rendszer működése termel – komplementere egy olyan további hipotézis, mely az ökonómiai rendszerek működésének összetevői között tartja számon a szubjektum autonóm döntéseit is, amelyekkel az interindividuális rendszerben elfoglalt helyére vonatkoztatva feldolgozza társadalmi azonosságát.

Az értekezés foglalkozik azzal a tendenciával, amely a posztkapitalista gazdasági rendszerekben működésüknek ezen **személyi** feltételeit helyezi e működés előterébe – szemben a kapitalista gazdasági rendszerekkel, amelyek működésük **dologi** feltételeinek megtermelése körül szerveződtek. A személyi feltételek termelése azonban, amikor a hozzá fűződő érdekek először válnak manifesztté, ugyanazt a formát viseli, mint az előző formációban kialakult dologi tömegtermelés: totális államok ugyanúgy próbálják a szükségesnek ítélt mennyiségben előállítani a szükségesnek ítélt minőségben előálló személyeket, ahogyan a gépi nagyüzemben legyártották meghatározott nagyságú szériáját meghatározott tulajdonságot hordozó dolgoknak, súlyt fektetve rá, hogy a dologi ráfordítás és a dologi kibocsátás között kedvező arány álljon fenn. A disszertáció amellet érvel, hogy a gazdasági rendszer működésének személyi feltételeit a személyek nem úgy hordozzák, mint a dolgok a maguk tulajdonságait, hanem mint viszonyt, amelynek előállításában a dologi hatékonyság számon tartásának lehetőségeit meglehetősen szűkre szabják a viszony második hatványával kapcsolatban fentebb (5-7. lap) bemutatott paradox összefüggések. A minőségek között fennálló mennyiségi viszony (például, hogy egy minőségből kevesebb/több van, mint egy másiktól; hogy valamilyen tekintetben nagyobb/kisebb nála; hogy egyetlen példányban létezik; hogy rajta kívül más minőség nem létezik; stb.) maga is szerepelhet a kérdéses minőségek meghatározói között. Így a gazdasági folyamat, amikor a dologi hatékonyság kritériumai szerint e mennyiségi viszonyokat változtatja, adott esetben éppen ezáltal megszüntetheti a minőséget, melyet elszaporít. Például ha e gazdasági folyamatnak azt a feltételét, hogy ágenseinek originális ötletei legyenek, a dologi termelés logikája szerint úgy áll neki legyártani egy (oktatási-nevelési) termelőegység, hogy minél nagyobb szériáját állítsa elő az originális személyeknek, akkor minél nagyobb lesz a kibocsátott termék tömege, annál kevésbé lesz originális személy a termék, amelyik e technológiai folyamatban előáll.

A humán erőforrás termelésének gazdaságosságával kapcsolatos számításokhoz a disszertáció egy olyan alternatív gondolatmenetet ajánl, amely abból indul ki, hogy a termelési folyamat *idealizált* kezdetén teljesen kiképzetlen és ezért egymással szerepfunkciójukban felcserélhető személyeket találunk, *idealizált* végén pedig olyanokat, akik pótolhatatlanok abban a szerepfunkcióban, amelyre az egyes személyeket speciálisan kiképezték. E gondolatmenet számára annak mércéjeként, hol tart a személy a gazdasági rendszer működésének feltételeként való kiképeződés folyamatában, alkalmazhatónak látszik a **státusz**, amely azt fejezi ki, mennyire felcserélhetetlen abban a pozícióban, amelyet a társadalmi struktúrán belül elfoglal. Ez az elméleti feltevés jól illeszkedik azzal a tapasztalati ténnyel, hogy a modern korszak emberének motívum-rendszerében a *státuszhajhászás* éppolyan megha-

tározó helyet látszik betölteni, mint amelyet a klasszikus kapitalista formáció feltételei közt élt személyeknél a *pénzhajhászás* betöltött. A státusszal kapcsolatos kalkulációk azt veszik számításba, hogy a személyt társadalmi azonossága mennyire tünteti ki a többi személyhez viszonyítva szociális identitásuk közös vonatkoztatási rendszerében.

A disszertáció **utolsó fejezetében** József Attiláról készített szociálpszichológiai esettanulmányban vizsgáltam meg, hogyan működik a társadalomtörténettel szembesülő egyéni élettörténet tényanyagán a bemutatott elmélet.

A társadalmi személyazonosságnak a szociális kategorizáció által végzett feldolgozása különlegesen fontos lesz olyan személyek életvezetésében, mint József Attila, akinek társadalmi életrajzában szinte nincs is olyan tényező, amely egyértelműen jelölne ki számára helyet egy társadalmi univerzumban.

A disszertáció gondolatmenete szerint szociális identitásának egyik meghatározó minősége az, hogy József Attila proletár. Ténylegesen e kategóriához csak félig tartozik hozzá: mint aki proletár módjára fogyaszt, de nem termel proletár módjára. A proletárt azonban a fogyasztásában szenvedett szükség nem önmagában teszi fogékonyvá a szocializmus iránt, hanem szembeállítva a cselekvése által egyedül termelt bőséggel. Ugyanakkor József Attila számára – az értekezés argumentációja szerint – a termelésben is vállalt proletár identitást fogalmilag kizárja társadalmi azonosságának másik meghatározó minősége: a költőé.

A szociális identitás ilyen szerkezetében foglalt dilemmáknak a megoldását az a másik szerkezet hordozná, amely az identitás feldolgozásáé és József Attila ismételten így fogalmazza meg: „...elvelyültem és kiváltam”. Eszerint az elvontabb szociális kategóriákat konkrétabbak képviselik, de csak mint mozzanatok, amelyeket az elvontabb felad a közöttük levő viszony manifestálásának érdekében; a mozzanatok egyike azonban kiválhatik azzal, hogy a maga méretarányában hordozza az egésznek a mintázatát. Így hordozza az **ember** mintázatát a **proletár**, a proletárét a **kommunista** mint marxista, a marxistáét **József Attila** mint költő, végül a költőét a mű. A művet József Attila esztétikája szerint az ihlet ugyanúgy választja ki a költő szemlélete számára adott valóságmozzanatok közül, hogy benne felmutassa a viszonyok mintázatának a gondolat számára csak absztraktnak megérthető igazságát, mint ahogy a társadalmi azonosság e konstrukciójának mindegyik emeletén kiválik egy kategória, amely az elaboráció következő emeletére.

József Attila gondolkodásának ezt a logikáját a disszertációban bemutatott esettanulmány a szociális identitás pszichikus feldolgozásának eszközeként tekinti, s ebből az összefüggésből származtatja költészetének, filozófiájának, életvezetésének, betegségeinek és öngyilkosságának megannyi tényét. Az összefüggés *tudattalan* érvényre jutását mutatja ki az elemzés az élettörténeti teljesítmények és fejlemények genezisében, miközben feltételezhető, hogy ezek előállítása és eszközként való alkalmazása az élettörténetileg alakuló szociális identitás pszichikus feldolgozására József Attilánál is olyan tudattal történik, amelynek számára a kérdéses fejleménynek vagy teljesítménynek nem ez a vonatkozása, hanem csupán okaival vagy értékszempontjaival való összefüggése van adva.

Így például amikor egy-egy versének valamely részletét újra meg újra átdolgozza – az értekezés egyebek között elemzi a *Haszon* című ballada ajánlásának címettségére vonatkozó átdolgozásokat 1933 első fele és 1934 vége között:

„Proletár” → „Testvérem” → „Öregem” → „Attila”

– e váltásnak gyaníthatóan egyetlen *tudatos* motívuma poétikai. Hasonlóan ahhoz, amikor ugyanaz a (képi, ritmikai vagy gondolati) elem tér vissza a későbbiekben, de úgy, hogy az elem köré már más versegész épül – mint a *gép=állat* metafora köré 1933-ban:

*„Csak nézzétek, a drága jószág
hogyan elvadult, a gép! [...]
Ki inti le – talán a földesúr? –
a juhász vad ebét? [...]
Kezes állat. No, szóljatok rá!
Mi tudjuk a nevét”;*

illetve 1937-ben:

*„Bemásszák lelkiinket a gépek,
mint aluvót a bogarak”).*

Az esettanulmány azt, ami ilyenkor változatlan marad, és azt, ami változik, úgy értékeli, mint amik tudattalanul adnak kölcsönösen hangsúlyt egymásnak: egyik a másik háttérén nyeri el értelmének a teljességét, és ez az értelem valamiképp mindig összefügg a személy társadalmi azonosságának meghatározásával és újra meghatározásával, amely szintén változások és változatlanságok, különbözőségek és hasonlóságok kölcsönös túlhangsúlyozásával történik.

József Attila esetében ezt az identitás-szerkezetet a disszertáció esetelemzése szerint egy paradoxon tekerte össze: 1932-vel kezdődően megromlik, majd 1934-ben megszűnik kapcsolata a kommunista párttal, s a motívumot, amelynek alapján a párt nevében kizárják, neki magának is osztania kell: *ha kommunistához méltóan akar gondolkodni, neki magának be kell látnia, hogy kommunistához méltatlanul gondolkodik*. Minthogy József Attila társadalmi személyazonosságának rendszerében a kommunista identitásból való „kiválás” a közvetítője a proletár identitásból való „elvelyülésnek”, amint a proletár identitásból való „kiválás” közvetíti az emberi identitás értékeiben való „elvelyülést” – e paradoxon súlyos identitásválságot eredményez, amely megmutatkozik az egész szerkezetben:

Maga a kommunista párt és József Attila között a válságot a paradoxon öngerjesztővé teszi: a párt minden lépésével olyan helyzetet teremt, amelyben mást már nem is lehetett lépni – József Attila pedig minden lépése után azt tapasztalja, hogy szándéka a következményben a visszájára fordul. E tapasztalattal logikai-egzisztenciális élménye lesz saját impotenciája. A tapasztalat, hogy a szándék erőtlenség a következmény definiálásában, bármelyiket választja is az alternatív identitás-kategóriák közül: e kategóriák értéknivellálódásához vezet. Előbb a kommunista kategória értéke nivellálódik a proletár-identitáson belül, hamarosan a proletár kategóriáé is az emberi identitás képviselőjének tekintetében, végül már-már maguk az emberi értékek is:

„Mért legyek én tisztességes?” – „Mért ne legyek tisztességes!”

Az identitásválság e végső fejleményének veszélye elől menekül egy apa-, illetve anyakereső regresszióba: az apa, aki a bűnért megbüntetné, ezzel lehetővé tenné számára, hogy megtalálja a határt, amely a bűnt a jótól elválasztja – egy anya, aki elfogadná őt tekintet nélkül arra, hogy bűnös-e vagy jó, lehetővé tenné számára, hogy ne is keresse azt a határt.

E válság lezáródását az esetelemzés végül is egy újabb identitásparadoxon előállításával hozza összefüggésbe. Szemben az első válságot okozó paradoxonnal, ez nem az impotencia, hanem éppen az onnipotencia élményét hozza József Attilának: e paradoxon révén minden identitásválasztása azonnal megalapozza önmagát. Visszaemlékezések és művek (fentebb bemutatott szempontú) elemzése alapján rekonstruál a disszertáció egy kezdeményezést, amely a kommunista párt részéről arra irányult volna, hogy József Attilát ismét bevonja a párt tevékenységébe. Ilyen feltételek mellett, ha József Attila is úgy dönt, hogy több a közössége a kommunistákkal, mint az, ami elválasztja őket, ez a döntés szaporítja azon

társadalmi minőségeket, amelyek tekintetében közösségük fennáll – ha ezzel szemben úgy dönt, hogy több az, ami elválasztja őt a kommunistáktól, mint a közössége velük, akkor most már ez a döntése is el fogja választani. A Flóra-émlékiratok alapján azután kimutat az értekezés egy másik, ugyanilyen szerkezetű paradoxont, amely József Attila társadalmi személyazonosságának a magánkapcsolataiban való megnyilvánulásait illeti. József Attila identitást feldolgozó gondolkodásszerkezete számára *szeretni valakit* és *becsapni valakit* – kölcsönösen kizárják egymást. Ezért azután amikor azt gondolja, hogy Flóra szereti őt, azt is gondolja, hogy nem csapja be őt, tehát ha hinnie engedi, hogy szereti, akkor *tényleg szereti* – amikor viszont azt gondolja, hogy Flóra nem szereti őt, a tényből, hogy hinnie engedi, hogy szereti, arra következtet, hogy becsapja őt, tehát *tényleg nem szereti*. Amint az első paradoxon azt a dinamikát adta József Attila életvezetésének, hogy ellentétes döntései ugyanabban az egyszer előállott irányban vitték végzettszerűen előre – a második paradoxon dinamizáló hatása az volt, hogy az ellentétes választások mindegyike azonnal a maga irányába rántotta a kormányt.

E két identitás-paradoxon közé szorult élet és gondolkodás végül is nem tett többé lehetővé József Attila számára más választást, mint az öngyilkosságét.

A jelölt közleményei a disszertáció témakörében

1978

Les débuts de la catégorisation sociale et les manifestations verbales. Une étude longitudinale (Társszerző: Köcski Margit). *Langage et Société*. 4. 3-30.

Social Categorization in the Early Childhood (Társszerző: Köcski Margit). In: J. Linhart (ed.): *Proceedings of the 3rd Prague Conference: Psychology of Human Learning and Development*. Psychologický Ústav CSAV. Praha.

Szociális kategorizáció és személyiségfejlődés (társszerző: Köcski Margit). In: *75 éves a Magyar Tudományos Akadémia Pszichológiai Intézete. Az 1977. nov. 21-24-i tudományos ülészek előadásai*. MTA Pszichológiai Intézete, Bp. 213-220.

Szociális kategorizáció. Kísérletek és kérdések (Társszerző: Köcski Margit). *Kultúra és Közösség*, 3. 43-52.

1979

Towards a Social Psychology of Personality: Development and Current Perspectives of a School of Social Psychology in Hungary (Társszerzők: Erős Ferenc, Járó Katalin, Köcski Margit és Veres Sándor). *Social Science Information*. 18/1. 137-166.

Marx emberfelfogása és egy egységes pszichológia lehetősége. In: Vereckei Lajos *et al.* (szerk.): *Filozófia, ember, szaktudományok*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1979. 47-71. Tézisek az agyról, a jelentésről és a dualizmusról. *Magyar Tudomány*. 24. 617-627.

1980

Dialógus az emberről, a génállományáról, meg a szertelenségéről. In: Szerdahelyi István (szerk.): *A kultúra fogalmáról*. Kossuth, Bp. 308-333.

1981

Les paradoxes de la catégorisation sociale. *Recherches de Psychologie Sociale*. 3. 131-141.
Reflexió: R. Pagès: Les paradoxes classificatoires de Garai: espaces de repérage et d'affectation. *Recherches de Psychologie Sociale*. 3. 143-151.

1983

Marxian Personality Psychology. In: Harré-Lamb (eds.): *The Encyclopedic Dictionary of Psychology*. Basil Blackwell Publisher. 364-366.

1984

Vers une théorie psychoéconomique de l'identité sociale. *Recherches Sociologiques*. 313-335.

1985

Price or social identity? Determining economic activity in a post-capitalist system. In: H. Brandstätter and E. Kirchler (eds.): *Economic Psychology*. Rudolf Trauner Verlag. Linz, 21-35.

Theses on Brain, Meaning and Dualisme. *Studia Psychologica*. 27/2. 157-168.

Mitől divat a szociális identitás? In: *Magyar Pszichológiai Társaság VII. Országos Tudományos Konferenciája. II. Tematikus vitaanyagok*. Bp. 392-397.

Laikus dolgozat a tervezésről meg a piacról. *Valóság*. 28:8. 25-41.

1986

Elvegyülni és kiválni. *Mozgó Világ*. 12:12. 74-87.

„Kiterítenek úgyis.” József Attila tragikus paradoxonjai. *Világosság*. 27:12. Melléklet.

Social Identity: Cognitive Dissonance or Paradoxe? *New Ideas in Psychology*. 4:3. 311-322.

1987

A gazdasági racionalizmus lélektanához. *Közgazdasági Szemle*. 34:4. 441-452.

Determining economic activity in a post-capitalist system. *Journal of economic activity*. 7:1.

Az eredmények alkalmazási lehetőségei

A bemutatott elméleti-módszertani kutatás eredményeit elsősorban az alábbi területeken lehet gyakorlatilag hasznosítani:

1. A gazdasági mechanizmus reformjának a lehetőségeit általában a **dologi** erőforrással való gazdálkodás optimalizálásának szemszögéből keresik, azt vitatva, vajon a **piac** vagy a **terv** biztosítja-e az optimális gazdálkodást. Ami mármost a **személyi** erőforrást illeti, vele kapcsolatosan a disszertáció elméleti eredményei alapján megfogalmazható az a sejtés, hogy *sem az egyik, sem a másik nem biztosíthatja az optimalizálásnak sem ökonómiai, sem pszichológiai feltételét.*³ Másfelől ugyanezek az eredmények hozzájárulhatnak egy olyan stratégia kibontakoztatásához, amely

³ Garai László: Laikus dolgozat a tervezésről meg a piacról. *Valóság*. 28:8. 25-41.

a., a gazdasági működés személyi feltételeinek termelését nem rendeli alá a dologi feltételek termelésének, sem a folyamat pszichológiai motivációját, sem ökonómiai hatékonyságát tekintve;

b., a dologi termék használati értékével, illetve csereértékével kapcsolatos megfontolásokat a személyi feltételek termelésének vonatkozásában közvetlenül nem alkalmazza sem a folyamat hatékonyságának mérésére, sem motivációjának optimalizálására, de megteszi ezt annak az összefüggésnek a tekintetbevételével, amelyben a dologi termék az inter-individuális „szuper-szuperstruktúra” territoriális szervezőjeként kap szerepet (vö. 8. lappal);

c., elválasztja egymástól azt a racionális funkciót, amelyet a személyi feltételek termelésében betölthet a múltbeli tevékenységet igazoló **diplomáknak** és a jövőbeni tevékenységet szabályozó **kinevezéseknek** az a rendszere, amely egyre növekvő súlyt kap különféle poszt-kapitalista gazdasági szerveződésekben, és azt a tökéletesen irracionális diszfunkciót, amelyet ugyanez a rendszer a dologi feltételek termelését tekintve mindenkor mutat.

2. A disszertációban bemutatott elméleti és módszertani kutatási eredmények a személy élettörténetének, ezen belül élettörténeti válságainak olyan mikroelemzésére nyújtanak lehetőséget, amelynek számára a legfontosabb tünetek azok, melyekkel az egyén a maga életének fejleményeit és teljesítményeit a társadalomtörténet, ezen belül a társadalomtörténeti válságok tényezőjeként elaborálja. Az ilyen analízis egy esetleges terápiás beavatkozás kilátásait is abból kiindulva mérlegeli, hogy ahol egy természeti folyamat fatális lefolyása, illetve ahol a döntését meghozó szellem önkénye látszik fennállni, ott nem arról az identitás-paradoxonról van-e szó, amelyben a szociális kategorizáció minden szándéka a visszájára fordul, illetve amelyben e szándék önmagát alapozza meg.

3. A disszertációban kidolgozott elmélet és módszertan lehetővé teszi az egyetemi pszichológiai szakképzésben egy **integrált szemléletben kezelhető tudásanyag** kiszélesítését, ami nélkülözhetetlen az olyan későbbi szaktevékenységhez, mint a klinikai vagy az iskolapszichológusé. Az értekezés eredményeinek ilyen lehetőségeit a Nizzai Egyetemen négy tanéven keresztül ellenőriztem, ahol egy hat szemeszterre tervezett szociálpszichológiai szakképzést ezek révén módszeresen építhettem rá az értekezésben kezelt (például agykutatási és etológiai) bázisanyagra, anélkül, hogy ehhez a speciálisabb (például gazdaságtani vagy kultúratörténeti) vonatkozásút elhagyni vagy eklektikusan bevonni kényszerültem volna.

4. Az értekezésben reflektált eredmények hozzájárulást jelenthetnek ahhoz, hogy a pszichológia meginduljon afelé a radikális metodológiai váltás felé, amelynek halaszthatatlanságát Lewin (vö. 3. lappal) több mint félévszázada bizonyította a tudománya előtt, de amelyet ez azóta is halaszt. Egyszersmind hozzájárulást jelenthetnek annak az állapotnak a felszámolásához is, amelynek kapcsán a pszichológiáról is, mindmáig, megállapítható, hogy „nála materializmus és történelem teljesen különösik” (MEM. I. 28. lap).

I. Szociális identitás és szociális kategorizáció

Bár hüvös, örökkévaló
dolgok közt muszáj ügyeleggem,
a palánkok közt szárnyaló
munkát nem lehet elfelednem.

József Attila

A mai embernek, fejtegeti Sinkó Ervin (1977) a forradalom bukása után írott filozófiai esszéinek egyikében „nemcsak az abszolút, hanem a relatív felé is van kötelessége, kötöttsége... Nem dönthet tehát úgy, mintha egyedül állna a világban s csak Istennel szemben... mert nemcsak ő róla van szó az ő Istenhez való viszonyában, hanem összes társairól a szegénységben, kiket elárul, ha kivonja magát a szegénység ellen folytatott harcból... De a mai szegény ember nemcsak a szegényekkel, társaival szemben kötelezett, a gazdagok dolga sem intézhető el az ő számára azzal, hogy mindenki felelős cselekedeteiért... Ő és az ő Istene közé odaállnak a többiek bűnei, mint az övéi” (137-138. lap).

Így azután a mai ember személyazonossága és az abszolút értékek tekintetében való emberi azonossága közé közvetítőként ott áll szociális identitása.

A társadalmi azonosságot számon tartani: divatba jött. Szociális identitásukat próbálják tisztázni maguk és egymás előtt az Osztrák-Magyar Monarchia területén élt népek és kultúrák. Mai identitását szeretné megtalálni vagy letagadni a proletár és az értelmiségi. Gyökereit kutatja Amerikában a néger és családfáját kutatja Magyarországon, aki eldöntötte, hogy í helyett y-nal fogja írni a nevét. S a hetvenes évek magyar valóságát vizsgáló társadalomtudós azon töprenghet, vajon miért volt olyan súlyos a társadalmi azonosság válsága ebben a pszichológiailag oly nehezen viselhető évtizedben, hogy annyian haltak, rokkantak vagy akár csak keseredtek bele.

Néhány évig olyan egyetemen volt alkalmam dolgozni, amelynek atmoszféráját meghatározta az a helyzet, hogy amiképp környezetének, Franciaország Alpes-Maritimes (Tengeri Alpok) megyéjének természeti világában egymástól alig félórányi autóútra találhatók a mediterrán fürdőhelyek és a havasok sípályái, a vidék társadalmi világában is egymás szomszédai a pied noir, az Algériából több mint húsz évvel ezelőtt elmenekült francia telepes, aki jellegzetes akcentussal beszél még ma is az anyanyelvét; a harki, a vele együtt menekült arab kollaboráns, akinek, ha ugyan maga nem tanulta meg annak idején a franciákkal való azonosulás motívumától hajtva az irodalmi franciát, gyermeke már ezt a nyelvet beszéli; az arab vendégmunkás, aki éppolyan rosszul beszél franciául, mint portugál vagy spanyol sorstársa, de emezeket legalább bőrük színe nem különbözteti meg az őslakos nizzaitól, aki azért válogatás nélkül veti meg valamennyi említett kategóriáját az idegeneknek (miközben maga többnyire olasz nevet visel) és 25%-ban a fasiszta Nemzeti Frontra szavaz, amely az idegenek kitelepítését ígéri Franciaországból; a zsidó, akire ez az ígéret állítólag nem vonatkozik, de aki, ha Észak-Afrikából áttelepült szezárd, magát viseletben és viselkedésben a többi északafrikai áttelepülttől éppúgy megkülönbözteti, mint a nizzai őslakosoktól, beleértve a többi – askenázi – zsidót.

S akkor még nem szóltam a monacóiakról, akik egy nem túl komoly állami különállás irigylésre méltóan komoly előnyeit élvezik, sem a korzikaiakról, akik e különállás hiányát vélik szenvedni, s ennek megfelelően hangsúlyozzák társadalmi azonosságukat. Utóbbiaknak önállóságát követeli Franciaországtól az egyetem jogi karával szemben

hosszan húzódó magas fal rengeteg feliratának egyike, míg egy másik azért hirdet harcot, hogy a korzikaiak takarodjanak francia földről (amelyhez e felirat szerzője minden bizonnyal Korzika szigetét is odasorolja). Vive Nice italien – hirdeti egy további felirat. Vagyis hogy az Olaszország egyesítésekor Franciaországhoz került Nizza legyen olasz, ezt követeli – franciául. Más feliratok az okcitánok és a bretonok társadalmi identitásáról vallanak az ő nyelvükön.

Az a társadalmi identitás azonban, amelyről Sinkó Ervin⁴ beszél, a szegényeké és a gazdagoké nem szerepel azon szociális minőségek között, amelyek a francia mediterrán társadalom tudatát meghatározzák. Pedig itt élnek Franciaország leggazdagabb gazdagjai és legszegényebb szegényei. Ám önmagukat, illetve egymást a huszadik század nyolcadik évtizedében nem úgy kategorizálják, mint aki gazdag vagy szegény, hanem mint aki gazdagabb a nála szegényebbeknél és szegényebb a nála gazdagabbaknál.

A szociális kategorizáció

A szociális kategorizáció az egyik legmarkánsabb eljárás, amellyel az ember feldolgozza a maga társadalmi azonosságát. Mint a legkülönbélebb társadalmi minőségek hordozója mindenkire hasonlítana egyben-másban, hiszen e minőségek közül kit ez, kit amaz szintén jellemez (ha más nem, hát az, hogy mindenki más is ember) – másfelől mindenkitől különbözne valamelyest, hiszen az ő társadalmi minőségei közül kiből ez, kiből amaz hiányzik (ha más nem, hát az, hogy senki más sem ez az ember). A szociális kategorizáció mármost ettől az ellentmondásos, többé-kevésbé fennálló minőségtől két olyan szociális kategóriának a kiképezésére vált át, amelyek egyikével kategorikusan azonosulok s a másiktól éppilyen kategorikusan elhatárolom magam. A társadalmi kategorizáció oly gyakran tragikus történetét élményeikből vagy tanulmányaikból ismerők tudják, mennyi minden múlik azon, hogy a valóságos társadalmi minőségek közül melyik mentén lesz a felemás viszonyokból kategorikusan egyértelmű: hogy vajon, például, 1933 esztendejének beköszöntekor a német proletár, úgy kategorizálja-e magát, mint német, vagy pedig akként, mint proletár.

Vagy hogy az, aki gazdagabb a nála szegényebbeknél és szegényebb a nála gazdagabbaknál, úgy kategorizálja-e magát, mint gazdag, vagy pedig úgy, mint szegény.

Persze, gazdagnak vagy szegénynek lenni s ilyen vagy olyan viszonyban állni azokkal, akik gazdagabbak vagy szegényebbek, távolról sem annak a pszichológiai tényezőnek a kérdése, amelynél fogva az ember gazdagnak vagy szegénynek tudja magát és így vagy úgy érez azok iránt, akiket ugyanolyannak, illetve akiket másnak lát, mint saját magát. Egyet lehet érteni Tajfállal (1981), aki ezt írja: „Nem hiszem, hogy a társadalmi konfliktusok és a szociális igazságtalanság „magyarázatai” főképp vagy elsősorban pszichológiaiak lehetnének. Ugyanakkor szerényen hozzájárulhat a pszichológia a kérdések kuszaságának kibogozásához.” (7. lap)

⁴ Sinkó Ervin regényeit – az Optimistákat, a róla írott, utóbb Egy regény regénye címen Jugoszláviában megjelent moszkvai naplót, a valószínűtlenül jó Tizennégy napot, – továbbá kisebb írásait, mindenekelőtt az En face du Juge [Szemben a Bíróval] című önéletrajzát [Europe, 1935 május 15., 149. sz., 36-72. lap; magyarul: Sinkó, 1977, 47-90] a társadalmi azonosság igazi enciklopédiájának kell tekinteni, melyből a szociális identitásnak különösen arról a kezelés-módjáról szerezhetünk pótolhatatlan ismereteket, amely a két világháború közötti fegyverszünet idejének atmoszféráját tükrözte.

A hozzájárulás, amit Tajfel kínál: annak megértése, mikor, miért és hogyan túlozza el az ember azokat a valóságos viszonyait, amelyek társadalmi minőségét meghatározzák.

Hogy a túlzás a társadalmi értékviszonyok pszichológiai feldolgozásában figyelmet érdemlő szerepet játszik, legalábbis azóta sejthető, mióta Bruner és Goodman (1947) tízéves gyerekekkel végzett kísérletükben azt az eredményt kapták, hogy 1-centes, 5-centes, 25-centes és 50-centes pénzermék nagyságát felbecsülve a gyerekek az érmeiket nagyobboknak látták, mint amilyenek azok valóban voltak, míg hasonló nagyságú, de értéktelen korongok esetében ez a túlzás nem következett be; s hogy minél nagyobb értékű volt az érme és minél szegényebb a kísérletben részt vevő gyerek, annál erőteljesebb volt az önkéntelenül elkövetett túlzás.

Tajfel mármost kísérleti ellenőrzésnek vetette alá azt a gyanúját, hogy itt nem az értéknek mint olyannak a hatásáról van szó, hanem arról az általánosabb összefüggésről, amely szerint amikor az embernek valamely dimenzió mentén össze kell egymással vetni különböző stimulusokat, amelyek még valamely más dimenzió mentén is különböznek egymástól, akkor ha a két dimenzió mentén való különбözés korrelál egymással (mint például az imént említett kísérletben, ahol az amerikai pénzerméknek azt a sajátosságát használták, hogy nagyságuk együtt növekszik értékük nagyságával⁵), akkor az utóbbinak jelzései mentén az előbbit eltúlozza.

Tajfel és Wilkes (1963) a különbségnek ugyanezt az eltúlzását kapták olyankor is, amikor a stimulusok valamely dimenzió szerint fokozatosan változó tulajdonságuk mentén különböző kategóriákba voltak sorolva: a kísérleti személyeknek nyolc olyan, random sorrendben és többször ismételve, egyesével bemutatott egyenes szakasznak a hosszát kellett megbecsülnie, amelynek tényleges hosszúsága egyenletesen változott oly módon, hogy a soron következő vonal (nem a bemutatás, hanem a nagyság sorrendjében) mindig kb. 5%-kal volt hosszabb az előzőnél.⁶ A becslött értékek között ennek megfelelő különbségek mutatkoztak – azoknál a kísérleti személyeknél, akiknek a kontroll-csoportokban egyszerűen exponálták a különböző hosszúságú egyenes szakaszokat. Ennek hátterén azonban az alapkísérletben a személyek a négy rövidebb vonal mindegyike mellett bemutatáskor egy A betűt, a négy hosszabb vonal mindegyike mellett pedig egy B betűt láttak – ez a jel elég volt ahhoz, hogy az egyenes szakaszokat kategorizálják, ez pedig elég volt ahhoz, hogy ezek észlelése akképpen torzuljon, hogy míg a rövid vonalak leghosszabbikát a tényleges értékénél átlagban 0,5 cm-rel rövidebbnek, addig a hosszú vonalak legrövidebbikét 0,6 cm-rel hosszabbnak látták, így a közöttük levő különbséget a tényleges érték kétszeresének észlelték.

Tajfel a legkülönbözőbb kombinációit vizsgálja (1981, 78-88. lap) annak az összefüggésnek, amely szerint stimulusok különbségét egy másik dimenzió mentén mutatkozó különbségük jelzései mentén túlozzák el, amikor is megegyezés kérdése, hogy melyik dimenzió mentén következik be az eltúlzó torzítás és melyiknek a tételei közvetítik ezt jelzések gyanánt; és annak a másik összefüggésnek, amikor eleve adott jelek tesznek kategorikussá olyan különbségeket, amelyeket e nélkül az egyidejűleg fennálló hasonlóságuk többé vagy kevésbé elkenne. S mégis: e két összefüggés Tajfelnél megmarad két különböző összefüggésnek, akkor

⁵ A kísérlet feltevése szerint szovjet pénzrendszerben nem adná az amerikai szisztémában kapott eredményt, minthogy a háromkopejkás érme nagyobb a tíz- és a tizenöt kopejkásnál, az ötkopejkás pedig a több változatban létező egyrubeles érméknek is nagyobb némelyikénél.

⁶ Tehát 16,2 – 17 – 17,9 – 18,8 – 19,7 – 20,7 – 21,7 – 22,8 cm hosszúságú egyenes szakaszok váltották egymást.

is, amikor az általános lélektanban tett kirándulásról egészen visszatér a szociálpszichológiába, hogy ott elvégezze klasszikus kísérletét:

E kísérlet elvégzésével Tajfel (1981) tulajdonképpen arra a kérdésre keresett választ, hogy mi az a minimális feltétel, amely elégséges ahhoz, hogy az ember magát egy szociális kategóriára vonatkoztatva identifikálja és megkülönböztesse „saját” csoportját s egy „idegen” csoportot (228-238. lap).

A kísérlet során azután azt találta, hogy ez a fejlemény már olyankor is bekövetkezik, ha a két csoportot olyan csekély fontosságú dimenzió mentén alakítják ki, mint hogy egy teszt manipulált eredményének „tanúsága” szerint két olyan festő – Klee és Kandinszkij – közül, akiknek korábban a nevét sem hallotta, melyiknek az állítólagos festményeit részesíti előnyben maga a kísérleti személy, és melyiket mások, akiknek ő mindvégig csak monogramját ismeri (268-287. lap).

Minthogy a pszichológiai kísérlet nem szociális vákuumban zajlik, ha a kísérleti személyek a valóságos szociális kontextusból behozzák a laboratóriumba a tendenciát a társadalmi mező kategóriák mentén való strukturálására, akkor ennek lefutására elégséges, hogy bármilyen jel mentén megindulhasson a kategorizáció. A fontos az, hogy valamilyen jel előre meg legyen adva.

Mármost egy látszólag egészen más összefüggés tekintetében Saussure (1967) azt találta, hogy az, ami jelöl (signifiant) egyszerre alakul ki azzal, amit jelöl (signifié): „Pszichológiai szempontból, gondolatunk, ha a szavakkal való kifejezésétől eltekintünk, csak amorf és körvonalazatlan tömeg. Filozófusok és nyelvészek mindig egyetértettek abban, hogy jelek segítségével nélkül képtelenek volnánk két fogalmat egymástól világosan és tartósan megkülönböztetni. [...] Nincsenek előre meghatározott fogalmak, és semmi sem különül el addig, míg a nyelv meg nem jelenik. [De a] hangbeli szubsztancia sem öntömleny, amelynek formáit a gondolatnak okvetlenül magáévá kellene tennie, hanem plasztikus anyag, amely [azért oszlik különálló részekre⁷], hogy a gondolatot a neki szükséges jelölőkkel ellássa. Tehát a nyelvi tényt a maga egészében, vagyis a nyelvet úgy ábrázolhatjuk, mint olyan egymással szomszédos alosztályoknak a sorát, amelyek egyszerre vannak felrajzolva a körvonalazatlan fogalmak [...] meghatározatlan, és a hangok nem kevésbé meghatározatlan síkjára. A nyelv [...] közvetítőül szolgál a gondolat és a hang között olyanformán, hogy ezeknek az uniója szükségszerűen az egységek kölcsönös elhatárolásához vezet [...] A nyelvet papírlaphoz is lehet még hasonlítani: a gondolat az előlapja, a hang pedig a hátlapja: az előlapot nem lehet anélkül szétvágni, hogy ugyanakkor a hátlapját is szét ne vágnánk.” (144-145. lap). Amiképp Saussure ezzel a metaforával érzékeltetni tudja, hogy miképpen tagolja egymást a nyelv közvetítésével a gondolat (mely ezáltal fogalmak rendszerévé) és a hang (mely szavak rendszerévé lesz), hasonlóképpen próbálom ezt a Saussure által gazdagon elemzett és struktúrába rendezett genezist annak érzékeltetésére használni, hogy miképp megy végbe a szociális kategorizáció, amelynek jelöltje és jelölője egymást tagolja ki.

A szociális kategorizáció jelöltje: a társadalmi azonosság, amelynek egyik vagy másik meghatározottságát ez a pszichikus feldolgozás árnyaltból vagy felemásból egyértelművé túlozza. A szociális kategorizáció jelölője pedig bármi, amit csak tesz, mond, gondol vagy érez az ember, amennyiben ugyanez a pszichikus feldolgozás olyanból, amely egy (akár tudatos, akár tudattalan) célracionális technika szerint éppen illeszkedne az őt generáló feltételekhez, olyanná túlozza, amely megfelel a társadalmi azonosság eltúlzásának.

⁷ Az eredeti alapján korrigált fordítás.

Társadalmi azonosság és gondolkodás

Hogy egy művelet szociális funkciójának milyen hatása tud lenni annak tisztán technikai funkciójára, általános érvénnyel mutatják annak a kísérletnek az eredményei, amelyben M. Zalezska⁸ azt vizsgálta, mi különbözteti meg egy ifjúnunkás gondolkodását egy egyetemi hallgatóétól, amikor például a következő fejtörővel mérkőzik:

„Egy kupec elmegy a vásárba és vásárol 5000 frankért egy lovat, amelyet azután hamar továbbad 6000 frankért. Hazafelé indulva azon morfondírozik magában a kupec, hogy kár volt bizony így elkótyavetyélni azt a pompás állatot, amely ennél az árnál jóval többet ér. Addig-addig hecceli magát indulatában, hogy végül visszafordul a vásár felé, hátha még ott találja a parasztot, hogy visszavásárolná tőle bármi áron az ő tártos paripáját. S csakugyan, a visszaúton szembetalálkozik a paraszttal, aki annyi alku után, amennyit a tisztesség megkíván, rá is áll, hogy visszaadja a lovat 7000 pengő frankokért. Örül is a kupec, hogy újra megvan az állat, bosszankodik is, hogy ilyen drágán. Bosszúsága azért nem tart soká, mert hamar dolga után lát, és végül el is kel az áruja 8000 frankért. Kérdés: Mennyit nyert a kupec az egész üzleten?

Első menetben a kísérlet azzal az eredménnyel járt, hogy a különbség nem az ifjúnunkások és az egyetemi hallgatók gondolkodása között mutatkozik, hanem mindkét csoporton belül azok között, akik a következő négy válasz egyike illetve másika mellett érveltek:

1., A kupec 3000 frankot nyert, mert reggel 5000 frankkal szállt be az üzletbe és este 8000-rel szállt ki belőle.

2., A kupec csak 2000 frankot nyert, mert az első vétel-eladáson is nyert 1000-et és a másodikon is nyert 1000-et.

3., A kupec csupán 1000 frankot nyert, mert a lovat először 1000-rel drágábban adta el, mint ahogyan vette, így nyert 1000-et, azután viszont 1000-rel drágábban vásárolta vissza, mint ahogyan eladta, így elveszítette azt az 1000-et, végül aztán ismét 1000-rel drágábban adta el a lovat, mint ahogyan vette, így újra nyert 1000-et, s ez a végső nyeresége.

4., A kupec éppen csak hogy pénzénél marad, mert az első vétel-eladáson nyer ugyan 1000 frankot, de amikor az 5000 frankért már megvásárolt lovat kénytelen 7000-ért visszavásárolni, veszít 2000-et, ami az első hasznát tekintetbe véve 1000 frank tiszta veszteség, s ezt éppen csak hogy fedezi a második vétel-eladás 1000 frankos haszna.

A négy válasz közül mármost a második két szempontból is különbözik a másik háromtól: tartalmilag – ez a helyes válasz; formailag – ez a legszellemtelenebb válasz, mert azt állapítja meg, hogy aki 1000 frankkal drágábban ad el, mint ahogy vásárol, az 1000 frankot nyer, s aki ezt az üzletet kétszer ismétli, annak a nyeresége 2-szer 1000 frank.

Mármost ezt a szellemtelen, de helyes választ az ifjúnunkásoknak 27%-a, az egyetemi hallgatóknak pedig 33%-a adta, ami valóban nem számottevő különbség a két „osztály” gondolkodása között.

A kísérlet második részében azonban négyfős ifjúnunkáscsoportokat és négyfős diákcsoportokat állítottak össze úgy, hogy mindegyikben a négy különböző válasz képviselői érvelhessenek a maguk igaza mellett, s a csoportok mindegyikének végül egyetértésre kellett jutnia a lókupec nyeresége felől. Ami azután meg is történt, méghozzá a következő

⁸ Hálával emlékezem meg Maryla Zalezskáról, aki a VII. Párizsi Egyetem Szociálpszichológiai Laboratóriumában az 1970-ben megindított és félbemaradt kísérletet ismertette velem.

eredménnyel: a diákcsoportokban a vita kivétel nélkül a helyes megoldást fogadtatta el – az ifjúmunkás-csoportokban pedig kivétel nélkül a szellemes megoldások valamelyikét.

A különbséget az magyarázza, hogy egy diák-csoport számára a vita olyan tevékenység, amelynek technikai funkciója van: érvelés útján elismertetni egy helyes megoldást; egy ifjúmunkás-csoport számára ezzel szemben a teoretikus vitának (tehát annak, amely nem olyan kérdésről – például egy sztrájkban követendő taktikáról – folyik, amihez a vitatkozóknak gyakorlati közük is van) a funkciója szociális: érvelés útján elismertetni egy agyafúrt megoldást, amely intellektüelként mutatja be az embert. A technikai funkciójú vitában a agyafúrtság csak eszköz: más jel híján ideiglenesen jelzi, hogy az érvelés a helyes megoldás felé halad; a szociális funkciójú vita az érvelés agyafúrtságát öncéllá túlozza.

A gondolkodásban gyakran eredményeznek téves váltoállítást hasonló tudattalanul elkövetett túlzások, amelyeket az motivál, hogy a gondolkodás szociális funkciót is kap.

A Nizzai Egyetemen irányításom alatt készült szociálpszichológiai esettanulmányok egyike például a következő történéssort elemzi:

A tanulmány szerzője, egy húszéves diáklány nyárra elszegődik távoli rokonához, egy tükörkészítő kisiparoshoz dolgozni. A műhelyben a tényleges főnök a könyvelő: ő tartja számon a különböző dolgokat, ráadásul valamikor matematika-tanár is volt, tehát a kisujjában vannak a számítások. Vitás helyzetben mindenki az ő véleményét várja hát, s ha ez elhangzik, mindenki őreá hallgat. Történt egy alkalommal, hogy egy új ügyfél **5cm x 7cm** nagyságú tükröt rendelt, s amíg a könyvelő figyelme egyebütt volt lekötve, a diáklány már ki is számította, hogy az **35cm²**. Erre aztán felfigyelt a könyvelő és helyesbített: **3,5cm²**. A diáklány gondolta, hogy még mindig máshol jár a volt matematikatanárnak az esze, s emlékeztette rá, hogy **5x7 = 35**. A nő erre nem az egyedül adekvát választ adta – „Ja, tényleg!”, – hanem pedagógushoz méltó buzgalommal elmagyarázta, hogy **5cm = 0,05m**, hasonlóképpen **7cm = 0,07m**, márpedig, mondta, **0,05m x 0,07m = 0,0035m²**, ezért a kérdéses eredmény **3,5cm²**.

A lány tovább érvelt a maga igaza mellett, a volt matematikatanár pedig elnézően bár, de szigorúan oktatgatta a századméterek és az ezred-négyzetméterek közötti összefüggésekre. A többi alkalmazott a vita elején világosan látta a lány igazát, azonban ahogy a könyvelő erősítette a magáét, úgy döntöttek, hogy mégis ő mondja helyesen.

Ilyen vagy olyan számítást végezni, ez nem csak egy feladat technikai lefuttatását jelenti, hanem egyszersmind szociálisan minősíti azt, aki végzi. Például megmondani, mennyi ötször hét, olyan művelet, amelyet bárki el tud végezni, tehát olyan, amelynek elvégzése az embert mint bárkit minősíti. Ezzel szemben **m²**-ben számolni a tükrórúval – ez már olyan eljárás, amely az embert egy tükörüzem főnökeként jelöli meg. Egy olyan operáció pedig, amellyel valaki a **cm**-t **m**-re számítja át, ez utóbbiból kiindulva **m²**-t számol, végül ezt átszámítja **cm²**-re – olyan művelet, mely alkalmas arra, hogy valakit mint matematikatanárt minősítsen. Leszámítva egy kisebbséget, amely az iskolai matematika órán a tanár által végzett műveleteket technikai eljárásaként értékeli, a többiek számára a matematikatanár szociálisan mutatja be magát általuk mint olyan személy, aki kellő magabiztossággal okoskodik, sokkal bonyolultabb nála minden, mintsem követni lehetne, de úgyis neki van igaza.

Mármost a matematikatanárból lett könyvelő pontosan ennek a képnek megfelelően járt el. S amikor ezzel a technikai műveletet szociálisan szituálta, nemcsak az történt, hogy azok, akiknek tisztán technikai oldaláról tekintve nehézségei vannak a mennyiségtani okoskodással, nem tudtak egyszerűen átlátható összefüggéseket illetően belátásra jutni, hanem maga a volt matematikatanár is képtelen volt korrigálni a hibáját (pedig mégiscsak fel kell

tételeznünk, hogy technikai véletlen volt csupán, hogy szorzáskor egy tizedes jegyet elveszített).

Az emberek, mutat rá Mannheim (1954), „nem az elmélkedő értelemnek mint olyannak absztrakt szintjein kerülnek szembe a világ tárgyaival, és nem is kizárólagosan magányos lényekként. Ellenkezőleg, különbözőképpen szervezett csoportokban egymással és egymás ellen cselekszenek, és közben egymással és egymás ellen gondolkodnak” (6. lap).

A szociális kategorizáció jelölésének ontogeneziséről

Ezért aztán valahányszor egy cselekvésről (vagy a szemléletről, amely irányítja), egy gondolatról (vagy a szóról, amely kifejezi) megállapítható, hogy úgy illeszkedik ahhoz, illetve úgy feszül szembe azzal, amit más szemlél, gondol, tesz vagy mond, hogy eközben eltúlozzák azt, ami technikailag indokolt, ilyenkor a pszichikus teljesítményeknek nem (vagy nem csak) technikai funkciójuk van, hanem mindenekelőtt az a szociális funkciójuk, hogy eltúlozott viszonyuk közvetítésével kategorizálják azt a szociális viszonyt, amely meghatározza a teljesítményt nyújtó egyének társadalmi azonosságát.

Egy 1973-ban Köcski Margittal együtt indított longitudinális vizsgálatban (Garai Ba13, Ba14, Bb9, Bb10; Köcski, 1981, 1985) ennek az összefüggésnek az ontogenezisben való követését tűztük ki célul.

A gyerek az anyával való diád lazulását követően elsajátítja az egyre bővülő és egyre komplexebbé váló családi struktúrák kezelését (egyre bővülő és egyre komplexebbé váló egyéb szociális struktúrák háttérén), s bennük kialakítja a saját helyét. Többek között azokkal a pszichikus elaborációkkal foglalkoztunk, amelyekkel a vizsgálatunkban szereplő kis korkülönbségű azonos nemű testvérpár (az 1973 szeptemberében született Eszter és a 19 hónappal később, 1975 áprilisában született Judit) egymáshoz való viszonyát kezeli.

E viszonyt Köcski Margit (1985) megállapítása szerint „egyebek között egy olyan, az egész óvodáskoron végighúzó viszonyulási forma fejezte ki markánsan, amely a kisebbik testvérnél a közvetlen, majd a késleltetett utánzás korszakát felváltotta. Lényege, hogy a fiatalabb testvér közvetlenül átveszi az idősebbtől a kínált nyelvi vagy/és viselkedési minta struktúráját, de azt saját tartalommal tölti meg (ez a megoldási mód a harmadik és a negyedik életév folyamán volt a legkifejezettebb), vagy magán a mintaként szolgáló struktúrán hajt végre olyan formai átalakításokat, amelynek lényege: ugyanazt másképp. A kérdéses tartalom kezdetben szigorúan megfelelt a J[udit] személyére vonatkozó tárgyi, személyi, téri, idői stb. körülményeknek, miközben tudatosulásukat, megfogalmazásukat egy látszatra külső és esetleges körülmény hívta életre, ti. az, hogy a nővére éppen ezeket fogalmazta meg a saját maga viszonylatában.” (70. lap)

Az idősebbik testvér (4;1,3)⁹ mesél az óvónőjéről anyjának: „Tudod, mit mondott nekem az Éva néni? Hogy énekesmadár vagyok.” Húga (2;5,27), aki korábban tudja, hogy testvérenek a közlése arra utal, hogy Éva néni „madárkám”-nak szokta Esztert szólítani, előhossa Nusi nénit, aki a bölcsődében, ahova ő jár, ugyanazt a funkciót tölti be, s szintén szokta őt, Juditot becézgetve más néven szólítani, azonnal így szól anyjához: „Figyelj, mit mondott nekem a Nusi néni? Hogy Jucika vagyok.”

⁹ 6 (4;1,3) jelölés jelentése: 4 éves, 1 hónapos, 3 napos. A zárójel előtt esetleg feltüntetett kezdőbetű annak a gyereknek a nevéből van, akire a jelölés vonatkozik.

A megnyilvánulásnak nélkülözhetetlen jellemzője, hogy a különböző tartalomnak hasonló formában kell megjelennie:

„A baba lexikonja”-ból anyjuk a játékokról olvas nekik. Elhangzik az ott szereplő kérdés: „Neked milyen játékaid vannak?” E.(4;2,O) körbetekint szobájukban és random jelleggel kiválaszt hármat: „Nekem főzőcske, babakocsi, baba.” Amire J.(2;6,24), aki kedvenc játéknyulát tartja a kezében: „Nekem nyuszikám, nyuszikám, nyuszikám.” (Ezt az egyetlen játékot sorolja fel háromszor pusztán azért, mert nővére mondatában három „hely” van a játékok számára.)

A továbbiakban kitűnik, hogy a megnyilvánulásnak éppilyen nélkülözhetetlen jellemzője, hogy a hasonló formában különböző tartalomnak kell megjelennie:

Nagy palacsinta-habzsolás közepette figyelmezteti őket anyjuk, hogy túleszik magukat. Erre mindketten lemondanak az utolsó palacsintáról, amely ottmarad a tálon. De sajnálják. Ennek E.(4;3,28) hangot is ad: „Én meg akartam enni, de nem engedte a' Anyu.” Amire J.(2;8,22) is nyilatkozik: „Én is meg akartam enni, de nem engedte a' A...pu.” Mire a kijelentés végére ért volna, elbizonytalanodott attól a felismeréstől, hogy pozícióik az adott szociális szituációban teljesen hasonlóak lévén, nem tették lehetővé különböző tartalmak megjelenítését másképp, mint a kijelentés igazságértékének árán.

A következő hónapokban az ugyanazt másképp egyre nagyobb pszichikus hangsúlyt kap. Ennek során egyre kevésbé a szituációban szereplő személyek és dolgok tulajdonságainak szubsztanciája fog számítani, amelyek között esetleg megállapítható a különbözőség, hanem egyre inkább a különbözőség formája, amelynél egyre inkább közömbössé válik, hogy milyen tulajdonságok között áll fenn. J. egyre gyakrabban a formából kiindulva maga alakítja ki a tartalmat, amelyen azután ez fenn fog állni.

E.(6;3,23) „gólyaláb”-nak csúfolja J.-t (4;8,17), aki erre őt „gólyafej”-nek.

E(6;5,8) „képmagnó”-nak nevezi a papírcsíkot, amire sorban különböző ábrákat rajzolt (az óvodai csoporttársak jeleit). J.(4.10,3) erre a sajátját, amit E. nyomán a saját csoporttársai jeleivel rajzolt tele, „pékmagnó”-nak.

Hogy a strukturális játék hogyan indít be egy kreatív elaborációt, ennek megértéséhez érdemes részletesebben idézni egy másik magnetofon-felvételt.

E. 6;5 kora tájékán gyakran játszik „óvodását”, aminek fontos kelléke, hogy a sorba vagy körbe állított tárgyakat, vagy egyiküket valamiért szidja. Ebben J. (4;10) is utánozza, aki például a következő szavakkal „neveli” a sakkfigurákat: „Ilyen két nagy ló és még nem tanulta meg...” Pár nap múlva mozaikjátéknál E. nem találja a kirakandó lányfigura néhány darabját (a feje már összeállt, de a ruhája még nem teljes), s ezért szidja, hogy „egy ilyen nagy lány”-nyal hogy fordulhat elő ilyesmi, (ti. hogy szertehagyja a holmiját). J., saját mintájára beállítódva, félrehallja és kérdőre vonja E.-t, mért nevezi a babát lónak. E. tisztázza, hogy ő nem „nagy ló”-t, hanem „nagy lány”-t mondott. J. elrévedve megismétli: „nagy lány.” Majd bátorítan félhangon kipróbálja, milyen, ha ellenkező irányban tér el egy mintától, mint ahogy korábbi hiedelme szerint E. tette volna:

nagy ló → **nagy lány** → nó lány

„Nó lány” – mondogatja egyszer kétszer, mire E tudakolja: „Mi az a nóány?” E. kérdésében az eredeti alakzat átalakul, de J. a továbbiakban átveszi ezt a formát: „Hát... nó lány. Nóány.” E. (játékos könyörgéssel): „De mi az?” J.: „Hát te nem ismered a nóány-féleségeket?” E.: „Nem. Mi az? Egy állat?” J. kap az alkalmon és ráhagyja E.-re, hogy a „nóány” egy állat. E. tudakolja, szép állat-e. J. elgondolkodva feleli: „Nem. Inkább ronda.”

Majd ettől támadt asszociációval értesíti nénjét, hogy ez tulajdonképpen a víziló, amely „oroszul »nolány«”. Amely ötletbe talán belejátszott még a következő strukturális asszociáció:

nagy ló → víziló
nagy lány → oroszlán(y)

A szemiózis ilyen és ehhez hasonló folyamataiban az egyén a rendelkezésére álló anyagot (az adott esetben szavakat, fentebb, láttuk, gondolatokat, máskor cselekvéseket vagy a szemlélet számára adott képeket) úgy formál, hogy például a hasonlóság és a különbözőség viszonya, amely az anyagon eleinte hangsúlytalanul állt fenn, hangsúlyt kapjon és ezáltal egyszersmind hangsúlyt adjon az egyén és más egyének között fennálló szociális hasonlóságnak és különbözőségnek.

A szociális hasonlóság és különbözőség kidolgozása általában a legfontosabb szociálpszichológiai közvetítője a személyiség fejlődésének, de (amint ezt majd József Attila fejlődésével kapcsolatosan konkrétan bizonyítani fogom) ezen belül egy-egy szociális viszonyban annál fontosabb, minél kevesebb objektív támpontot kínál a viszony, hogy a benne résztvevő személyek mindegyike sajátos pozícióban tudhassa magát. Vizsgálatunkban a testvérek szociális pozíciói (nemük azonossága, a köztük lévő korkülönbség csekélysége miatt, továbbá mert újra meg újra előállt olyan helyzet, amikor J. már, E. még ugyanabba az intézménybe járt stb.) kevés ilyen támpontot kínáltak – ezért kaphatott ilyen szerepet a pozíciók túlhangsúlyozása a pszichikus elaboráció közvetítésével.¹⁰

¹⁰ Ezért látjuk néha még nagyobb hangsúllyal megjelenni ugyanezeket az elaborációs praktikákat ikrek magatartásában. Álljon itt egy példa, amelyet Köcski Margit (1981) – Muhina (1969) feljegyzéseit véve alapul – a következőképpen elemez:

(4;7,29) korú ikerfiúk egyike este az ágyban mesét rögtönöz a fivérének: „Volt egyszer egy bandita. Megy az utcán, hát jön szembe vele Fenevigye. (Nevet saját ötletén). Fenevigye azt mondja: Gyere lödözni. Egymásra lőnek, de nem találják el. Egyszer csak odaszalad még két Fenevigye (Most még jobban nevet, mint az előbb) és azt mondják: Gyerünk oda, ott hever egy részeg. Odamentek, megtalálták a részegyet, fogták és odavitték egy rendőrhöz. A rendőr meg mindet börtönbe csukta, mert mind csúnya...”

A következő napról egy, az előbbivel semmilyen összefüggésbe nem hozott feljegyzést találunk egy másik meséről, melyben a másik ikerfiú a fenti struktúra megőrzése mellett annak elemeit az ellentétébe fordította: „Volt egyszer Jónapot és Léccives. Mennek az erdőben, hát jön szembe velük egy nyuszi. A nyuszi azt mondja: Jónapot és Léccives, vigyetek engem haza anyukámhoz. Jónapot és Léccives aranyosak voltak és hazavitték a nyuszt. Anyukája azt mondja nekik: Köszönöm szépen, mert a kicsiket elkaphatja a farkas.” (Muhina, 1969, 226-227)

Az első mese főszereplői rosszak – a másodiké jók. A „Fenevigye” név az elsőben éppúgy nyelvi panellből származik (az eredetiben: „Нафиг” – amit az „Иди ты нафиг” enyhített káromkodásból elvonva alkotott a „szerző”) – mint a „Jónapot” és a „Léccives” a másodikban. „Megy az utcán”, illetve „mennek az erdőben”, amikor is „hát jön szembe vele (velük)” az, akivel a történet elkezdődik, miután egyik, illetve másik „azt mondja...”, stb. Mindkét mesében vinni kell valakit valahová: az egyikben a részegyet egy büntető instanciához (rendőr) – a másodikban a nyuszt egy oltalmazó instanciához (anyukája). Az elsőben a rosszakat megbüntetik, a másodikban a jókat megdicsérik.

A fejlődés előrehaladásával, amelyet nagy mértékben ez a pszichikus elaboráció tesz lehetővé, maga e közvetítő egyre inkább a háttérbe kerül. A jelenség azonban még ilyenkor is időről időre előáll:

A két testvér Franciaországban tölt kisebb megszakításokkal két és fél évet. Ennek során J. egyre büszkébb „franciaságban” való előrehaladásának teljesítményeire. S minél inkább így van ez, annál büszkébb lesz E. arra, hogy magyar. A differenciának ez a túlhangsúlyozása nem akadályozza meg az egyiket abban, hogy azért megmaradjon magyarnak, sem a másikat abban, hogy iskolai szituációban éppúgy, mint az otthoni, de az iskolából hozott játékaikban „franciául” legyen jelen, de a túlhangsúlyozásnak következetesen ez az iránya.

Hogy azonban ezúttal sem a minőségek szubsztanciája számít, amelyek között történetesen különbség áll fenn, hanem a különbség formája, amely történetesen ilyen minőségek között áll fenn, ezt bizonyítja pl. a jelenségnek az az előfordulása, amelyre a magyarországi hazatérést három hónappal követően az kínált alkalmat, hogy megtudták: a Videoton és a Paris-Germain csapatok közötti futballmeccs (amelyet egyébként nem néztek, a sportnak ez az ága nem érdekeltvén őket) végeredménye 1:0 lett a magyarok javára. J.(9;6,22), rájátszva még dobantott is „indulatos” bánatában: „El-vesz-tet-ték...” Amire E.(11;1,28), szintén rájátszva a harsány öröme azonnal replikázik: „Au contraire, on a gagné!” „[Ellenkezőleg, megnyertük!]” Vagyis: mi magyarok megnyertük – de honleányi örömét efölött spontán választással franciául fejezi ki. Mint ahogy J. afölötti bánatának, hogy a franciák kikaptak – magyarul ad hangot, s ráadásul harmadik személyben: elvesztették – ők, a franciák). E. ugyanakkor magyarságát a személyes névmás első személyével is hangsúlyozza: megnyertük. Tőle szokatlan nyelvválasztását mármint, mely a mondat tartalmával is ellentétben áll, egyetlen összefüggés indokolja: mindenben J. ellenpólusaként lépni fel: ha ő a franciáknak szurkol, én a magyaroknak; ha ő azt mondja „elvesztették”, én azt mondom, „megnyertük”; ha ő magyarul szól, én franciául; stb.

Az elaboráció itt és a fejlődés későbbi fázisaiban gyakran már csak intellektuális vagy nyelvi játéknak van szánva:

Beszélgetés közben a „jobbágy” kerül szóba, E.(9;0,0) megkérdezi: „Balágy is van.?” Amire J.(7;4,25) azonnal vágja rá a maga kérdését: „Vagy rosszabbágy?”

Amikor pedig Műkorcsolyázó Európa-bajnokság alkalmával, E. (13;4,25) megkérdezi: „Nem lehet, hogy valaki egyéniben is indul, meg párosban is?” – J.(11;9,19) azonnal előáll a maga kérdésével: „Nem lehet, hogy valaki férfiben is indul, meg nőiben is?”

E példák arra is felhívják a figyelmet, hogy az ilyen strukturális megnyilvánulásokban a szubsztancia már olyannyira háttérbe szorul a formával szemben, hogy már maguk azok a tényezők, amelyek között a különbség formája eltúlzott hangsúlyt kap, is formák: pl. a „jobb” ellentétének formája kerül különböző formában megfogalmazásra a két testvér által

Ez az ellenpontoszási játék a maga egyszerűségében persze nem érdemelne nagy figyelmet. Azonban hasonló szerkezetű interakciókról szóló bejegyzések újra meg újra előbukkannak s ezek funkciója egy periódusban egyértelműen az, hogy hozzájáruljon ahhoz, hogy az ikrek, akik eredetileg azonos pozíciót töltenek be a családi struktúrában, egymástól markánsan elkülöníthető pozíciókat dolgozzanak ki, ahonnan különbözőképpen lehet reagálni az azonos élethelyzetekre. Egy idő után a gyerekek tartósan kötődnek a polarizált pozíciók egyikéhez, illetve másikához. Így Muhina ikerfiai közül az egyik a „jó”, a másik a „rossz” gyerek szerepkörét kezdte betölteni. Az egyik szerepkörrel azonosulva és a másik szerepkört elhárítva, mutat rá Köcski Margit, mindkét gyerekeknek lehetősége nyílt, hogy saját énjét a szociális szituációkban elhatárolja a másiktól, a saját múltjához viszonyítva pedig konzisztensnek élje meg.

(jobb-bal – jobb-rosszabb); vagy a téma kapcsán szóba jöhető ellentétek (egyéni-páros – férfi-női) ellentétét használják.

A forma formájával való operálás jól bevált technikai eszköze a komikus hatáskeltésnek.

A fentebb bemutatott szerkezetekkel analóg az, amelyet például Karinthy Frigyes alkalmaz, amikor a figurát, akit Ibsennél Werlénnek hívnak, paródiájában Wekerlénnek nevezi el. A kettő között aligha vezethet más út, mint olyan ember tudatán keresztül, aki egyként ismeri a német Werke szót és az egykori miniszterelnök Wekerle nevét, s aki ezért felfoghatja az ibseni nevet mint amely az előbbinek a módján indul és az utóbbi módján fejeződik be, s fordított intarziás technikával képezheti a paródiabeli változatot.

Ugyancsak a bemutatott szerkezetekkel analóg struktúrát működtet Karinthy akkor, amikor például Füst Milán Aggok a lakodalmon című drámájától az Aggok a hideg vízben paródiacímig eljut olyan, a magyar kultúrában szereplő ikermondások közvetítésével, amelyekben egyszer a lakodalom, másszor a hideg víz szerepel.

A technikai eszköz kifejlesztését azonban a szociális kategorizáció jelölésében nyert funkciója közvetíti.

Fentebb bemutattam, hogy ez a funkció egy olyan szemiózissal kapcsolatos, amely a maga részéről valamilyen technikai eszközből képezi ki a társadalmi azonosság jelölőjét: úgy, hogy egyszerre hangsúlyozza túl azt a szociális viszonyt, amely az egyén társadalmi azonosságát meghatározza, és azt a hasonló viszonyt, amely technikai eszközként működő pszichikus teljesítményeit alkalmassá teszi arra, hogy társadalmi viszony jelévé képeződjék ki. Minthogy ily módon a technikai eszközből kiképezett szociális jelölő a későbbiekben maga válhat technikai eszközzé, a technikai készség fejlődésének e szociális közvetítője gyakorta kívül marad a pszichológus felismeréseinek körén. Az értekezés utolsó részében (Szociálpszichológiai esettanulmány József Attiláról) felvonultatom érveimet amellet, hogy ezzel a vizsgálódás legkevésbé nélkülözhető láncszeme vész el, amennyiben a pszichológus arra kíváncsi, hogy a szubjektív diszpozícióból miképpen lesz objektív mű.

Akár a beszédet tanuló gyerek szövegéről van szó, akár a költőről, aki egész népét fogja tanítani, az íróról, aki elmondja mindenkinek.

*

Az ugyanazt másképp nemcsak a gondolkodás és az őt kifejező beszéd tekintetében produkál olyan átalakításokat, amelyeknél a pszichikus hangsúly eltolódik a szubsztancia felől a forma felé, hanem a tevékenységet szintén sokszor úgy alakítják, hogy például a különbsége kapjon hangsúlyt valamely más tevékenységhez képest.

Vagy a hasonlósága. J. két éves kora körül néhány hétig lelkesülten követi nagyobb testvérét és mindenben pontosan leutánozza, még hozzá ezúttal is úgy, hogy eltúlozza az ilyesmire létező (sőt esetleg az egyáltalán nem létező) technikai lehetőségeket: például E. úgy megy az utcán, hogy elengedi szülei kezét, erre J. is elengedi; E. összekulcsolja hátul a kezét, J. is; E. Zsebre vágja a jobb kezét, J. is, holott neki csak a baloldalon van zsebe (ezért a nadrág derekába csúsztatja a kezét).

Hogy az utánzás miképpen kényszeríti rá meghatározott formát a szubsztanciára, erről – egyebek között Bandura (1977) kísérleteiből – ma már sokat tudunk. Hogy azonban az a működés, amely adott esetben a szubsztanciára ennek ésszerűségi szempontja ellenére is rákényszeríti a formát, nem csak a gyermek szociális viszonyainak elaborációjában jut szerephez, erről már Shakespeare hírt ad, akinek IV. Henrikjében például a mértéket, amennyire a nemes Percy követendő mintát nyújtott, így jellemzi Lady Percy:

*Ki nem úgy lépett, mint ő, béna volt;
S a tört beszéd, természetes hibája
A legvitézebbek hangsúlya lett,
S a halk, folyamatos beszédűek
Elrontották tudásukat, hogy őt
Utánozzák.*

(Vas István ford.)

De talán valamennyi fenti módozatnál impresszionálóbbr, amikor a gyerekek (s éppígy a felnőttek) azáltal hangsúlyozzák túl társadalmi azonosságukat, hogy másokéhoz hasonló, illetve másokétól különböző lesz az a mód, ahogyan az őket kívülről vagy belülről érő impulzusokat – érik:

E.(5;4,5) és J.(3;8,28) egymás mellett hasalva lebegnek a fürdőkádban. „Jaj, én úgy érzem, mintha sapka lenne a fejemem!” – fogalmazza meg E. azt az érzést, amelyet a víz és a levegő találkozása kelt az arcán. – „Te nem érzed, Jutka?” J. (rövid odafigyelés után): „Nem. Én úgy érzem, mintha szakállam lenne.” Vagyis a haptikus ingert E. közlése és kérdése nyomán J. maga is észreveszi, de észrevevését ezzel egyidejűleg (és természetesen egyáltalán nem szándékosan) olyan struktúrába rendezi, amelyben az alak és a háttér viszonya éppen ellentétes azzal, amelyről E. közlése vallott.

*

„A különbözőségről való értesülés a legelemibb képzet, a gondolat tovább nem osztható atomja.” – mutat rá igen helyesen G. Bateson, majd tévesen így folytatja: „És a Weber–Fechner-törvényről kiderül, hogy a pszichológia sarkköve vagy alapvető tétele” (Sluzki–Ransom, 1976, XIV. lap).

A tévedés abban áll, hogy a Weber–Fechner-törvényből következő érvénnyel az állapítható meg, hogy az ingerintenzitások mértani sorában a szomszédos ingerek között szubjektíve mindig ugyanakkora különbséget kell érzékelnünk. Márpedig fentebb (31-32. lap) bemutattam azt a kísérletet, amely olyan egyenes szakaszok esetében, melyek hosszúsága ilyen mértani sor mentén változott, azt találta, hogy ezt az összefüggést már a legelemibb kategorizációs hatás eltorzíthatja. A szociális kategorizációról pedig azt láttuk, hogy például ilyen torzítás termékét alkalmazza olyan jelölő gyanánt, amely nemcsak kifejezi, hanem egyáltalán lehetővé teszi a társadalmi azonosság ilyen feldolgozását – amiképp emez pedig a szemlélet-, a tevékenység-, a beszéd- vagy a gondolkodásbeli torzítást.

II. A szociális kategorizáció paradoxonjai

Valahányszor a szemlélet-, a tevékenység-, a beszéd- vagy a gondolkodásbeli torzítás ilyen vagy olyan okból, de a kategorizációs aktust megelőzően már végbement; valahányszor e túlzó torzítás eredményeként a szociális kategorizáció már kész jelölőkre orientálódhat – a folyamat azzal a zavartalansággal megy végbe, amelynek modelljét a Tajfel fentebb (32-33. lap) idézett klasszikus kísérlete nyújtotta.

Másfelől valahányszor már a történelmi múltban kialakult a szociális struktúra olyan tagolódása, amely mellett átjárhatatlan határok választják el egymástól a különböző pozíciókat, amelyben kialakul az egyének társadalmi azonossága; valahányszor már ekképpen kialakult identitás határozza meg, hogyan gondolkodják, beszéljen, cselekedjék, sőt érezzen ez vagy az az egyén – a folyamat azzal a zavartalansággal megy végbe, amelyet tudásszociológiai elemzésekből (Mannheim, 1954) ismerünk.

A folyamat zavartalansága, persze, nem jelenti azt, hogy ne állnának elő benne konfliktusok: az egyénen belül, aki nem tudja eldönteni, hogy határhelyzetéhez az adott szociális kategóriák melyike illik jobban – vagy az egyének között, akik nem tudnak megegyezni, hogy egymáséval integrálódott életvezetésük melyikük nézőpontja szerint nyerjen értelmezést. E konfliktusok lehetnek akár drámaiak is, amelyben a megoldást nem lelő szereplők egymást vagy önmagukat elpusztítják. S mégis, az ilyen konfliktusoknak *elvileg* létezik megoldásuk: egyszer a konfliktusban álló felek közül kiszámítható volna, melyik képvisel a másiknál nagyobb értéket; máskor kialakítható lenne közöttük egy optimális kompromisszum – esetleg csak annyi, hogy a maga esetleges helyén és kialakulásának történelmi esetlegességénél fogva mindegyik egyaránt érvényes.

A második hatvány paradoxonja

Amint azonban a Saussure-féle paradigmának megfelelően (vö. 33-34. lappal) az, ami jelöl a társadalmi azonosság feldolgozásában, egyszerre alakul ki azzal, amit jelöl; amint az van, hogy a szociális kategorizáció jelöltje (a társadalmi azonosság) és jelölője (amit tesz, mond, gondol vagy érez az ember) egymást tagolja ki – azonnal az az összefüggés is paradigmatisztikus érvényt nyer, amelyet Hjelmslev (1953) mutat ki a Saussure által elemzett viszonyon.

Hjelmslev szerint a jelölő és a jelölt az a forma, amelyet a *kifejezés* és a *tartalom* kölcsönösen alakít ki egymás szubsztanciáján. Mármint a jelrendszer, amivé az egymást strukturáló kifejezés és tartalom egymásra vonatkoztatva válik, maga is lehet kifejezés is és tartalom is:

Legyenek **a**, **b**, **c**, **d** stb. kifejezések, amelyek azáltal tagolódtak ki a maguk síkján, hogy a korrelált síkot **A**, **B**, **C**, **D** stb. tartalmakká tagolták. Az az összefüggés mármint, mely szerint az így kiképeződő jelrendszeren belül **a** kifejezés **A** tartalmat, **b** **B**-t, **c** **C**-t, **d** **D**-t stb. hordoz, lehet tartalma egy **x** kifejezésnek, vagy kifejezhet egy **X** tartalmat. Az olyan jelrendszer, amely a jelrendszerre vonatkozó kifejezést tartalmaz, Hjelmslev *metaszemiotikának* mondja – az olyant pedig, amely a jelrendszerre vonatkozó tartalmat fejez ki, *konnotatív szemiotikának*.

A szociális kategorizációval összefüggő szemiotikai megnyilvánulások mármost a legtöbb-ször a metaszemiotika vagy a konnotatív szemiotika szerkezete szerint szerveződnek:

A szociális kategorizáció, írtam fentebb (29-30. lap) az az eljárás, amellyel az ember kimunkálja a maga társadalmi azonosságát, abból a pontból kiindulva, ahol mint a legkülönfélébb társadalmi minőségek hordozója mindenkire hasonlítana egyben-másban, másfelől mindenkitől különbözne is valamelyest. Ebben a kiindulópontban az embereknek mindig van okuk, hogy ugyanazon szociális kategóriába sorolják magukat – de arra is, hogy társadalmi identitásukban azt hangsúlyozzák túl, ami elválasztja őket.

Tegyük fel mármost, hogy egyetértés alakul ki köztünk arra nézve, hogy hasonlóságunkat tartsuk súlyosabbnak – ettől a pillanattól fogva *eggyel több okunk lesz, hogy így döntsünk, mint volt, mielőtt ezzel az egyöntetűséggel döntöttünk.*

Tegyük fel ezzel szemben, hogy a teljes egyetértés a tekintetben áll elő közöttünk, hogy identitásukban az a meghatározó, ami megkülönböztet bennünket – most *kevesebb alap van e konszenzusra, mint lenne, ha nem jött volna létre.*

Ha nem jön létre a konszenzus, ha a társadalom egyik fele a hasonlóságukat, a másik a különbségüket hangsúlyozza kettőjük között, akkor *utóbbi különvéleménynek pusztán megfogalmazása is elég, hogy valamelyest már igazolja is azt, míg a hasonlóságot hangsúlyozó különvélemény, minél inkább hangoztatják, annál inkább kihúzza maga alól az alapot.*

A legújabb-kori történetből is jól ismerjük az ilyen logikai játékok véres testet öltéseit. Például amikor társadalmi-kulturális kisebbségek asszimilálódni akarnak egy olyan többséghez, amely kiveti őket magából: minél nagyobb igyekezettel mutatja a kisebbség, mennyire megfelel a többség normájának, annál inkább kitetszik, mennyire nem felel meg ennek a normának a tekintetben, ahogyan a maga identitása felől ítél.

Zsolt Béla például leírja a *Kilenc koffer*ban, hogy a váradi gettóban összezsúfolt zsidók közül azok, akik a többségi normához asszimilálódni akartak, ebben a törekvésükben odáig mentek, hogy a pajeszos-kaftános, nem európai külsejű és gondolkodású *pólishi*król így beszéltek: „Ezek miatt van mindig baj! Ezek miatt jutottunk ide, ezektől kap tetűt az ember és megrühesedik.” Vagyis ahogyan korabeli magyar emberhez méltó volt korabeli hangadók szerint szólni a zsidókról. Ám miközben ekképp méltatlankodtak: „Csak nem képzelik ezek, hogy velük fogunk utazni!”, tudniillik a marhavagonban, mely már beállt a gettó mellé s már tudnivaló volt, mivégre – a Lengyelországból idemenekült ortodoxok ugyanazzal a dölyfös utálattal kezelték az asszimilálódott zsidókat, mint a többi magyart, valamennyi „piszkos állatot, disznóhúsevőt”, a tudatlanokat, akik sohasem olvasták a szent és titkos könyveket. Így aztán abban, hogy az asszimilált zsidó a magyarok közé tartozik s az ortodox zsidóhoz semmi köze, az asszimilált és az ortodox zsidó gondolkodása között nem volt különbség, s a korszak hangadó magyarjai ebben is igazolva látták, hogy az asszimilált és az ortodox zsidót megkülönböztetés nélkül tartsák másnak, mint a magyart.

A szociális kategorizáció effajta paradoxonjai attól állnak elő, hogy a tényezők között, amelyek meghatározott viszonyban vannak egymással, maga ez a viszony is szerepel. Így például az a viszony, amely meghatározott szociális identitással összefüggő tartalom és ennek kifejezése között fennáll, maga is szociális identitással összefüggő tartalmat fejez ki.

A paradoxon a viszonyoknak mintegy a *második hatványán* áll elő. A fizikai jelenségek világában egy hatótényező első hatványával számolnak olyankor, amikor például azt a viszonyát írják le, hogy az idő múlásával változik. Előfordul mármost, hogy a tényező, amelynek az idő múlásával bekövetkező változását jellemezni akarják, maga a változás,

amely egy tényezőn az idő múlásával végbemegy: ilyenkor az időhöz való viszonynak a második hatványával jellemeznek.

Éppígy a lelki jelenségek világában, amikor arról az összefüggésről van szó, hogy a szubjektum leképezi az objektumot, a leírás az összefüggések első hatványával dolgozik. Amikor azonban az objektum, amelyet a szubjektum leképez, maga az az összefüggés, hogy a szubjektum leképezi az objektumot – itt már az összefüggések második hatványával van dolgunk. Éppígy ha a szubjektum előállít az objektumon valamilyen működést, ez az összefüggés maga lehet az a működés, amelyet az objektumon a szubjektum előállít. Az ember tudatos és akaratlagos lelki működései az összefüggéseknek ezen a második hatványán szerveződnek.¹¹

Társadalmi azonosság: kognitív disszonancia vagy paradoxon?

A kifejezés és a tartalom, a jelölő és a jelölt között fennálló viszony távolról sem az egyetlen, amely létrehívhatja a második hatvány paradoxonját azáltal, hogy a tényezők közé, amelyek között fennáll, maga ez a viszony is bekerül. Ilyen viszony az is, amely egy kognitív mező tényezői között mint kognitív disszonancia áll fenn.

Festinger (1957) az elmélet klasszikus megfogalmazása során még nem veti fel a kognitív mező természetére vonatkozó kérdést: annak kijelentésére szorítkozik, hogy olyankor áll elő disszonancia **A** és **B** tudattartalmak között, ha **A** pszichológiailag **nem-B**-t implikálna. Később (Festinger, 1963) pontosította, miféle tudattartalom is az, amelytől a disszonancia valóban előállhat: „Valahányszor az embernek olyan információja vagy véleménye van, amely önmagában véve arra kellene, hogy készítse, hogy ne kövessen el egy bizonyos

¹¹ Könnyen belátható, hogy a szakirodalomban szereplő paradoxonok közül a szemantikai paradoxon a viszonyok második hatványán áll elő: olyankor, amikor egy név egy olyan denotátummal áll viszonyban, amely maga a viszony, amely egy név és denotátuma között fennáll.

Nehezebb megvizsgálni a kapcsolatot a viszonyok második hatványának paradoxonja és azon halmazelméleti paradoxonok között, amelyeknek megoldását kínálta Russel, amikor rámutatott, hogy ezekben egy halmaznak, illetve az elemeinek megfelelő két szintet (különböző logikai típusokat) nem határolták el egymástól (Whitehead–Russel, 1925-27). Egy ilyen összehasonlító vizsgálódás jelen disszertáció szerzője azért érzi felmentve magát, mert elfogadja a Palo Alto-i iskola ismételt érvelését, amely szerint bár „a formális logikában történik kísérlet arra, hogy biztosítsák egy osztálynak és tagjainak elválasztottságát, [...] a valóságos kommunikáció pszichológiájában ezt az elválasztottságot folyamatosan és kikerülhetetlenül megszegik” (Sluzki–Ransom, 4. lap). Annak illusztrálására, hogyan szegik meg a mindennapi életben a Russel-féle előírást, Bateson, Jackson, Haley és Weakland klasszikus tanulmányukban a kettős kötésről (amelyből a fenti idézet is származik) felhozzák a játék és a humor esetét, sőt a tanulását is, amennyiben tanulni is meg kell tanulni.

Kandidátusi értekezésemben (Garai, 1969) mind e tevékenységek, továbbá ezeket is meghatározó módon mindenekelőtt a munka paradoxonját azzal hoztam összefüggésbe, hogy embernél annak a viszonynak az első hatványára, hogy azért folytat ilyen vagy olyan tevékenységet, mert erre valamilyen szükséglete kényszeríti, ráépül egy olyan viszonynak a második hatványa, amely szerint a tevékenység elvégzésére (például játszaskor) egy olyan szükséglet kényszerít, hogy az ember mindenféle szükséglettől szabadon tevékenykedjék. E specifikusan emberi alapszükségletnek felfogott szabadság-szükséglet paradoxonjának a vizsgálatához sok év szünet után tértem vissza (Garai A1, Ba23, Ba26).

tettet, ez az információ vagy vélemény disszonáns lesz egy olyan ténnyel, hogy ezt a tettet mégis elkövette” (18. lap).

Ám miképpen készíthet valakit egy gondolat arra, hogy elkövessen, vagy hogy ne kövessen el egy bizonyos tettet? Mit jelent „pszichológiailag implikálni”? Egy klasszikus (s már triviális) példával szólva: ha valakinek az a gondolata van, hogy *minden ember halandó* s egy további arról, hogy *Szokratész ember*, ez a két gondolat annak a harmadiknak a belátására kell, hogy készítse őt, amely szerint *Szokratész halandó*. Aki ilyen stimuláció ellenére azt a tettet követi el, hogy Szokratészt halhatatlannak gondolja, annál az a kognitív disszonancia alakul ki, amely egy logikai hiba jellegét viseli. De ha az a gondolatom támad, hogy *X-et hiszem*, és közben az a tettem, hogy *nem-X-et mondom* (vö. Festinger–Carlsmith, 1959), ezzel semmilyen logikai hibát nem követek el. Vajon miért kell annak a gondolatnak ezt a tettet megakadályoznia, vajon miért állna elő másképp a disszonancia már két ilyen tudattartalom között?

Egy logikailag elegáns megfogalmazást keresve Aronson (1969) a kognitív disszonancia elméletének olyan átfogalmazását javasolta, hogy az az „információ vagy vélemény”, amely az embert „arra kellene, hogy készítse, hogy ne kövessen el egy bizonyos tettet”: *az a tudattartalom, amellyel olyan minőséget tulajdonít magának, mely összeférhetetlen lenne egy ilyen tettel* (l. még Aronson, 1987; Aronson and Mettee, 1968; Nel, Helmreich and Aronson, 1969; Aronson *et al.*, 1975).

Aronson az identitás-minőségek legáltalánosabb dimenzióit veszi számításba: *értelmesnek lenni, tisztességesnek lenni*. Megítélésem szerint azonban ennek ellenére *társadalmi azonosságról* van szó nála, mert ezeket a kategóriákat szociálisan definiált tartalmukkal veszi tekintetbe. Eszerint *értelmesnek lenni* annyit tesz, mint *az alternatívák közül a legelőnyösebbet választani*; *tisztességesnek pedig ennyit: nem akadályozni mást, hogy az alternatívák közül a legelőnyösebbet választhassa*. A két definíció pedig komplementer módon mutatja be egy piacgazdálkodásra épülő társadalom középosztályának értékrendjét.¹²

*Kognitív disszonancia mármost ott áll elő, ahol személyek társadalmi azonossága és általuk elkövetett tettek társadalmi azonossága kerül összeütközésbe egymással:*¹³ például hithű keresztény létemre keresztényietlen a magatartásom, értelmes ember létemre értelmetlen, tisztességes ember létemre tisztességtelen cselekedetet követek el.

Tegyük fel, miközben hiszem, hogy **X**, másokkal elhitetem, hogy **nem-X**. A disszonanciát most már nem ezen az ellentétben belül kell keresnem. Hanem azon tudattartalmam például, hogy tisztességes, vagy hogy értelmes ember vagyok, kerül összeütközésbe ennek az ellentétnek az előállításával, amely tisztességtelennek, illetve értelmetlennek minősíti a tettet: tisztességtelennek, ha másokat szándékosan zavar meg – értelmetlennek, ha elkövetője szándéktalanul maga zavarodik bele. S itt a kognitív disszonancia már logikai hiba formájában is kifejezhető:

1. **A** vagyok
2. **B**-t teszem
3. **A** nem teszi **B**-t.

¹² Ez az összefüggés, gondolom, bizonyítás nélkül is belátható: elégséges intuitív összevetni ezeket a – többnyire megfogalmazás nélkül, magától értetődő előfeltevésként alkalmazott – definíciókat azzal a móddal, ahogyan egyfelől egy Brutus, másfelől egy petrográdi munkás 1917-ben az emberi értelmet, illetve tisztességet gyakorolta és megítélte.

¹³ E meghatározást Aronson hivatkozott elméleti módosítása alapján magam fogalmazom így.

Aronson munkatársaival kísérleti vizsgálatnak vetette alá a feltevést, mely szerint ha akár az *1. feltétel*, akár a *2. feltétel* hiányzik, akkor nincs kognitív disszonancia:

1. feltétel. Aronson és Mettee (1968) k. sz.-eikkel „személyiségtesztet” végeztek, amelyről a három csoportba véletlenszerűen elosztott személyek első csoportjának azt a „vissza-jelzés”-t adták, hogy a teszt megállapításai szerint ők különösen kényesek a tisztességükre; a második csoportnak azt, hogy ők egyáltalán nem kényesek rá; a harmadik csoport pedig semmilyen közlést nem kapott saját személyiségének erről az oldaláról. Ezt követően azután a pszichológus azt találta, hogy ha a kísérleti eljárás szerint rávették a k. sz.-eket valamilyen, mértékkel tisztességtelen tetre, akkor azoknál, akik egy olyan ember szociális identitását tulajdoníthatták maguknak, aki különösen kényes a tisztességére, jóval erősebb kognitív disszonancia támadt e tett nyomában, mint a harmadik, a kontroll-csoportnál; aki viszont kénytelen volt, ha tudattalanul is, számolni magánál egy olyan ember szociális identitásával akiről „a tudomány a maga eszközeivel megállapította, hogy egyáltalán nem kényes a tisztességére”, alig (vagy egyáltalán nem) élt át disszonanciát saját tisztességtelen tette kapcsán.

Ezzel összhangban megállapítható, hogy a kognitív disszonancia kellemetlen feszültségétől való megszabadulás egyik technikája az, hogy az ember módosítja azt a tudattartalmát, amely a kognitív disszonancia fellépésének *1. feltétele* volt: minthogy elkövette a **B** tettet, leszámol azzal az illúziójával, hogy **A** identitást tulajdoníthatna magának.

2. feltétel. Festinger és Carlsmith (1959) kísérleti paradigmája szerint Nel, Helmreich és Aronson (1969) olyan személyeket, akikről tudták, hogy ádáz ellenzői mindenféle kábítószerek, rávették, hogy saját attitűdjükkal szembenálló védőbeszédet tartsanak az enyhe kábítószerrel mellett. A védőbeszéd hallgatóságáról a k. sz.-ek egyik csoportjával azt hittették el, hogy nehéz kábítószerrel megrögzött élvezőiből áll; másik csoportjában azt a hitet alakították ki, hogy hallgatói, akárcsak ők maguk, kíméletlenül elleneznek mindenféle kábítószerrel; a harmadik csoport pedig úgy tudta, hogy hallgatói nem foglaltak még állást a kábítószerrel kapcsolatban távolról sem akadémikus kérdésében. Szignifikáns mértékben csak a harmadik csoportba tartozó k. sz.-eknél alakult ki kognitív disszonancia: a tett társadalmi minőségét nem az állítja szembe az elkövető tisztességével, hogy ellentét van aközött, amit hisz, és aközött, amit mond, hanem e tett alkalmassága arra, hogy másokat korlátozzon lehetőségében, hogy a legelőnyösebb alternatívát válassza, márpedig a többi k. sz. úgy veheti, hogy a maga hallgatóságát nem kell, illetve nem lehet ilyen irányban befolyásolnia.

Ezzel összhangban azután megállapítható, hogy a kognitív disszonancia feloldásának másik technikája az, hogy az ember azt a tudattartalmát módosítja, amely a kognitív disszonancia fellépésének *2. feltétele* volt: többé-kevésbé tudattalan manőverekkel meggyőzi magát, hogy tettének ilyen vagy olyan okból nem kell **B** identitást tulajdonítania. Például nem kell tisztességtelennek tartani a tettet annak, aki mások félrevezetésére alkalmas módon nem azt mondja, amit hisz – ha azt fogja hinni, amit mondott.

Valójában az összefüggések itt bonyolultabbak, mert egy tett szociális identitásának egyaránt vannak *formai* és *tartalmi* kritériumai. Így például ha az ember azt fogja hinni, amit mondott, akkor formai szempontból már nem kell tisztességtelennek minősítenie, amit tesz. Marad azonban még az a kérdés, hogy vajon mi lesz ezek után az a tartalom, amelyet e tisztességgel nem szembenálló forma mentén elhítt magával az ember.

Cohen (1962) például arra vett rá egyetemi hallgatókat, hogy szerkesszenek védőbeszédet, amellyel mentenék a rendőrség brutális akcióját, hogy egy tüntetés alkalmából behatolt a Yale Egyetem campus-ába, sortűzet nyitott és négy diákot megölt. Az eset természetesen az Egyetemen mindenkit felháborított: azokat is, akiket a kísérletbe bevontak, és azokat is,

akikről ezekkel azt hitették el, hogy majd a védőbeszéd hallgatóságát képezik. Az eset mellett való, nyilvánosnak hitt érvelés ezért erőteljes kognitív disszonanciát keltett. Rosenberg (1965) megismételte a kísérletet, azzal a különbséggel, hogy neki az egyetemi hatóságoknak az az – ugyancsak általános felháborodást keltő – intézkedése adott alkalmat a vizsgálatra, mely korlátozta az egyetemi rugby-csapat mozgásterét.

A k. sz.-ek mindkét kísérletben úgy oldották fel a feszültséget, amit az keltett bennük, hogy mást mondtak, mint amit hittek, hogy hinni kezdték, amit mondtak, s ezzel helyreállították egy tisztességes aktus formai feltételét. Eközben a Rosenberg-kísérletben résztvevő személyek tartalmi szempontból sem követtek el ezzel semmi becsületbe vágót: nem tisztességtelen dolog azt vallani, hogy egy egyetemen a diáknak nemcsak sportteljesítménye, hanem tanulmányi teljesítménye is fontos. Merőben más volt azonban a Cohen-kísérletbe bevont személyek helyzete. Amikor kognitív disszonanciájukat úgy oldották fel, hogy hinni kezdték, amit mondtak, s így helyreállították a tisztesség formai feltételét – ezáltal megszüntették tartalmi feltételét: elhittek maguknak olyasféle érveket, mint hogy azok a felelősek, akik a zavargást elkezdték, nem azok, akik válaszoltak a kihívásra; hogy a rendfenntartó erőknél az a dolguk, hogy a rendet bármilyen eszközzel fenntartsák; hogy a nagyobb veszteség elkerülése érdekében kötelességük volt vállalni a kisebb veszteséget, stb. Így aztán ha a k. sz. hagyja magát a védőbeszéd produkálására rávenni, tettének tisztességtelensége feloldhatatlan lesz: ha nem hiszi, amit mond, akkor a formánál, ha pedig hiszi, akkor a tartalomnál fogva.

Ez a különbség azután magyarázza azt a másikat, amelynél fogva Rosenberg kísérletére a kognitív disszonancia elméletének ellenfelei úgy tekintettek, mint ennek perdöntő cáfolatára:¹⁴

A kognitív disszonancia elméletének egyik fontos feltevése, hogy a disszonanciát két tudattartalom között mérsékelheti egy olyan harmadik, mely valamilyen jutalomra vonatkozik, amelyet az ember megszerezhet magának (vagy valamilyen büntetésre, amelyet elkerülhet) ugyanannak a cselekvésnek révén, amely másfelől a disszonanciát okozza. Ezért a „saját attitűddel ellentétes védőbeszéd” kísérleteibe bevezették ezt a változót és azt találták, hogy minél nagyobb fizetséget kap a k. sz. azért, hogy meggyőző módon mást mondjon, mint amit hisz, annál kevésbé lesz hajlandó arra, hogy el is higgye, amit mond, s ezáltal kognitív disszonanciát csökkentsen.

Rosenberg ezzel éppen ellentétes összefüggést kapott. Az ellentétet mármost a kognitív disszonancia elmélet Aronson-féle változatának tekintetbevétele alapján a következőképpen értelmezem:¹⁵

Az ember magatartásával szereshető jutalom, illetve elkerülhető büntetés nem általában alkalmas arra, hogy a kognitív disszonanciát csökkentse, hanem konkrétan az „értelmes ember” szociális identitásával összefüggésben. Ezzel szemben megállapítható, hogy a „tisztességes ember” társadalmi azonossága körül a az előbbivel ellentétes kognitív mező szerveződik jutalom/büntetés dimenziója körül: ha kognitív disszonanciám azon a ponton

¹⁴ Az elmélet egyik híres bizonyítékát mutatta be Festinger et al. (1956) Amikor a prófécia csődöt mond című könyve. Rosenberg e cím parafrázisával is jelezte, hogy cáfolatát radikálisnak tartja: Amikor a disszonancia csődöt mond.

¹⁵ Valójában ilyen értelmezésre már az Aronson-féle összefüggések tekintetbevétele nélkül is történt egy nem szellemtelen kísérlet: Wicklund és Brehm (1976) rámutatnak, hogy a legjobban megfizetett csoport írta a legmeggyőzőbb védőbeszédet, márpedig minél meggyőzőbben érvel valaki a maga meggyőződésével szemben, annál nagyobb fokú kognitív disszonanciája támad.

támad, ahol a személyemnek igényelt tisztesség és cselekedetem tisztességtelensége kerül ellentétbe egymással, akkor minél nagyobb anyagi előnyt biztosít a számomra a tisztességtelen tett, annál tisztességtelenebb lesz az. A kísérleti paradigmánál maradva: ha elkövetem azt az egyszerre tisztességtelen és értelmetlen tettet, hogy saját igazságom ellen vonultatok fel érveket, akkor minél kevesebb hasznom származik belőle, annál értelmetlenebb a cselekedet – és minél több a hasznom, annál tisztességtelenebb.

De a Cohen kísérlete, mondtuk fentebb, a tisztesség szempontjából amúgy is kizárja a disszonancia csökkentésének minden lehetőségét – szemben Rosenberg ellenkísérletével, amelyben ezért a k. sz. nagyobb disszonanciát fog átélni, amikor amúgy is tisztességtelen tettet még gazdagon meg is jutalmazták.

3. feltétel. Ezt a feltételt gondolná az ember a kognitív disszonancia feltételei közül a legkönnyebben megváltoztathatónak:

Képzeljük el, hogy nem egy személy, hanem egy dolog identitásáról van szó, amelyet a fenti képlet (l. 58. lap) tételeinek megfelelően akarok megadni. Ha a 3. tételnek megfelelően az a meggyőződésem, hogy „Ennek a készletnek a darabjai nem törnek össze”; az 1. tételnek megfelelően úgy ítélem, hogy „Ez a pohár ennek a készletnek egy darabja”; majd a 2. tételnek megfelelően tapasztalom: „Ez a pohár összetört”, akkor egy pillanatig sem fogok habozni, hogy meggyőződésemet igazítsam a tapasztalatomhoz.

Ugyan mi tarthatna vissza, hogy hasonlóképpen járjak el, ha az eredeti képletnek megfelelően arról van szó, hogy

1. A vagyok

2. B-t teszem

3. A nem teszi **B-t**?

Miért ne lenne magától értetődő megoldása a kognitív disszonanciának, hogy ha éppen azt tapasztalom, hogy igenis van olyan **A** (ti. én magam), aki éppen teszi a **B-t**, akkor kiigazítsam addig volt és tévesnek bizonyult hitemet, mely szerint „**A** nem teszi **B-t**”?

Márpedig hogy a rám magamra vonatkozó két tudattartalom között van-e vagy nincs disszonancia, az a kognitív mező szerkezetétől függ, amelyet is ez a harmadik tudattartalom szervez, amely *szociális kategóriákat* és *tevékenységeket* kapcsol össze vagy választ el. A kognitív disszonanciának azért ez a 3. feltétele, mert kognitív disszonancia *csak akkor áll elő, ha azt a szociális kategóriát, illetve tevékenységet, amely személyemben összekapcsolódott, e mezőszervező tudattartalom elválasztja, vagy fordítva.*

Meglepő ezért, hogy a kognitív disszonancia elmélete a disszonancia csökkentésének lehetséges taktikái között nem mérlegeli az ilyen tudattartalom megváltoztatásának a lehetőségét. Azt a lehetőséget, hogy valaki, aki tisztességesnek tartja magát, de házasságszédélgéssel keresi a kenyerét, így szóljon magához őszinte hittel: „Íme a bizonyág, hogy becsületes ember is követhet el aljasságot”. Vagy: „Lám, milyen értelmes vagyok, és lám, mennyire semmibe veszem saját legéletbevágóbb érdekeimet – miért hinném hát, hogy értelmes ember szem előtt tartja a maga érdekeit?”

E lehetőség figyelmen kívül hagyása olyan, mintha a kognitívista szociálpszichológus azt mondaná: De hiszen aki a másik embert szándékosan félrevezeti, az *tényleg* tisztességtelen! vagy: Aki mit se törődik a maga érdekeivel, az *valóban* értelmetlen! Persze, ezt a szociálpszichológus nem mondja – annyira magától értetődőnek veszi. Ami persze még meglepőbb, hiszen olyan elméletről van szó, amelynek számára *alaptény*, hogy emberek mindennapi életvitelük során a természet legvalóságosabb tényeit is képesek figyelmen

kívül hagyni: földrengésveszélyes zónákban vesznek maguknak lakóházat, két-háromszor annyi cigarettát is elszívnak egy nap, mint amennyi a tüdőrák szempontjából már bizonyítható veszélyt jelent...

Az a látszat keletkezik, mintha a kognitivisták szociálpszichológus számára a személyek társadalmi azonosságával összefüggő tények valóságosabbak lennének, mint azok, melyek dolgok természeti azonosságával kapcsolatosan állnak elő. Ebben a látszatban pedig az a lényegi viszony fordul a visszájára, hogy a társadalmi tényre reflektáló tudat az, ami valóságosabb a természeti tényre reflektáló tudatnál, *lévén maga is társadalmi tény*. A szociálpszichológus tudata pedig, amikor arra a társadalmi tényre reflektál, amely az emberek tudata, amint társadalmi tényekre reflektál – szintén.¹⁶

Ezzel az összefüggéssel ismét a viszonyok második hatványa áll előttünk, méghozzá egy olyan kétértelműséggel kapcsolatosan, melyet, láttuk fentebb, a 2. feltétel hoz be, lévén az általa megjelölt tény olyan, hogy egymással ellentétes irányú következtetések logikailag egyenértékű levonását teszi lehetővé:

minthogy B-t teszem, nem vagyok A, hiszen A nem tesz B-t;

vagy

minthogy B-t teszem, A tehet B-t, hiszen A vagyok.

Ez a kétértelműség azután akár a teljes önkényt is bevezethetné a társadalmi azonosság definiálásába. Olyan típusút, mint amilyent Tajfel (1981) következő kijelentése idéz fel: „Egy olyan »csoport«-fogalmat teszünk magunkévá, amely hasonlít a történész Emerson (1960) »nemzet« meghatározásához: »A legegyszerűbb megállapítás, amit egy nemzetről tehetünk, az, hogy olyan emberek tömege, akik úgy érzik, hogy ők egy nemzet; és lehetséges, hogy amikor már minden raffinált analízist elvégeztünk, ez lesz a végső megállapítás is« (102. lap)”. Tajfel azt becsüli ebben a „definíció”-ban, hogy „egy nemzeti csoport tagjait olyankor értékeli ennek, amikor ezek magukat nagyfokú konszenzussal így kategorizálják és mások is egyetértőleg így kategorizálják őket. [E] tétel a lényegét tekintve szociálpszichológiai: nem foglalkozik azokkal a történelmi, politikai, társadalmi és gazdasági eseményekkel, amelyek a konszenzushoz vezettek, mely most definiálja, ki van »belül« és ki van »kívül«. De semmi kétség, hogy ezek az események kulcsfontosságúak voltak az egyetértés természetének létrehozásában, és ugyancsak igaz, hogy a konszenzus, ha egyszer létrejött, a társadalmi valóságnak olyan szociálpszichológiai aspektusát képviseli, amely kölcsönhatásban áll azokkal a társadalmi, politikai és gazdasági eseményekkel, amelyek meghatározzák a csoportnak és más csoportokkal való viszonyának jelen és jövő sorsát.” (229-230. lap).

A kétértelműség mármost onnan fakad, hogy a társadalmi, politikai és gazdasági események nem határozzák meg, hogy belőlük a konszenzus az előző lapon megjelölt két irány melyikében bontakozzék ki. Gondoljunk el egy populációt, amelynek sorsa hosszú történelmi időszakon keresztül a kooperáció a populációt alkotó kategóriák között. Vajon *ennél a télynél fogva* csoporttá fognak-e formálódni (lévén adva az elv, mely szerint akik egymást segítik, azok összetartoznak)? Vagy pedig *ugyanennél a télynél fogva* olyan elvre nézve fog széleskörű egyetértés kialakulni, mely szerint a kölcsönös egymásrautaltság kölcsönös gyű-

¹⁶ Persze, a természeti tényre reflektáló tudat maga is természeti tény. Azonban nem a közvetlenséggel, ahogyan a társadalmi tényre reflektáló tudat tekintetében ez a viszony megállapítható. A csillagászati tényt konstatáló ember tudata nem csillagászati tény, s a vegyésznek nem feladata, hogy megállapítsa, miképpen állapítanak meg az emberek vegyészeti tényeket.

lölködést szül (lévén adva mindnyájuk együttes élménye a mindennapos frusztrációról, amelyet az a tapasztalat kelt kiben-kiben, hogy nem tud meglenni a másik nélkül)?

Erre a kétértelműségre azután ráépül az a másik, amelyről fentebb (54-55. lap) már volt szó: a Tajfel által megállapított feltétel helyett, hogy „egy csoport tagjai magukat nagyfokú konszenzussal így kategorizálják és mások is egyetértőleg így kategorizálják őket”, nagyon gyakran azt találjuk, hogy egy szociális kategória tagjainak az egyetértésével, amely szerint egy másik kategóriával összetartoznak, szembenáll ez utóbbi tagjainak a konszenzusa, mely tagadja a közösséget az előbbivel.

Egy negyedik feltétel. A kétértelműség nyomában járó önkényesség kivédésére a társadalmi csoportok azt a szabályozást, amely a csoporthoz tartozást meghatározott kritériumhoz köti:

A nem teszi B-t

magát is a csoporthoz tartozás kritériumává teszik a viszonyok második hatványán:

A nem gondolja azt, hogy A teheti B-t.

Az első kritérium értelmében az ember azzal, amit tesz, eljátszhatja társadalmi identitását. A második kritérium értelmében azután azzal, amit gondol arról, hogy azzal, amit tesz, eljátszhatja-e társadalmi identitását, szintén eljátszhatja társadalmi identitását.

A kognitív disszonanciát azért nem lehet a 3. tudattartalom kiiktatásával feloldani, mert a feloldás gondolatát a viszonyok második hatványán éppúgy kizáró ellentétbe állítja egy szociális identitással a reá vonatkozó ideológia, mint a viszonyok első hatványán a tettet.

Ideologikus szabályozás híján tökéletesen elég, hogy a személyek magatartásukat illesszék annak a szervezetnek az elvárásaihoz, amelynek akár tagjai, akár nem, de rá vonatkoztatva tartják számon a maguk szociális identitását (vö. Hyman és Singer, 1968). Aki bélyeget gyűjt, az tulajdoníthatja magának a „bélyegyűjtő” szociális identitását, amit a többi bélyegyűjtő nem fog tőle megtagadni akkor sem, ha e tevékenységhez az a bizarr gondolata társulna, mely szerint a bélyegyűjtőnek nem is fontos bélyeget gyűjtenie – ezzel szemben aki nem gyűjt bélyeget, az nem tarthatja magát bélyegyűjtőnek, még akkor sem, ha ismételten megfogalmazza magára vonatkozóan az evidenciát, hogy aki nem gyűjt bélyeget, az nem tarthatja magát bélyegyűjtőnek.

Ideologikus szabályozás esetén mármost mindkét furcsaság megnyilvánulhat:

Aki ezt a nyilatkozatot tenné: „Én mióta megszülettem, igazhitű muzulmán vagyok, s mióta megszülettem, egy korty szeszes ital sem volt a számban, de e két ténynek nincs egymáshoz semmi köze, s ha más igaz muzulmán iszik, hát igyék!” – az azonnal megszűnne muzulmán lenni, legyen bár mégoly igaz, amit a tetteiről vallott. Aki pedig ezt vallaná: „Tisztességes ember vagyok és soha még nem csaptam be senkit, de ha más tisztességes ember nem az én stílusomban, hanem a magáénak megfelelően, csalással keresi a boldogulását, hát mi van abban?” – azt e tisztességtelen gondolat ugyanúgy minősítené, mint mást tisztességtelen tettei. Másfelől az ideologikus szabályozás ismeri a *lelkiismeret-furdalás* paradoxonját. A lelkiismeret-furdalást olyankor éli át az ember, amikor elköveti a tettet, amelynek szociális identitása összeegyeztethetetlen az övével. Ilyenkor a tettért valamilyen formában kiközösíti őt minden olyan képviselője az ideologikus közösségnek, akinek tudomása van róla. Mármost magának a bűn elkövetőjének tudomása van róla és a lelkiismeret-furdalásban végrehajtja önmaga kiközösítését, s miközben magát a legintimebb gondolatában úgy ítéli meg, mint aki tetteivel méltatlanná vált szociális identitására, ezáltal megnyilvánítja, hogy gondolatával méltó rá.

Tragikus paradoxonok

A társadalmi viszonyok világában ezek második hatványa kimeríthetetlen forrása a komikumnak és a tragikumnak:

A Zsolt Bélától fentebb (54-55. lap) idézett történet az összefüggést tragikus aspektusából mutatja be. Ugyanannak az összefüggésnek komikus aspektusát ragadják meg egyes viccek.

Például az, amelyben Kohn egy kérdőív kitöltésekor a *Vallása* rovatba ezt írja: *Goj.* Annak a társadalmi azonossággal kapcsolatos tartalomnak, hogy valaki nem zsidó, ilyen formában való kifejezése: ez a viszony maga kifejezése annak a társadalmi azonossággal kapcsolatos tartalomnak, hogy az illető zsidó.

Vagy az a másik, amelyben valaki így vall diagnosztikai tévedéséről: „Azt hittem, hogy hipochonder vagyok, de kiderült, hogy csak képzelődöm.” Ha egy betegség identitását helyesen értelmezett tünetek híján tulajdonítom magamnak, akkor hipochonder vagyok, ám ez az összefüggés is ott szerepelhet olyan tünetek sorába, melynek helyes értelmezése nélkül betegséget (az adott esetben hipochondriát) megállapítani merő hipochondria.

„Minden ember különböző. Ebben hasonlítanak egymásra” – mondta egyszer Sándor György. S aminek ő a komikumát, ugyanannak Hardin a tragikumát fejezte ki az utóbbi évek magyar szociológiai zurnalisztikájában népszerűvé vált elméletével¹⁷. Eszerint az ember gyakran úgy viselkedik, mintha különbözne a többiektől például abban, hogy megengedhetné magának, hogy kevesebbet tegyen be náluk a közvagyon kosarába, vagy hogy többet vegyen ki belőle, mert „egy nem számít”, és csak a fatális összhatásban derül ki, hogy ő és a többiek, akiktől különbözne, „ebben hasonlítanak egymásra”.

A másoktól önmagát megkülönböztető egyén, akiről kitűnik, hogy a második hatványon épp ebben hasonlítanak rá mások, régóta ismert figurája az esztétikai érvényű tragédiáknak is. Puskin (és Musszorgszkij) Borisz Godunovja például úgy jut a cári trónhoz, hogy az előző cár halálakor ennek kiskorú fiát, a jog szerinti trónörökösöt megöleti. Amikor azután a maga végórája elérkezik, ekképpen beszél a maga kiskorú fiához:

Alattvalónak születtem s homályban
Alattvalóként kellene kimúlnom,
De trónt szereztem... Hogy mivel? ne firtasd -
Rád jog szerint száll most a korona.¹⁸

Ám egy ugyancsak alattvalónak született új trónkövetelő éppen abban hasonlít Borisz Godunovhozhoz, amiben az különbözött a többi alattvalónak születettől: megöleti a kiskorút, akire „jog szerint szállna a korona”, és trónjára lép.

A második hatványon megismétlődő és visszajára forduló viszony szerkezetének Shakespeare volt az igazi mestere.

Romeo és Júlia családja emberemlékezet óta viszálykodik egymással, bármilyen nézeteltérés ürügyet szolgáltat, hogy újra meg újra kitörjön a harc, melyben mindkét család halottakat hagy hátra. Köznapi értelmében, persze, tragikus ez akkor is, amikor a harcoló érdekekkel a

¹⁷ Hardin G.: The tragedy of the commons. *Science*, 1968. Dec. Vol. 162. A cikket Magyarországon elsőnek Hankiss Elemér népszerűsítette (*Társadalmi csapdák*. Budapest, Magvető, 1979).

¹⁸ Gáspár Endre fordítása.

város hercege kívülről szegezi szembe a megbékélés érdekét. Esztétikai érvényű tragikum azonban akkor áll elő, amikor a harc a második hatványon lép be a két fél viszonyába: Romeo azért keveredik harcba Tybalttal, mert az vele harcolni, míg ő azzal megbékélni akar.

Határtalan bizalmatlanságot kell táplálni az egész univerzum iránt annak, aki még egy Desdemonát is gyanúba fog. *Othello* esetében ennek épp az ellenkezőjéről van szó: oly korlátlan a bizalma a világ iránt, hogy még egy Jagonak is hisz. *Othello* tragikumát az hordozza, hogy korlátlan bizalma nem az első hatványon nyilvánul meg, mint, például, Rodrigoé, aki elhiszi Jágónak, hogy ha mindenét pénzzé teszi, ha Cassiót megöli stb., végül elnyerheti Desdemona szerelmét. *Othello* bizalma a második hatványon magára a bizalomra irányul, amelyet megvon Desdemonától: éppen mivel akkora a bizalma, hogy még egy Jágónak is hisz, lesz akkora a bizalmatlansága, hogy még egy Desdemonát is gyanúba fogjon.

Macbeth tragédiáját is a viszonyok második hatványa okozza. Sorsa a szabadság és a szükségszerűség között kínál számára választást, s ez a szituáció kétszeresen is paradox. Először is, aki választhat szabadság és a szükségszerűség között, az szabad, még ha a szükségszerűséget választaná is. Másodszor, amikor *Macbeth* úgy dönt, hogy igenis szembeáll sorsával – olyan sorssal, amely szerint magas címeket örököl ugyan és továbbiakat a király kegye juttat neki, de amely sem öröklés, sem királyi kegy révén nem tehetné őt Skócia királyává, – akkor e dacolást a sorssal a sors írja elő számára a boszorkányok jóslatán („Végül király leszel!”¹⁹) keresztül, olyan sors azonban, melynek még szüksége van *Macbeth* szabadon választott tetteire, hogy beteljék rajta.

Lear királynak és udvarnépének tragédiáját érdemes részletesebben is nyomon követni kibontakozásában, ahogyan Shakespeare megírta. Füst Milán, aki Shakespeare-nek nemcsak rajongója, de értője is, éppen a *Lear király* kapcsán vallja meg, hogy rájött, hogy „a világ legnagyobb költője férnműves volt”, és idézi egyetértően Goethét, aki szerint „Shakespeare személyeivel mindenkor azt mondatja, ami éppen arra a helyre való, ami ott hatásos és jó, anélkül, hogy sokat aggályoskodna és törődne vele, vagy fölmélné, vajon ezek a szavak nincsenek-e a mű másik helyével valamely látszólagos ellentétben”. Mármint ha részletesebben is nyomon követjük tetteket, szavakat, gondolatokat és érzéseket egymást váltását, kitűnik, hogy az ellentét a *Lear király*ban tényleg csak látszólagos: Shakespeare valójában szigorú logikával mutatja be minden logika felbomlását egy olyan közösség életében és szellemében, amelynek viszonyaiban megjelenik a paradoxon.

A tragikus paradoxon forrása ezúttal a *személy akarata* és a *dolgok rendje* közötti viszony. Ezúttal is a második hatványról van szó: dolgok olyan rendjéről, amely magára e viszonyra vonatkozóan is tartalmaz előírásokat, és egy személy olyan akaratáról, amely e viszony felől ugyancsak rendelkezik.

A tragédia kirobbanása előtt a *dolgok rendje az, hogy a király a döntésekben uralkodói személyének akaratát érvényesíti*. A dolgoknak ezt a rendjét képviseli Kent és Gloster, akik a dráma indításakor megfogalmazzák ezzel kapcsolatos elvárásaikat s a csodálkozásukat afölött, hogy a történetek nem felelnek meg az elvárásoknak:

Kent: Azt hittem, hogy királyunk Albán herceget sokkalta jobban kedveli, mint Cornwallt.

Gloster: Nekünk is mindig úgy tetszett, de most, hogy országát felosztja, nem mutatkozik meg semmiben, hogy melyiket becsüli jobban kettejük, mármint a két herceg közül. Az

¹⁹ Szabó Lőrinc fordítása.

egyenlőség úgy ki van itt mérve-szabva, hogy maga az aprólékos gond se tudna válogatni osztályrészeik között.²⁰

Lear azonban, ami a viszonyok első hatványát illeti, nem nyilvánít többé semmilyen személyes akaratot. Mindenekelőtt lemond a királyi hatalomról, hogy a dolgok rendje a továbbiakban az ő személyes akarata nélkül jusson érvényre. Továbbá lemond arról is, hogy személyes akaratát legalább az új személy kiválasztásában érvényesítse, akire majd az uralkodói akaratot átruházhatja: saját személyének elfogultsága helyett egy *teszt* dologi elfogulatlanságára bízva az új rangsor kialakítását. S végül az új rangsor, amelyben, mint bejelenti,

*[...] legnagyobb kegyünk
Majd arra száll, kiben birokra kél
A természet s az érdem*

olyan lenne, hogy benne a „legnagyobb kegyel” éppen akkora osztályrész járna, mint egyébként, minthogy már előzetesen „az egyenlőség úgy ki van itt mérve-szabva...”.

Mármost amikor Lear uralkodói személyének akaratát ekképpen a dolgok rendjéhez akarja idomítani, akkor a viszonyok második hatványán felrúgja a dolgok rendjét, amely, láttuk fentebb, előírja, hogy a király személyes akarata érvényesüljön. Lear fejük tetejére állítja a viszonyokat, amikor ezek második hatványán akar érvényt szerezni személyes akaratának egy olyan rendelkezéssel, hogy az uralkodói akarat idomuljon a dolgok rendjéhez. Megpördül a világ – amikor Lear *reakényszeríti a dolgok rendjét*, elszabadítja benne a *személyes akaratok önkényét*:

Egy *teszt* objektív technikája azt szolgálná, hogy az intuíció szubjektív ötleteinek bizonytalan véletlenei helyett szükségszerű bizonyosságot nyújtson. Lear király is erre törekszik, és a legszemélytelenebb objektív eljárást, amellyel lányait próbára akarja tenni, ráépíti – egy hirtelen támadt ötletével – a legszemélyesebb szubjektivitásra: „Szóljatok hát lányaim... Nos, mondjuk hát, – ki az üzenetek, ki legjobban szeret?” *Say* – ez az éppoly rövid, mint fontos szócse („Nos, mondjuk hát”) igazít el Shakespearenél afelől, hogy a birodalom sorsát itt a király rögtönzése dönti el.

Amíg a király elfogult volt, elfogultságával olyanokat tüntetett ki (leányai közül Cordéliát, vői közül Albant), akik tényleg kitűnőek voltak. Amikor ehelyett igazságot akar tenni, akkor olyanok között osztja szét egyenlően a birodalmát, akik maguk nagyön egyenlőtlenül méltóak az uralkodásra. Másfelől, amikor a vizsgáztatás során két lánya, Goneril és Cordélia logikailag ugyanazt a választ adja, az előbbinek még tetézi is érte a jutalmát azzal, amit az utóbbitól ugyanezért való büntetésből elvesz. Goneril ugyanis ekképpen szól: „Én jó uram, jobban szeretlek, mint kimondható” – s ezt ezennel kimondja. Cordélia eközben szószerint ugyanezt gondolja: „hogy nyelvemnél a szívem gazdagabb”; ám amikor fennhangon ki is mondja: „számhoz nem bírom emelni szívem”, máris kiderül, hogy tényleg, hiszen e vallomással nem tudta kifejezni Lear számára, hogy mit érez.

Az egyenlőtlenek egyenlőségének s ugyanakkor az egyenlők egyenlőtlenségének motívuma végigvonul az egész történeten. Szerves kiegészítője ez a fentebb már említett motívumnak: Lear személyes akarata az egyenlőség felől rendelkezik, s ezt csak azért teheti, mert egyenlőtlenség van és ő a király. A dolgok rendje ugyanakkor az egyenlőtlenséget írja elő, s ezt azért teheti meg, mert e renddel szemben egyenlően tehetetlennek bizonyul a király s az udvari egyenlőtlenség ellentétes végletén álló Edmund, egy udvaronc másodszülött fattya.

²⁰ A Lear királyból vett idézetek Füst Milán fordításából valók.

A *Lear király* paradox világának pörgése a társadalmi azonosság egyre több vonatkozását ragadja magával. Egyre kevesebb lehetőségük marad az örvénybe rántott személyeknek, hogy a szociális kategorizációt eltúlozva visszanyerjék régi vagy elnyerjék új identitásukat.

Persze, amíg a viszonyok nem második hatványukon vannak érintve, addig tág az ilyen lehetőségek köre. Például ha Edmund csupán gátlástalan karrierista lenne, akkor miután viszonyainak első hatványán ledolgozza bátyjával szembeni kettős hátrányát (azt, hogy másodszülött, és azt, hogy fattyú); majd apjával szemben azt a hátrányt, melynél fogva a fiút még családjuk udvaronci méltóságának is csak a visszfénye illeti meg mindaddig, amíg a méltóság hordozója az apa; végül pedig családjuknak a királyi házzal szembeni hátrányát olymódon, hogy egyetlen nap leforgása alatt egymaga provokálja ki Lear mindhárom lányának és az agg királynak a pusztulását – mindezek után élvezhetné új társadalmi azonosságát, amelyre maga választotta ki magát. Edmund azonban azért tragikus figura, mert ambíciója nem annyi, hogy a társadalmi akadályokat elhárítsa az útból, hanem hogy – a viszonyok második hatványán – *azt az akadályt hárítsa el, hogy ambícióknak egyáltalán társadalmi akadály állhassa útját.*

Emellett szól, hogy Edmund nemcsak az elején, amikor ő az, akinek természetes ambíciójáról, és törvényes bátyja az, akinek személyéhez kapcsolódó társadalmi akadályról van szó, beszél ekképpen:

*[...] Szokások átka, mért
Tűröm, hogy gúzsba köss, vagy azt, hogy így kifoszt
A népek furcsa téveszméje. Tán amiért
Elkéstem tíz-tizenkét hónapot bátyám
Után? mért fattyú, korcs? Ha termetem csak oly
Szoros kötésű, testemnek aránya jó
És szellemem csak oly merész, mint bármi más
Tisztes hölgyek fiáé? [...]*

Hanem akkor is így beszél, amikor az ő személyéhez kapcsolódhatna társadalmi akadály, mely útját állhatná másvalaki természetes ambíciójának (hogy éppen a bátyja az, ezt nem tudja):

*Szokásos vón', hogy kérdezzem neved, de mert
A külsőd délceg, harcias s szavad ízlést,
Neveltséget mutat, bár bizton, könnyedén
Mindezt is visszavethetném lovag-törvény
Szerint, – de én az ily jogot fitymálom ám
S meg is vetem. [...]*

A viszonyok második hatványán is fellépő konfliktusok tragikus paradoxonja miatt, nem pedig, hogy Shakespeare a karzatot elszórakoztassa, akkora a mortalitás, valahányszor az ő színpadán próbálják személyek elismertetni vagy elfelejtetni szociális identitásukat.

Ám a köznapi életben ugyanígy áll elő a viszonyok második hatványán a paradoxon.

A mindennapi élet paradoxonjai

Efelől első ízben akkor szereztem bizonyosságot, amikor alkalmam nyílt megfigyelni egy olyan nagycsoportnak a működését, amelyben a pszichoterápia szakemberei azzal a céllal vettek részt, hogy szakmájuk mindennapi gyakorlásához nélkülözhetetlen sajátos önismerethez – saját reagálásaik megismeréséhez – jussanak benne, s amelyet vezetői úgynevezett *non-direktív* módszerrel irányítottak. Az ilyen csoportban mindenki fordítva nyilvánult meg viszonyainak első hatványán, mint ahogy erre vonatkozóan a viszonyok második hatványán elkötelezte magát. Mindenek előtt: a vezetők teljes direktivitással szorították rá a csoportot a nondirektív módszerre. Akik a direktív módszernek voltak a hívei, mely mellett a vezető vezet, a hallgatóság pedig hallgat, újra meg újra rá akarták vezetni a hallgatóság soraiból a vezetőket, hogy hallgassanak rájuk. Voltak, akik előzetesen azt hitték, hogy majd afféle tanfolyamon fognak részt venni, ahol a dolgok ismerői majd átadják ismereteiket a dolgokról – ezek ismételten beszámoltak feszült élményeikről, amellyel arra reagálnak, hogy nem ez történik. Azok viszont, akik tudták, hogy önismereti tréningről van szó, ahol saját élményeinket kell megosztani egymással, nem pedig dolgokról való ismereteket közölni előadásokban, rövid előadásokban közölték a hallgatósággal ezt az ismeretüket.

Mármost nagycsoportban a többiektől térben elkülönülve, de jól látható helyen működött egy team, amelynek mindenki által ismert feladata az volt, hogy a nagycsoport-üléseken megfigyeléseket végezzen, amelyek eredményeiről majd a harmadik ülés elején beszámol. A beszámolótól a direktív és a non-direktív módszer egymással szembenálló hívei egyaránt direktivitást vártak: előbbiek azért, hogy végre megtudják, mi volt tulajdonképpen az a direktíva, amelyet a vezetés a non-direktivitás mögé elrejtett – utóbbiak pedig azért, hogy azok számára, akik kezdettől gyanakodtak, hogy nyulak egy kísérletben, végre kiderüljön a kísérleti úton nyert bizonyosság, hogy nincs szó kísérletről. Így aztán a résztvevőket felbosszantotta, hogy a történeésekről kapott visszajelentés semmiképpen sem felelt meg a csoport elvárásainak, s a *frusztráció*, amint ez meg van írva, általános *agresszivitást* eredményezett. Ennek az agresszivitásnak mármost bárki áldozatául eshetett (és esett is) a csoportban, kivéve – a megfigyelő teamet. Frusztráltságának okozóját a nagycsoport egyszerűen kiközösítette azok intim köréből, melyben bárki bárkivel szemben agresszív lehetett.²¹

A Palo Alto-i iskola (Sluzki és Ransom, 1976) a mindennapi élet paradox szerkezeteivel foglalkozva arra a következtetésre jutott, hogy az, vajon a paradoxon örvényébe belecsavarodik-e az egyén, attól függ, megvan-e a lehetősége, hogy bármikor kilépjen a paradox szervezetből. Milgram (1974) klasszikus szociálpszichológiai kísérlete pedig megvizsgálta, hogyan akadályozza meg a szervezet, hogy az egyén kiszálljon belőle, amikor a szervezeten belüli működés kínossá válik számára, esetleg épp ez akadályoztatás vagy belőle fakadó fejlemények okából. A kísérletben azt a megállapítást tette, hogy a szervezettel szemben megnyilvánuló konformizmus határtalanabb, mint ezt humanista önbecsüléssel hinni szerettük volna: a kísérleti személyeknek (akik közül pedig a pszichopatákat külön eljárással előre kizárta a pszichológus) 62 százaléka hajlandónak mutatkozott olyan manipulációk elvégzésére, amelyekről azt hitették el vele, hogy egy másik kísérleti személyre a szomszéd helyiségben 450 V feszültségű, halálos áramütést mér. E hatást először a kérdéses szervezet

²¹ E gyakorló csoportban senki nem pusztult, még csak nem is rokkant bele a viszonyok ilyen visszájára fordulásába: ez a szakmai tréningnek valójában egyik előre elgondolt hatótényezője volt. További részletekre vonatkozóan lásd Garai Ba6.

(a nagytekintélyű Yale Egyetem) különös tartalmi jegyeivel (magas presztizs) hozták összefüggésbe. A későbbiek azonban arra engedtek következtetni, hogy sokkal inkább a szervezetek általános formai tulajdonságai játszottak szerepet abban, hogy a kísérleti személyeknek 47%-a akkor is mindvégig benne maradt a szervezetben, mikor ez nem nevezte többé meg magát a hirdetésben, amelyre a kísérlet személyek jelentkeztek, és a szervezet képviselője, aki is ezúttal nem viselte a tudomány tekintélyét sugárzó fehér köpenyt, egy kikötőbeli szuterén helyiségben adta utasításait.

Az általános formai tulajdonság, melynél fogva a szervezet ilyen ellenállhatatlanul rá tud telepedni az egyénre, értelmezésem szerint ezúttal is a viszonyok paradox szerveződése: a kísérleti személy nemcsak a viszonyok első hatványán kap utasítást (hogy minden hibáért, amit feltételezett társa egy állítólagos tanulási folyamatban elkövet, egyre erősebb áramütésekkel „motiválja” azt a helytelenül adott válaszok elhagyására), hanem a viszonyok második hatványán is *azt az utasítást, hogy tegye meg azt, hogy ami utasítást kap, azt tegye meg*. Attól a perctől fogva, hogy ennek az utasításnak szabad akarattal engedelmeskedik valaki, az összes utasításnak engedelmeskednie kell, akár akarja, akár nem, beleértve azt az utasítást is, amelynek még szabad akaratból engedelmeskedett.

A szervezetek nagyfokú stabilitását általában ehhez hasonló paradox szerkezetek biztosítják és sohasem egyedül az a motivációs hatás, mellyel a szervezet a konform magatartást jutalmazza, az ellenzéki magatartást pedig bünteti. A második hatványú utasítás általában nincs bennük kimondva, de hallgatólagos előfeltevésként fel van véve a szervezet életébe, s bármi megbolygatja e mindennapi életet, sor kerülhet ennek az utasításnak a kimondására.²² S a szervezet e paradox szerkezet révén képes arra, hogy még az ellenzéki magatartást is a stabilitás fokozására használják: ahol a hatalmi elitnek nincs kisebbségi komplexuma vele szemben, ott beépítik a konform magatartásba mint ennek válfaját. A szervezet elvárásai az egyén magatartásával szemben ugyanis csak ritkán uniformizálnak – gyakrabban az történik, hogy ezek különböző *szerepekkel* kapcsolatosak s általuk a szervezet elismerheti és a maga számára hasznosíthatja azoknak a konkrét személyeknek bizonyos különösségeit, akikhez ezeket az elvárásokat címezi. Így aztán szerepekként oszthat ki és így ellenőrizhet legkülönbözőbb ellenzéki magatartás-típusokat is: a politikai ellenzékét, amely az alkotmányos keretek között való működésével Öfelségének tesz szolgálatot; a különcét, aki például lilára festett, cukros vízzel összeragasztott, élére vasalt hajával hozzátartozik a városképhez; a deviánsét, aki elutasítja a szereposztásnak a szervezet által elismert rendjét, s közben az, hogy ő deviáns, a szereposztásnak a szervezet által elismert rendjéhez tartozik; stb.²³

²² Amikor 1960 január 24-én az algériai ultrák, élükön az ott állomásozó hadsereg tábornoki és tiszti karával, fellázkodtak a párizsi kormányzat ellen, De Gaulle elnöki civil ruháját tábornoki uniformisra cserélve jelent meg a képernyőn, ahonnan megparancsolta a hadseregnek, hogy az ő – hadseregfőparancsnoki – parancsainak engedelmeskedjenek.

²³ Csehov bemutatja *Ivanov* című drámájában a különc tragikus paradoxonját. Miután a címszereplő úgy lép ki a maga társadalmi szervezetéből, hogy orosz földbirtokos létére művelt, műveltségét praktikusán is felhasználja a gazdálkodásban, ráadásul a népnek is előnyére, szerelemből házasodik, ráadásul egy zsidó lányt vesz feleségül – a társadalmi szervezet elhelyezi őt a *чужак* címke mögé. Amikor ebből a szervezetből is ki akar lépni, amely talált ráosztható szerepet, tönkreteszi gazdaságát és szerelmi házasságát. *Тебя заета среда* – mondja neki ekkor egy sajnálkozó barát s a mondat magyar fordítása („Téged felörölt a környezeted”) távolról sem adja vissza azt a banalitást, amellyel az orosz mondat képviseli a szervezetet, amely a *be nem illeszkedő helyére be nem illeszkedő* számára is tud egy helyet. Erről az újabb, számára kijelölt helyről Ivanov már csak úgy tud kilépni, hogy öngyilkos lesz.

A XX. századi ember tipikus sorsában azután, amikor a szervezeti magatartás mindennapi szociopatológiájából Shakespeare-i formátumú tragédiába fordul át, már nem egy szervezet és a vele magatartásában vagy gondolkodásában szembeforduló egyén összeütközéséről van szó. Ami itt szembefordul a *szervezettel*, az egy vele szemben szervezett *mozgalom*, s a kettő viszonyában viszontlátjuk a második hatvány paradoxonját.

Amit egy szervezet, ha működni akar, valóban meg kell, hogy tiltson a tagjainak, az nem a szervezet szabályaival szembeforduló magatartás, hanem hogy más szabályok szerint szerveződhessenek – ezért amikor mozgalom szerveződik, amely valamilyen jogok kivívására konfrontálódni fog a szervezettel, máris konfrontálódik a szervezkedési jog tekintetében.

A XX. század beköszöntekor ezt a harcot az állami szervezettel szemben fellépő forradalmi mozgalom már megvívta. Ez a harc nem lett a végső, de diadalával együtt érvénybe lépett a forradalmi mozgalom számára a második hatvány paradoxonja. A mozgalom, amikor első harcát a szervezet egyetemesen szabályozó igényével szemben diadalra viszi, maga is szervezetté válik. Utóbb majd e – szociáldemokrata – szervezet pártfegyelmének ellenében szerveződik tovább a forradalmi mozgalom, amelynek militánsai – a kommunisták – ugyancsak kialakítják a maguk fegyelmet követelő szervezetét.

Ott azután, ahol a forradalmi mozgalom győz az állami szervezettel szemben, éppenséggel állami szervezetté teszi meg magát, s éppen az ezzel kapcsolatos jellegzetes meghasonlást élte és halta a huszadik század megannyi saját élője és saját halottja.

S e paradoxont kiegészíti az a másik, amely szerint a forradalmi mozgalommal szemben az állami szervezet nemcsak a maga legális erőszakszerveit mozgósítja, hanem olyan ellenforradalmi mozgalmakat (különítmények, rohamosztagok), amelyek a XX. században sok helyen a maguk illegálisát megőrizve válnak az állami erőszak szervévé. A modern korszak egyik terhesen új vonása: a törvényesség felforgatásával szemben védekező intézmények intézményesítik a törvényesség felforgatását.

Ezek a paradoxonok rejlenek a társadalmi azonosság legújabb kori válsága mögött, amelyek mindennapjaiba a Shakespeare-i tragédiák hőseihez hasonlóan pusztulhatnak bele mindazok, akik nem képesek egy fejtetőre állt világban a fejük tetején járni.

III. Pszichoökonómiai megfontolások

A szociálpszichológiai jelenségek mechanizmusa

Mióta szociálpszichológia létezik, hátrányosan különbözteti meg magát az általános lélektantól. Ez utóbbi *intraindividuális pszichikus jelenségeket* vizsgál és egy klasszikus hagyománynak megfelelően ezekhez hozzárendelt egy *intraindividuális extrapszichikus mechanizmust*: az agyvelőt. A szociálpszichológia ezzel szemben *interindividuális pszichikus jelenségekkel* foglalkozik.

Hogy azok a megközelítések, amelyek akár valamely szaktudomány, akár a filozófia szemszögéből a tudatnak az aggyal (vagy az aggyal és a külvilággal) való összefüggését vizsgálják, mennyire nem tudnak mit kezdeni a lelki jelenségeknek ezzel a fajtájával, amely jelen értekezésnek is a tárgya, jól mutatja a 16. Filozófiai Világkongresszus (Düsseldorf, 1978) tapasztalata, ahol filozófusok, agykutatók és pszichológusok külön szekcióban tekintették át határterületüket, de a társadalmi tudat jelenségek nem kerültek szóba a bemutatott előadásokban.

Eccles és Szentágothai agymodellje. Az egyik póluson Mario Bunge (1978) előadását a maga ontológiai kiindulópontjainak exponálásával indította s ezek közül a legelső így hangzott: „Minden, ami létezik, konkrét dolog, amelynek tulajdonságai vannak” (131. lap). Azután következetesen ehhez az elvhez, amelyről a legkevesebb, ami elmondható, hogy „az a fő fogatékossága, hogy [...] a valóságot [...] csak az objektum [...] formájában fogja fel”, Bunge aktívan utasított el minden olyan kijelentést, mint például ez: „Az ember lényege a társadalmi viszonyok összessége” – rámutatva, hogy az „összesség” („ensemble” – a megbírált előadó francia-nyelvű szövegben idézte Marxot) nem dolog, hanem fogalom, s az ember lényegét egy fogalomban megjelölni: idealizmus.

A másik póluson John C. Eccles – aki megkérdezte Bungét, ennek ontológiai elvét ironikusan alkalmazva, hogy saját elmélete az agyról vajon dolog-e vagy pedig nem létezik – Popper ontológiájából indult ki, mely szerint meg kell különböztetni egymástól *három világot*: 1. a teljes anyagi világot, beleértve az emberi agyat és az ember alkotta tárgyakat; 2. a tudatos tapasztalatok világát, beleértve a közvetlen környezeti és szervezeten belüli tapasztalatokon kívül az emlékeket, a képzeletet, a gondolatot is, sőt az Én-t (self) mint mindezen tapasztalatok alanyát; 3. „a gondolattartalmaknak, az emberi szellem produktumainak világát” (Popper és Eccles, 1977; 38. lap). Amit Popper ekképpen 3. világgént jelöl meg, korábban (1959) interszubjektív jellegűnek tartotta, s ebből a megközelítésből sok mindent viszontlátunk a a közös könyvben is, a Popper által írott fejezetekben (Popper és Eccles, 1977; lásd különösen 38-50. lap). Mármint a három világból Eccles konkrét fejtegetéseiben kettő lett: *dualista interakcionalizmus*ként jelöli meg elméletét, s a „3. világ” az, ami belőle kimaradt.

Eccles (s közös könyvükben Popper is) elutasítja az epifenomenalizmust, amelynek számára arról van szó, hogy a külvilág kölcsönhatásba lép az aggyal, s hogy ha közben előállnak a tudat és az öntudat jelenségei, ez olyan epifenomén, amely azon a kölcsönhatáson mit sem változtat. Eccles szerint, ellenkezőleg: a tudat és az öntudat „2. világ”-a kölcsönhatásba lép az agy (és a külvilág) „1. világ”-ával – s ha közben előállnak a társadalmi tudat, a kultúra „3. világ”-ának jelenségei, ez olyan epifenomén, amely azon a kölcsönhatáson mit sem

változtat. Az epifenomenalizmus megmaradt, csak az összefüggések rendszerében egy emelettel feljebb költözött.

Ennek a „3. világ”-gal kapcsolatos epifenomenalizmusnak a szempontjából figyelemre méltóak azok az érvek, amelyek miatt Eccles elutasítja a „2. világ”-gal kapcsolatos epifenomenalizmust. Az érv Poppertől származik, aki közös könyvüknek általa írott részében rámutat, hogy „Darwinista nézőpontból a lelki folyamatok túlélési értéke felől kell gondolkodnunk.”²⁴ [...] Darwinistáknak úgy kell tekinteniök a »lelket«, vagyis a lelki folyamatokat és lelki akció- és reakció-képességünket, mint ahogyan egy testi szervet, amely a természetes kiválasztódás nyomása alatt fejlődött ki. [...] A darwinista nézőpont ez kell hogy legyen: a tudatot és általában a lelki folyamatokat úgy kell tekinteni (és lehetőleg magyarázni, mint a fejlődésnek a természetes kiválasztódás útján előállított termékét. (Popper-Eccles, 1977; 72. lap). Ahogyan az agy komplexitása növekszik, fejtegette Eccles a Filozófiai Világkongresszuson, úgy válnak egyre fejlettebbé a „2. világ”-nak a jelenségei. Márpedig az evolúciós elmélet szerint csak azok a struktúrák és folyamatok fejlődhetnek a természetes kiválasztódásban, amelyek jelentős mértékben elősegítik a túlélést. Ha a „2. világ” impotens, akkor fejlődésével az evolúciós elmélet nem tud elszámlolni.

Eközben Eccles bemutatja, milyennek ismerjük ma az agy finomszerkezetét, mit tudunk az idegsejtek elhelyezkedéséről és a közöttük fennálló kapcsolatokról. Rámutat arra, hogy egy ilyen szerkezet nem alkalmas rá, hogy a bemeneten a környezetből belépő fizikai ingerekből előállítsa a tudati jelenségeket, amelyek a rendszer kimenetén – a célirányos viselkedésben, a beszédben – megnyilvánulnak. Következésképp vagy azt kell feltételezni, hogy tudati jelenségek a központi idegrendszer kimenetén sem lesznek, vagy pedig azt, hogy már a bemeneten is voltak. Az előbbi feltevést pedig Eccles – a fentebbi darwinista megfontolásból – elutasítja.

Végső konklúzióként Eccles így adja elő, hogy az „öntudatos lélek” (self-conscious mind) eleve létezik mint „2. világ”, és az agykéreg működési egységei, az egyenként átlag mintegy 5000 idegsejtből felépülő kb. 2 millió modul²⁵ egy része „kapcsolattartó agyvelő”-t (liaison brain)²⁶ alkot, amely az „1. világ”-ból a „2. világ”-ba nyíló ablakul szolgál.

Eccles (s általában az agykutatók nagy részének) elméleti következtetései mögött egy olyan logikának az evidencia-rendszere húzódik meg, amelyet még a klasszikus mechanikától vett át az egész természettudomány. „A régebbi elméletből átvettük a részecske-elképzelést és az erre támaszkodó egész tudományos szókincset”, írja Schrödinger (1970), majd hozzáteszi: „Ez az elképzelés nem helyes. Gondolkodásunkat állandóan arra ösztökéli, hogy olyan felvilágosításokat keressen, amelyeknek nyilvánvalóan semmi értelmük sincsen. Gondolati struktúrája olyan vonásokat tartalmaz, amelyek a valódi részecskében nincsenek meg” (98-99. lap). Ettől a logikától a természettudományok közül még leghamarabb a fizika kezdett eltérni, amikor a századfordulón fellépő válságainak sorozata után kialakította azt az elgondolást, mely szerint „minden – *abszolúte minden* – részecske is és erőter is egyszerre.

²⁴ Annak ellenére, hogy a darwinista Huxley-nál ez olvasható: „A tudat [...] úgy viszonyulna a test gépezetéhez, mint működésének egyszerű [...] mellékterméke, amelynek éppoly kevésbé áll hatalmában, hogy e működést módosítsa, mint ahogy a gőzsíp hangja is, amely a mozdony működését kíséri, hatás nélkül van ennek gépezetére” (1898; 240. lap).

²⁵ Szentágothai, 1979; 611. lap.

²⁶ Eccles szerint a „kapcsolattartó agyvelő” legfontosabb részei a Brodmann 39 és 40 régió és a lobus prefrontalis a domináns agyféltekében.

Mindennek megvan a folytonos struktúrája is, amelyet az erőter képvisel, s a diszkrét struktúrája is, amelyet a részecske képvisel” (28. lap).

Mármost problémánk esetében az értelem híján lévő felvilágosítások, amelyek keresésére gondolkodásunkat a részecskékre orientálódó szemlélet ösztökéli, azzal a kérdéssel kapcsolatosak, hogy az olyan térben körülhatárolt egyedi testnek, mint amilyen például egy neuron, az állapota miképpen gyakorol befolyást tőle térben elhatárolt más neuronokéra, s éppígy a modulok állapota más modulokéra, az idegrendszer egyik részének állapota más részére, vagy az idegrendszer egészéé más szervekére, s hogy végső soron az egyik egyed pszichikusan is releváns állapota hogyan befolyásolja a többi egyedét.

A kérdésnek, amikor ezen a szinten vetődik fel, már világosan látható a közvetlen összefüggése disszertációm témájával. S ha ez így van, akkor e téma szempontjából nem közömbös, hogy milyen válaszok adhatók erre a rosszul feltett kérdésre.

Eccles (s általában az agykutatók nagy részének) válasza tehát e kérdésre abból indul ki, hogy az egyik test állapota akkor gyakorolhat befolyást a másikéra, ha a vonatkozó testek valamilyen érintkezésbe kerülnek egymással. Ezért azután Eccles fentebbi következtetése, mely szerint az agy szerkezete nem alkalmas rá, hogy a bemenetén a környezetből belépő fizikai ingerekből előállítsa a tudati jelenségeket, amelyek az agy kimenetén megnyilvánulnak, olyan szerkezettel számol, amelyet a térben elhatárolt egységek között precízen létrejövő kapcsolatok alkotnak.

Szentágothai János ugyanazon – részben az ő kutatásai által feltárt – tényekből kiindulva merőben más elméleti következtetésekre jutott. Az agykéreg szerkezetének és működésének általa előterjesztett modellje (1979) egyfelől számol azzal, hogy a kéreg „csodálatosan precíz és genetikusan meghatározott „huzalozású” idegi gépezet”, másfelől tekintetbe veszi, hogy „erre ráépül egy... esetleges és kölcsönösen szimmetrikus (kvázi random) kapcsolatrendszer” (601. lap). A kéregnek tehát e leírás első felének értelmében részecske-struktúrája van, a második fele pedig olyan szerkezetet tár elő, amilyent egy erőter: állapotok vannak benne definiálva, de hogy egy-egy állapot milyen részecske-konstelláción valósul meg, ez csak utólag szerveződik meg e kvázi random kapcsolatrendszer „dinamikus mintázataként”.

Szentágothai azt sejteti, hogy ha az agyban a precíz huzalozás révén adott szerkezetet nem is lehet úgy tekinteni, mint olyan mechanizmust, amelynek működéseként előáll a lelki jelenség, a dinamikus mintaként működés közben előálló struktúra lehetőséget nyújt ilyen értelmezésre.

A funkcionális rendszer. Dinamikus minták előállításának a magyarázata előfeltételezi annak a magyarázatát, hogy olyan képletekből, amelyek egyike sem produkálja a dinamikus mintát, hogyan áll elő olyan szerv, amelyeknek funkcionálásaképp a minta megjelenik, miközben a képletek összekapcsolását nem biztosíthatja „precíz és genetikusan meghatározott huzalozás”. Szentágothai egy impresszionáló, de a szuperstruktúrák kialakulását még nem magyarázó jelenségszintű leírás végén Julesz (1971) ábra-párjainak sztereoszkópos látásával kapcsolatosan leszögezi, hogy „aki egy-egy ilyen mintát *egyszer* (!) fúzióba hozott, tehát térbeliségét látta, akár hónapok múlva [...] a másodperc törtrésze alatt újra látja a térbeli idomot, anélkül, hogy tudná, hogy a sok egyszer már látott minta közül melyiket nézi. Elég tehát, hogy agyunk *egyetlen egyszer* létrehozta a két önmagában teljesen értelmetlen mintából az *egyetlen lehetséges rendet*, [...] akkor ezt pillanatok alatt újra létrehozza” (614. lap).

A jelenség leírásának ellenpólusán azokat a kibernetikai spekulációkat találjuk, amelyek a jelenségszintű tartalomtól elvontan a formális feltételeit adják meg egy funkcionális

rendszer, vagyis egy olyan szuperstruktúra szerveződésének, amely egy új működést nemcsak „a részek összegét meghaladó egész” értelmében állít elő a részstruktúrák működéseiből, hanem úgy is, hogy az eredeti szerkezeteket az új szerveződés az eredeti működésüktől eltérő funkcionálásra kényszeríti. Anohin formális elemzése szerint bármilyen funkcionális rendszernek olyan szerkezetekből kell állnia, amelyek működése a következő szekvenciába kapcsolódik: a rendszerbe belépő ingerek efferens szintézise – ennek alapján döntéshozatal – a hozott döntés tárolása – cselekvési instrukció – a cselekvés eredményeinek visszajelentése – a visszajelentett információnak a tárolt döntéssel való egybevetése – amíg szükséges, az egybevetés eredményének megfelelő korrekció.

Anohin elemzése és más hasonló kibernetikai gondolatmenetek egyaránt olyan funkciók estében számolnak azzal, hogy ezek kialakítják saját szervüket, amelyek valamilyen külső, a rendszer környezetében található tényezőre irányulnak oly módon, hogy ennek állapotát és a rendszer állapotát összehangolják egymással. Az összehangolás folyamatában a rendszer állapotában is változások következnek be, s e változások közül az első és legfontosabb lehet éppen az ún. egészes szuperstruktúra kialakulása azokból a részstruktúrákból, amelyek működése még összegeződésében se tudná a környezeti tényezőt az összehangoláshoz szükséges módon megváltoztatni. A környezeti tényező állapotának megváltoztatása tehát a megszerveződött funkcionális rendszer teljesítménye lesz.

Másfelől *a funkcionális rendszer megszerveződése éppígy teljesítménye a kérdéses környezeti tényezőnek*. Hiszen ennek felbukkanása előtt a szuperstruktúrának csak komponensei voltak adva, és a meghatározott működést szükségessé tevő környezeti tényező előállása nélkül e komponensek meg is maradtak volna integrálatlan elrendezésükben, különféle működésre készen, ám a kritikus funkcionálásra alkalmatlanul.

Ha a funkcionális rendszer megszerveződését és működését mint ugyanazon teljesítmény szekvenciáit nézzük, akkor erről a teljesítményről megállapíthatjuk, hogy ágense egy olyan egészes szuperstruktúra, amelybe mind a funkciót elvégző rendszer, mind pedig a rendszert előzetesen részstruktúrákból megszervező környezeti tényezők beletartoznak.

A szemléleti operációt olyan szuperstruktúrával, amelybe egy rendszer és környezetének bizonyos tényezői egyaránt beletartoznak, a „régibbi elméletből átvett részecske-elképzelés és az erre támaszkodó tudományos szókincs” akadályozza, amelyre vonatkozóan fentebb idéztem a Schrödinger bírálatát. A „gondolati struktúra, mely olyan vonásokat tartalmaz, amelyek a valódi részecskében nincsenek meg”, egy rendszer részeit eleve működőképes téri érintkezésükben gondoltatja el, míg egy környezeti tényezőről azt feltételezteti, hogy ahhoz, hogy a rendszer számára releváns működést fejtsen ki, előbb még téri érintkezésre kell vele lépnie. Ha azonban tekintetbe vesszük azt a – komplementer logikába illeszkedő – felismerést, hogy struktúrák téri érintkezése („precíz huzalozásuk”) még nem teremt belőlük működési egységet, hanem (amint a Szentágothai-féle modell ezt leírja és a Julesz-ábrák percepciójával demonstrálja) ennek a funkcionális rendszernek a precíz huzalozására ráépülő random kapcsolatokból kell „dinamikus mintaként” előállnia, akkor nem abszurd az a feltevés, hogy funkcionális rendszer olyan random kapcsolatokból is megszerveződhet, amelyek csak részben épülnek téri érintkezésre.

Ilyen random kapcsolat áll fenn egy rendszer egymással téri érintkezésben is levő részei és velük téri érintkezésben nem álló tényezők között, amelyeket egy „részecske-logika” mint a működés „külső feltételeit” állít szembe a működést produkáló „belső ágenssel”. A komplementer logika sajátossága ezzel szemben éppen az, hogy ilyenkor a funkció szempontjából kritikusnak tekintett korpuszkula és a rajta kívül létező, de vele érintkezésbe kerülhető feltételek kettősége helyett olyan rendszer terminusaiban gondolkodik, amely a

működés közvetlen forrásának tekinthető struktúrát és a feltételt produkáló struktúrát *egyetlen szuperstruktúrában* egyesíti. Így amikor pl. kiderül, hogy egy sejtcsoport működésének feltétele a sejtek meghatározott tónusa, akkor a komplementer logika azt a másik sejtcsoportot, amely a tónuseloszlást szabályozza az előbbin belül, nem külső körülményként veszi tekintetbe, hanem a működést egy olyan szuperstruktúra funkciójaként írja le, amely a tónusában szabályozott sejtcsoportot is, és a tónust szabályozó sejtcsoportot is magába foglalja. A komplementer logikának azonban az előző tézisben említett szemléleti teljesítmény logikus következményeként vállalnia kell, hogy most már az ilyen szuperstruktúrákkal – a funkció új módon szemlélt szervével – kapcsolatosan ugyanolyan megállapítások tehetők. Szentágothai szerint „az nem zárható ki, hogy szomszédos vagy konvencionális kapcsolatokkal összekötött neuronhálózatok eme „szuperstruktúrái” újabb magasabb hierarchiájú, „szuper-szuperstruktúrákat” hoznak létre” (615 lap).

Vajon van-e ebben a szerveződési hierarchiában olyan szint, amely fölött a komplementer logika vissza kell, hogy engedje a terepet további értelmezés céljából a „részecke-logikának”? Az eddigi gyakorlatban ez a váltás mindig bekövetkezett. Sokszor már a központi idegrendszer és a periféria összefüggéseit is a „részecke-logika” szerint értelmezték: a központi idegrendszer működését a periféria annyiban határozza meg, amennyiben onnan a „precíz huzalozás” révén ingerület lép *be*, majd a központi idegrendszer (amelyet a komplementer logika szerinti rendszerként értelmeznek) hasonló módon a *kilépő* ingerület révén befolyásolja a periféria működését. Máskor az idegrendszer egésze és az általa szabályozott szervek határán következik be a logikai csúsztatás. Ha azonban nem előbb, úgy legkésőbb akkor kerül rá sor, amikor *a szervezet és a környezet* kölcsönhatásának a leírása kerül a tudományos érdeklődés fókuszába.

A pszichológia számára a szervezet és a környezet kölcsönhatása a leírás privilegizált vonatkoztatási rendszereként rögződött. Az individuális szervezet szintje a biológia számára minden jel szerint csak egy átmeneti állomás volt, amely felváltotta a sejtszinten történő leírást, hogy éppen korunkban átadja (vagy megossza) helyét egyfelől a molekuláris biológiával, másfelől populáció-biológiával. A pszichológia rögződése az egyedi szervezet vonatkozási keretében valószínűleg filozófiai örökség: a filozófia keretében művelt pszichológia állapította meg, hogy a tudat egyrészt a világra, másrészt az Én-re, vagyis a tudat individuális alanyára vonatkoztatja önmagát. Ez a filozófiai örökség kombinálódott az önállóvá váló szaktudomány új orientálódásával egy olyan biológia felé, amely a kérdéses korszakban éppen a szervezet-szintű leírásmódnál tartott: az Én így materiális szubsztrátumot nyert az individuális organizmusban. Ugyanakkor a filozófia másik potenciális öröksége, amely egy szupraindividuális Szellemről szóló tanokban volt adva, a pszichológia számára megfelelő biológiai vonatkoztatási keretek híján elsikkadt.

Szupraindividuális szervezések. A szociálpszichológia hátrányosan különbözteti meg magát az általános lélektantól, írtam fentebb. Míg ez utóbbi adekvát módon mutatja fel az általa vizsgált intraindividuális pszichikus jelenségek *ugyancsak intraindividuális* extrapszichikus mechanizmusát, az agyvelőt, addig a szociálpszichológia inadekvát módon próbálná ugyanilyen mechanizmus működéseként leírni az ő általa vizsgált jelenségeket. *Az interindividuális pszichikus jelenségek mechanizmusa éppoly extrapszichikus kell, hogy legyen, mint az agyvelő, de éppoly interindividuális, mint maguk a szóban forgó jelenségek.*

A következőkben három olyan tudományos teljesítményt ismertetek, amely kísérlet volt szupraindividuális szervezések kialakulásának és működésének lelki jelenségek vonatkozásában történő bemutatására:

A Vigotszkij-iskolának (Lurija, Leontyev, Zaporozsec és munkatársaik) a funkcionális szervekre vonatkozó elméletét;

Gibson ökológiai percepció-elméletét;

Az etológia által felhalmozott empirikus anyagot az állati társulásokról.

*

A funkcionális rendszernek az a leírása, amellyel Anohin dolgozik, kizárólag szervezeten belüli struktúrákkal számol – környezeti struktúrák csak mint az afferentáció és a reafferentáció forrásai jönnek tekintetbe. A Vigotszkij-iskola annyiban haladja meg ezt a modellt, hogy tekintetbe veszi: a funkció, mely a maga szervét megszervezi, nem csak a központi idegrendszer struktúráiból építkezik, hanem az egész szervezet legkülönbözőbb (idegi, szomatikus, vegetatív stb.) szerkezeteiből; s e funkció, amennyiben pszichikus, nem akármilyen működés, hanem *tárgyi tevékenység*, amelynek szervezője az a tárgyi mező, melyben végbe kell mennie. S minthogy e tárgyi mezőt embernél a Vigotszkij-iskola szemlélete szerint azok a tárgyak határozzák meg, melyek korábbi emberi tevékenység kulturális objektívációi, e koncepció lehetővé tette, hogy az iskola az ember pszichikumát két vonatkozási rendszerben egyszerre mutassa be: úgy, mint a központi idegrendszernek magasabb rendű működését – és úgy, mint a kultúra történelmileg kialakult rendszerének a működését.

A Vigotszkij-iskolával megteremtődött egy olyan szemlélet lehetősége, amely az egyes pszichikus funkciókat úgy kezeli, mint olyan funkcionális szerv működését, amely *belső, organikus és külső, kulturális* komponensekből szerveződik. E külső, kulturális tárgyi struktúra, amely a tevékenység szervezésének közvetítésével szervezi meg ennek funkcionális rendszerét, maga is részét képezi az így szerveződő szuper-struktúrának – mint ahogyan a csak szervezeten belüli összetevők dinamikus organizációjának leírásakor is célszerű a szervező struktúrát (pl. a *formatio reticularis*) szintén odasorolni a leírt szuper-struktúrához. Ilyen leírásmódban benne van a lehetőség olyan pszichológiai tapasztalatok értelmezésére, amelyek azt mutatják, hogy a tevékenységben elsajátított tárgyat úgy mozgatjuk, mint saját szervünket (gyakorlott autóvezető vagy pilóta így irányítja járművét); a tárgyat érintő ingerhatásokat az ember úgy dolgozza fel, mintha azok valamely szervét érték volna (botjával tapogatózó vak embernél a bot végéhez, nem pedig fogantyújához lokalizálódnak a percepció élmények).²⁷

*

Egy ilyen leírásmód tételesen is megjelenik Gibson ökológiai percepció-elméletében, ahol „a percepció szokatlan formát ölt: úgy jelenik meg, mint ami inkább az ökológiai rendszer tulajdonsága, mintsem az állaté mint olyan.” (Turvey-Shaw, 1979; 167. lap)

Korábbi elméletével összehasonlítva Gibson (1979) így jellemzi a változást, amelyen szemlélete keresztülment: „[...] a látást illető magyarázatom alapja akkor a retinális kép volt, míg most az, amit a környezet optikai kirakatának [*ambient optic array*] nevezek. Mostani meggyőződésem az, hogy a percepció problémáját ökológiailag kell megközelíteni (1. lap). A változás oka pedig az a felismerés volt, hogy a látást nem lehet abból a módból megérteni, amelyen a proximális ingerek a retinára hatnak, mivel ezek változása mellett az észlelet invariáns maradhat. Gibson a variancia ellenére meglévő invariancia négy típusát elemzi: 1. a megvilágítás változásának, 2. a megfigyelő helyváltoztatásának, 3. a környezet optikai kirakatának választékából történő mintavétel [*the sampling of the ambient optic*

²⁷ A Vigotszkij-iskolának mindezen vonatkozásaival behatóan foglalkoztam kandidátusi disszertációmban (Garai, 1969; lásd különösen 113-142. lapot).

array] megváltoztatásának és 4. a lokális változásoknak ellenében meglévő állandóságot (1979; 310-311. lap). Ugyanakkor Gibson iskolája e jelenségnek azt a magyarázatát sem fogadja el, amelyet az alaklélektan kínált, minthogy az utóbbi számára a környezet proximális ingerének hatására változó retinális kép alternatívája egy frontális síkon (a megfigyelővel szemközt elhelyezett falitáblán, ernyőn, papírlapon) adott forma, amelyet az ember veleszületett pregnáns minták szerint korrigál. Gibson szerint meg kell különböztetni az absztrakt geometriai tértől, amelyben ilyen formák egyedül léteznek, a természetes környezetet, amelybe az adott faj képviselői befészkelik magukat. Az észlelés mármint olyan pszichikus működés, amelyet nemcsak az állat szervezetén belüli (például agyi) struktúrák *eszközölnek* [effect], hanem egyszersmind környezeti struktúrák *megengednek* [afford]. Gibson egy majdnem lefordíthatatlan műszóval – *affordance* – jelöli meg gondolatrendszerének egyik központi fogalmát, amelyet Turvey és Shaw (1979) az állat és környezete közötti kölcsönös kompatibilitás értékelésére szolgáló ikerfogalommal – *effectivity* – egészíti ki s a két fogalomnak a következő meghatározását adja: „[...] egy környező fészket [economie] vagy környezetet úgy lehet definiálni, mint a megengedések egy készletét [a set of affordances] vagy egy *megengedés-szerkezetet* [...], egy állatot [pedig] úgy lehet definiálni, mint az eszközlések egy készletét [a set of effectivities] vagy egy *eszközlés-szerkezetet*. [...] Egy környező fészkek a Környezetnek egy meghatározott faj vonatkozásában való megengedés-központú leírása; a faj pedig az Életnek egy meghatározott környező fészkek vonatkozásában való eszközlés-központú leírása. [...] Egy X környezeti esemény vagy szituáció *akkor és csakis akkor* enged meg egy Y működést Z állatnak, ha X és Z kölcsönösen kompatibilis egymással [...] Egy Z állat *akkor és csakis akkor* eszközölhet egy Y működést egy X környezeti eseményen vagy szituáción, ha X és Z kölcsönösen kompatibilis egymással” (205-206. lap).

*

Az etológia olyan szupraindividuális szerveződéseket tanulmányoz, amelyek szervezője a *territoriális magatartás*. A magatartás-tudomány ezen a néven azt a történéssort tartja számon, amelynek során egy fajnak a bioszférában élő képviselői közül különválnak csoportok (egy főtől több ezerig terjedhető taglétszámmal), amelyek meghatározott jellel megjelölik tagjaikat s a bioszférának azt a darabját is, amelyet az illető csoport elfoglal. Az így megjelölt territóriumtól azután az így megjelölt egyedek legfeljebb csak meghatározott távolságra vagy/és időtartamra távolodhatnak el, az idegenek pedig legfeljebb csak meghatározott távolságra vagy/és időtartamra közelíthetik meg azt.²⁸

A különbség azok között az egyedek között, amelyeket a territoriális magatartás egyféleképpen kezel, és azok között, amelyeket másféleképpen, ugyanolyan természetű, mint az ember szociális kategorizációja: az egyedek úgy hasítják ki a populáció egészéből a maguk csoportját, hogy eközben egy másik világot is kettéhasítanak,²⁹ ti. a bioszférát; a kétféle határvonalat azután úgy feleltetik meg egymásnak, hogy a csoporthoz tartozás a

²⁸ Altman (1975) szerint a territoriális magatartás különböző definíciói a következő tételeket tartják fontosnak kiemelni: „Először is, állandó hivatkozás történik helyekre vagy földrajzi térségekre. Másodszor, sok definíció utal különböző szükségletekre vagy motívumokra, amelyeket a territoriális viselkedés szolgál, mint párosodás, táplálékgyűjtés, utódnevelés stb. Harmadszor, mindegyik definíció tartalmazza a hely birtoklására vonatkozó gondolatot. Negyedszer, a territorialitás, úgy látszik, feltételezi a hely perszonalizációját valamilyen megjelölő eszköz (pl. levizelés, mirigy szekréció, szimbólum vagy kerítés). [...] Egy ötödik minőség [...] számos definícióban a territórium megsértésére és védelmére vonatkozik.” (105-106. lap)

²⁹ Vö. a két sík egymást tagolásának Saussure-féle paradigmájáról a 33-34. lapon mondottakkal.

territóriumon való illetékességet fog jelenteni, a territóriumon való illetékesség pedig a csoporthoz tartozást. Ám ahhoz, hogy két egyed egymást attól függően kezelje a territóriumról elzavaró vagy a territóriumon megtartó magatartással, hogy más-más vagy ugyanazon szociális kategóriába (csoportba) tartoznak-e, egyáltalán nincs szükség a kategória tudatos számontartására: a teritoriális magatartásnak teljes értékű közvetítője lehet a szignalizációs magatartás, amellyel az egyedek a jeleket nem egyszerűen kibocsátják, hanem elhelyezik a populáció életterének tárgyain. Hasonló teritoriális hatás van olyankor is, amikor a jelet a populáció más egyedein helyezik el (pl. bizonyos fajoknál párzáskor a hím a nőténnyen biokémiai jelet hagy, amely indiszponál más hímeket e nőténnyel való párzásra, még akkor is, ha a megtermékenyítés nem következett be). A szupraindividuális szervezésben ugyanígy funkcionálnak azok a jelek is, amelyeket az egyed nem helyez kívülre, hanem egy történés eredményeképpen saját magán visel (pl. a harc pozitív kimenetelének jele az egyik, illetve a megadás jele a másik egyeden, amely jelek meghatározhatnak egy igen tartós hierarchikus szerveződést az egyedek között). Végül fel kell ismerni, hogy a környezet tárgya a fentiekhez hasonló teritoriális hatást gyakorolhat olyan jelek révén is, amelyeket nem a populáció egy része helyez el rajta, ha a tárgyon meglevő jel egyedek élettörténetének kritikus periódusában imprintálódik: ilyenkor a tárgy a szupraindividuális szervező hatást azon egyedek kategorikus megkülönböztetésével feje ki, amelyek a kérdéses tárgyra imprintálódtak, azoktól, amelyek nem.

*

A funkcionális szervekre, az egymással koordinált megengedés-, ill. eszközlés-szerkezetre és a teritoriális szerveződésre vonatkozó felismerések összekapcsolása lehetővé teszi, hogy a szociálpszichológia tárgyául szolgáló interindividuális pszichikus jelenségekhez megtaláljuk a keresett mechanizmust, mely extrapszichikus, mint az agyvelő, s ugyanakkor interindividuális, mint maguk e jelenségek. Egy ilyen koncepció nem egyedi funkciót rendel egyedi szervezeten belül kitagolt struktúrához, hanem olyan szuperstruktúrákkal operál, melybe a faj sok egyedéből álló csoport és az élettér sok tárgya tartozik bele, és amely szuperstruktúráján szimultán és szukcesszíve adott több funkció téri-idői eloszlását vizsgálja.

Egy ilyen szemlélet számára a környezetből megnyilvánuló jel nem közvetlenül vált ki egy funkciót, amelyet az egyeddel veleszületett kapcsolat vagy tanulás a jelnek megfeleltetne, hanem a *behaviorizmus* által számon tartott kapcsolat sorsát meghatározza, hogy vajon a jel az állat saját territóriumán van-e letéve vagy az élettér valamely, a territóriumhoz képest külső tárgy-együttesén; továbbá az, hogy milyen szociális funkcióval kapcsolta be magába a szupraindividuális szerkezet az individuumot. Ezért például adott esetben a párzási funkció minden külső és belső feltétel ellenére sem indul meg az egyednél, vagy mert nem ez az egyed van a társulásban kiválasztva a vezérhím vagy a királynő funkciójára, vagy mert a partner úgy van megjelölve, mint egy másik egyed „territóriuma”. Ugyanez a szemlélet azt a kapcsolatot is közvetítétként fogja fel, amelyet a *kognitivizmus* tart számon mint közvetlent a környezet által az egyednek kínált jel és az egyed által a környezetbe projiciált jelentéstartalom között: itt a kapcsolatot szintén az közvetíti, hogy vajon a jelet milyen tárgy hordozza, továbbá pedig hogy e tárggyal milyen tevékenységet folytat annak a kategóriának a képviselője, amelyre a kivetített jelentéstartalmat vonatkoztatják.³⁰

³⁰ A jelentés és a tárgyi tevékenység összefüggéseire vonatkozóan lásd Leontyev (1983; I. kötet, 237-276. lap). A pszichológia behaviorista, illetve kognitivista, továbbá pszichoanalitikus, illetve szociálpszichológiai elméletének szembesítésével részletesebben – noha a logikai viszonyok absztrakciójára lecsupaszító módon, nem pedig pszichológiatörténeti argumentációt alkalmazva –

A pszichoökonómiai szerveződés

Fentebb (84. lap) idéztem Popper érvét: „Darwinista nézőpontból a lelki folyamatok túlélési értéke felől kell gondolkodnunk.” Az érv változtatás nélkül alkalmazható a jelentéssel és jelentések közötti logikai viszonyokkal operáló műveletek Popper-féle „3. világ”-ára, amelyről szintén nehéz az evolúciós elmélet fényében feltételezni, hogy anélkül mutatná evolúciójának ismert jeleit, hogy az ember számára a túlélés esélyeit növelné.

Igaz, a „3. világ” jelenségei ellenállnak minden olyan kísérletnek, amely komolyan próbálná ezeket az egyedi szervezeten belüli anyagi struktúrák funkcionálásaként bemutatni. Azonban láttuk, hogy Eccles hasonló nehézségek ellenére az említett érvekre hivatkozva a „2. világ”-gal kapcsolatban elutasítja az epifenomenalizmust – s azt is láttuk, hogy ezt változatlanul megőrzi a „3. világ” tekintetében.

Mármost az előzőekben bemutatott szuper-struktúra alkalmasnak látszik arra, hogy az ember magasabb rendű tudati funkcióira is alkalmazzák, minthogy eleget tesz a fentebb (a 92. lapon) megjelölt feltételnek: éppolyan interindividuális szerveződés, mint maguk a szóban forgó jelenségek, s ugyanakkor éppolyan extrapszichikus szerkezet, mint az agyvelő, amelynek Szentágothai által talált szerveződési elveit is követi.

A jelentésekkel és ezek logikai viszonyaival operáló tudat azonban emberi specifikum, míg a fentiekben leírt populációs szerveződés nem az.

Az emberi specifikum kérdését kandidátusi disszertációmban (Garai, 1969) behatóan tárgyaltam az értekezés alapkérdésével, a *specifikusan emberi alapszükséglettel* összefüggésben. Minthogy ezen egy olyan tevékenység szükségletét értettem, amelynek specifikusan emberi struktúrája van, az emberi specifikum egész kérdését a tevékenység szempontjából tárgyaltam. A tárgyalás kiinduló pontja akkor Leontyev tevékenység-elmélete volt, amelyet úgy értelmeztem³¹ hogy a gondolkodás filogenetikai előzményeiről – az érzékelésről, az észlelésről, illetve az állati intellektusról – azt állapítja meg, hogy éppúgy belátást (insight) nyújtanak a gerinctelenek, az alacsonyabb rendű gerincesek, illetve az emlősök által folytatott tevékenység tárgyi feltételeibe, mint a gondolkodás azokba, amelyek nélkül az emberé nem lehetne célirányos. A négy különböző szint pszichikus teljesítménye úgy különbözik egymástól, ahogyan a tevékenységek szerkezete, amelynek, respektíve, megfelelnek; ez pedig úgy, amint annak a tárgyi konstellációnak a szerkezete, amelyhez illeszkednek.

Mármost fentebb idézett könyvemnek egy, a kandidátusi védés alkalmából folyó viták hatására utólag beiktatott fejezete („A személyi viszony – evidencia vagy probléma?”; 142-159. lap) amellettt vonultatott fel érveket, hogy ezt a szemléletet, amelynek számára *nem maga a belátás alapján végrehajtott célirányos tevékenység az, ami emberi specifikum, hanem az ilyen tevékenységnek meghatározott struktúrája*, alkalmazni lehet az ember szociális szerveződésére és benne alakuló társadalmi azonosságára is.

Az érvelést nem egyszerűen analógiára építettem, hanem Vigotszkijnak (1934) arra a gondolatmenetére, mely szerint „a gondolkodásnak és a beszédnek genetikusan teljesen különböző gyökerei vannak [...] A kétféle funkció fejlődése nemcsak különböző gyökerekből indul, hanem az egész állatbirodalomban különböző vonalon folytatódik” (76. lap). Vigotszkij hosszasan idézi Köhlernek azokat a tapasztalati megállapításait, amelyek szerint egyfelől „a

a következő helyeken foglalkoztam: Garai, 1969, A1, Ba1, Ba7, Ba8, Ba10, Ba16, Bb5 és Bb15, különösen pedig Ba15.

³¹ Lásd Leontyev, 1983; I. kötet, 184-279. lap. Az értelmezést lásd Garai, 1969; 119-134. lap.

szó tulajdonképpeni értelmében vett gondolkodás csírái a beszéd kifejlődésétől függetlenül [...] jelennek meg az állatoknál” (77. lap); másfelől „viszonylag magasán fejlett »beszédet« találunk [náluk, de ennek] fonetikus megnyilvánulásai kivétel nélkül csak [...] szubjektív állapotaikat fejezik ki [...], de sohasem jelei valami objektívnek” (78-79. lap). Vigotszkij tehát a gondolkodás vagy a beszéd meglétét önmagában nem tekinti emberi specifikumnak.

Ez utóbbit abban mutatja fel, hogy milyenné lesz embernél a gondolkodás, illetve a beszéd szerkezete. A gondolkodás, amely a filogenézisben a beszéd teljesítményeitől függetlenül fejlődött, az embernél a tevékenységen kívül a beszédben is kifejeződik, s ez az összefüggés a fejlődését is meghatározza. Éppúgy, mint a beszéd fejlődését az az összefüggés, hogy míg törzsfelődése a gondolkodás teljesítményeitől függetlenül ment végbe, addig embernél a beszéd tartalma a gondolkodás is, nem pedig csupán az, amit Vigotszkij „szubjektív állapot”-nak nevez.

A szubjektív állapot, amellyel Vigotszkij, s éppúgy Köhler – a korabeli pszichológia szemléletével teljes összhangban – az állati beszédet összefüggésbe hozta: valamilyen, az egyed belső késztetéseivel, szervi jó vagy rossz érzésével kapcsolatos képződmény.³² A szupraindividuális szerveződésekre vonatkozóan az előzőekben tett megállapítások azonban lehetővé teszik a kommunikáció és a szubjektum közötti összefüggésnek egy másfajta értelmezését:

A szupraindividuális szerveződéssel tulajdonképpen a különféle működések szubjektuma szerveződik meg. A behaviorizmus és a kognitívizmus ugyan, minden ellentétük ellenére, osztoznak abban az evidenciában, hogy az egyes – viselkedéses vagy mentális – funkciók alanya a mindenkor egyed. Olyannyira így van ez, hogy minden tudományos kérdésfeltevésnek hallgatólagosan magától értetődő módon ilyen a logikai szerkezete: ***Ez és ez az egyed mit tesz, mit érez, (ha ember) mit mond, illetve mit gondol?*** Valójában azonban az összefüggés megannyiszor az, hogy meg vannak adva (például a faj programjában) funkciók, amelyekhez meg kell keresni, hogy ***ezt és ezt a funkciót ki(k) végzi(k)***. Amikor azután a populáció egy része valamilyen jelet produkál, amellyel az élettér egy darabját territóriumként jelöli meg s ezzel párhuzamosan saját magát is megjelöli mint azt a szociális kategóriát, amely a körülhatárolt territóriumon illetékes, ilyenkor ez utóbbi kérdés kap gyakorlati választ: a jel az(oka)t az egyede(ke)t jelöli, meg, amely(ek)ből a szóban forgó funkció szupraindividuális alanya állni fog, s amikor a megjelölt egyed(ek) a megjelölt territóriumon tartózkodnak, ez diszponálttá teszi őket, másokat meg egyidejűleg indiszponálttá a kérdéses funkcióra.

Jó példát nyújt ennek a diszponált és indiszponált állapotot a territoriális szerveződés szerint változtató mechanizmusnak a működésére a nászra készülődő tuskés pikók (*Gasterosteus aculeatus*) harci magatartása. A harc más erőviszonyok között zajlik le attól függően, hogy az egyed a saját territóriumán belül vagy azon kívül bonyolódik-e harcba, az udvarlás pedig meg sem indul a territóriumon kívül. Konrad Lorenz (1970) megfigyelése szerint: „Az ívársra készülő hím pikó [...] nem csupán akkor gyúl ki, ha ellenséggel, avagy ha hölgygel találkozik, hanem mindaddig »izzik«, amíg csak maga választotta költőhelyének közelében tartózkodik. [...] Ha megfosztjuk fészketől, például kiemeljük megszokott medencéjéből, s egy másik hím pikó mellé helyezzük, esze ágában sincs harcolni, sőt, egészen picike és csúnya lesz. [...] A pikó fizikailag csak akkor kerül erős nemi izgalomba, ha már megtalálta a maga otthonát; komoly küzdelmet pikók között csak olyankor láthatunk, ha nagy medencében tartjuk őket, ahol két hím épít fészket magának. A pikók harciassága ugyanis

³² Ezzel kapcsolatosan fel sem vetődött a kérdés, hogy miért kellene az egyednek éppen azt az állapotát közölnie a többiekkel, amely a legkevésbé tartozik bárki másra, mint akinek az állapota.

mindig fordított arányban áll azzal a távolsággal, amely az adott pillanatban elválasztja fészketől. Fészkében megveszekedett harcos [...], de minél messzebbre távolodik úszás közben főhadiszállásától, annál kevésbé van kedve támadni. Ha két hím pikó találkozik, szinte pontosan megjósolhatjuk a harc kimenetelét az a hal menekül el, amelyik távolabb van hazulról. Fészke közvetlen közelében a legkisebb még akár a legnagyobbat is elpáholja, az egyed viszonylagos harci ereje csak abban fejeződik ki, hogy mekkora territóriumot képes megtartani riválisával szemben. A vesztes tehát menekül, [...] a győztes nyeregben érzi magát és dühödten üldözőbe veszi. Csakhogy eközben egyre távolodik főhadiszállásától, következésképpen pontosan úgy fogy a mersze, ahogyan a menekülő vesztesé gyarapodik. S mihelyt fészke közelébe ér, az imént még bátorságát veszített hím újult erővel egyszerre csak visszafordul, s őrző dühvel ront üldözőjére. Ekkor újabb küzdelem bontakozik ki, amely holtbiztosan az iménti vesztes győzelmével zárul, a hajsza pedig megindul ugyanazon az úton – visszafelé. (38-39)

A beszéd filogenetikai előzményének tehát az ilyen értelemben vett szubjektumot, az általa szerveződő szociális viszonyok szubjektumát fejezi ki, mint ahogy a gondolkodás filogenetikai előzménye pedig a tevékenység tárgyát tartalmazza. A tulajdonképpeni emberi beszédnek pedig az a szerkezet a specifikuma, amelyben összekapcsolódik az ilyen értelemben vett gondolkodással – mint ahogyan a gondolkodásé pedig egy olyan struktúra, amelyben ez összekapcsolódik a fenti értelemben vett beszéddel.

Leontyev (1983; 237-276. lap) megfogalmazása szerint ez az új strukturális fejlemény azáltal jön létre, hogy a tevékenységbe, amely közvetíti a gondolkodás és a gondolkodás tárgya között, bekapcsolódik a szociális szerveződés, amelynek pusztán létezését Leontyev (mint a társadalomtudományos gondolkodás képviselőinek túlnyomó többsége) humán specifikumként kezeli. Fentebbi (95-99. lap) demonstrációból azonban kitűnhetik azoknak az érveknek a jogossága, amelyekkel az etológia elutasítja ezt az előfeltevést. Engedve tehát ezeknek az érveknek, fenntartva ugyanakkor azt az igényt, hogy ha a szociális szerveződés pusztán létezését nem tekintjük humán specifikumnak, felmutassuk a szociális szerveződés humán specifikumát, megfogalmazom a Leontyev tételének komplementerét: a beszédnek az a struktúrája, amelybe a gondolkodás belekapcsolódik, azáltal jön létre, hogy a szociális szerveződésbe, amely közvetíti a kommunikáció és a kommunikációnak a fenti értelemben vett szubjektuma között, bekapcsolódik a tevékenység.

Az ember territoriális magatartásának ennek megfelelően az a sajátosága, hogy olyan tárgyak univerzumát teszi általa territóriumává a szociális kategória, amely e territóriumon szerveződik, melyeket egyre meghatározóbbá váló részben az ember tevékenysége hoz létre. Amikor a megfelelő technikai tevékenység előállít akár csak egyetlen, pl., személyi számítógépet, e tevékenység nyomában máris felléphet olyan szociális kategóriák territoriális magatartása, melyek egyikének van, másikának nincs személyi számítógépe. Az ilyen territórium bázisán szerveződő szociális kategóriákra is érvényes, hogy általuk a populációt alkotó egyénekből szubjektum szerveződik különböző, egymáshoz illeszkedő társadalmi tevékenységekhez. Egyebek között ahhoz, amely e számítógép vagy/és más termelőeszközök felhasználásával további számítógépeket (és más termelőeszközöket) termel.

*

Disszertációm első részében bemutattam a kapcsolatot, amely fennállhat tisztán technikai tevékenységek (például a matematikai gondolkodás) és a tevékenység szubjektumának szociális viszonyai között. Most azután kiderül, hogy a technikai tevékenységek és a szociális viszonyok az objektum közvetítésével is érintkeznek egymással, amelyet e tevékenység termel s amelynek elsajátítási viszonyai képezik azt a territóriumot, amelyen az ember szociális viszonyai szerveződnek.

A közvetítéseknek ez a szimmetriája vezetett annak a sejtésnek a megfogalmazásához, hogy a szubjektumra vonatkozó pszichológiai összefüggéseket és az objektumra vonatkozó ökonómiai összefüggéseket célszerű együtt vizsgálni egy *pszicho-ökonómiai* elméletben.³³

Ennek az elméletnek a kialakítása annak a folyamatnak a részeként indult meg, amely a *marxizmus reneszánsz*aként vonult be az eszmetörténetbe.

A marxizmus reneszánsza Magyarországon egy olyan történelmi korszak praxisának kívánta kidolgozni a teóriáját, amely mélyreható gazdasági, politikai és társadalmi reformtörekvéseivel túl akart haladni az előző korszak egyszerű lezárásán.

Mármost e praxis a teóriának szóló néma, de provokatív kérdéseit úgy tette fel, hogy ezek, a társadalmat totálisan átfogó jellegüknél fogva, a humán tudományok egészének voltak

³³ A pszichoökonómiai elmélet személyiségpszichológiai aspektusának kidolgozását célzó programmal 1970-ben létrehoztunk egy kutatócsoportot az MTA Pszichológiai Intézetében. A csoportban rajtam kívül Erős Ferenc, Járó Katalin, Keleti Judit, Köcski Margit és Veres Sándor, asszisztensként Flandorffer Orsolya, továbbá a kezdeti időkben Strasszer Judit, külső munkatársként pedig Murányi Mihály dolgoztak. Amikor 1979-ben az International Social Science Council referáló folyóirata számára készített beszámolója (Garai Bb12) kutatásainak előtörténetéről és történetéről megjelent, a csoport már nem létezett (megszűnésének okaira vonatkozóan indirekt információk találhatók Garai Ba23 és C31 közleményekben).

A pszichoökonómiai személyiségelmélet a kutatócsoport működésének idején a következő feltevésekkel operált:

1. A személyiség fejlődése olyan folyamatban megy végbe, amelyben az egyén megőrzi, illetve változtatja a helyét egy társadalmi struktúrában. A hely megőrzése, illetve változtatása nem fokozatosan megy végbe, hanem olyan, időről-időre fellépő konfliktusokban, amelyekben egyértelműen dönteni kell vagy a megőrzés vagy a változtatás mellett.
2. A személyiség fejlődése beépül a történelmi haladás folyamatába, amelyben az 1. pontban említett társadalmi struktúra vagy megőrződik, vagy változik. A társadalmi struktúra megőrződése, illetve változása nem fokozatosan megy végbe, hanem olyan társadalmi válságokban, amelyekben egyértelmű döntések születnek a struktúra konzerválására, illetve forradalmi megváltoztatására.
3. Az egyén helyének megőrzése, illetve változtatása a társadalmi struktúrában nem pusztán külső társadalmi intézkedések nyomán következik be, amelyek az egyént áthelyeznék vagy rögzítenék. A hely változtatására, illetve megőrzésére a személyiség a specifikusan emberi alapszükséglet révén motivált, amely lényegét tekintve a fejlődés szükséglete, továbbá annál a közvetítő funkcionál fogva, amelyet a hely aktuális megőrzése, illetve változtatása a személyiség fejlődésének folyamatában betölt (vö. 1. pont).
4. A társadalom struktúrájának megőrződése illetve változása nem pusztán egyének kisebb-nagyobb csoportjának akaratából áll elő, hanem az egyéni akaratoktól függetlenül működő történelmi szükségszerűség következtében. E szükségszerűség a termelési eszközök termelésével összefüggő ökonómiai szükségszerűség, amelynek érvényesülését bizonyos történelmi korszakokban a termelési viszonyok szerkezetének rögződése, más korszakokban pedig ezek radikális megváltozása teszi lehetővé.
5. A személyiség fejlődésének és a társadalmi haladásának a folyamata egymással összefüggésben megy végbe. Amikor az egyén arról dönt, hogy megőrizze vagy megváltoztassa-e a helyét a társadalmi struktúrában, akkor ezáltal afelől is döntés történik, hogy megőrződjék vagy megváltozzék-e a társadalmi struktúra. S amikor a történelmi szükségszerűség a társadalmi struktúrát rögzíti vagy változtatja, egyszersmind rögződnek, illetve változnak benne az elfogálható helyek is.
6. Azt, hogy egy adott történelmi korszakban a személyiség milyen döntést hoz a társadalmi szerkezet megőrzésének vagy megváltoztatásának történelmileg felvetődő kérdésében, meghatározza, hogy az illető milyen helyet foglal el a kérdéses társadalmi szerkezetben (osztályhelyzet).

címeze. A humán tudományok integrált egésze mint valóság, persze, nem létezett a 60-as években sem. De az egyes, külön-külön újraeszmélő, sőt éppenséggel újjászülető humán tudományok számára létezett az integráció szükségességének érzése e korszak kérdéseivel való szembesülés kapcsán. A marxizmus reneszánsza pedig az integráció lehetőségét ígérte egy olyan elméleti-módszertani alapvetés elvégzésével, amely *a humán tudományokat eleve kettéhasító naturalista, illetve spiritualista megközelítésmódokat* – melyet disszertációm bevezető dialógusa exponál – meghaladta.

A meghaladás annak folyománya volt, hogy Marx ontológiai elvként a természet, illetve a szellem helyett a *termelésből* indult ki, amely éppolyan téri-idői dimenziókhoz kötött, mint a természet, de éppolyan kreatív, mint a szellem.

Ilyen integratív elv híján a humán tudományok integrálására tett kísérletek nem vezethetnek más eredményhez, mint természettudományi „magyarázatok”, illetve szellemtudományi „leírások” igényéhez arra, hogy térfelük határát átlépve a kultúrát az emberi természetből vagy a mindennapi élet szerveződéseit az emberi szellemből levezessék.

Ezért amikor a 60-as években megfogalmazódott az igény a humán tudományok egy-egy ágának „marxista” művelésére, akkor ez – már és még – ugyanazt jelentette, mint az igény egy olyan tudományágra, amely a többivel integrálható.

Egy marxista pszichológia kidolgozásával azonban a humán tudományoknak e különleges helyzetű ága jóval többet nyerhetett volna, mint lehetőséget a többi ággal való integrálásra. A pszichológia különleges helyzete ugyanis abban áll, hogy a humán tudományok „felezővonala” magát a lélektant szeli ketté, s így ez a tudomány saját magán belül is hiába tesz megújuló kísérleteket, hogy egy természetelvű és egy szellemelvű féltudományból integrálódjék. Marx ontológiája a természetelvű és a szellemelvű kiindulások egyszerre történő meghaladásával a termelés elvében azt az ígéretet jelentette, hogy a pszichológia kigyógyulhat veleszületett tudathasadásából (Garai, 1969, A1, Ba10, Ba11, Ba15, Bb7, Bb8, Bb12, Bb15, Bb16, C31).

A vállalkozás egy marxista pszichológia kidolgozására a 70-es években osztozott sorsában a marxizmus reneszánszával.

*

A pszichoökonómiai elméletnek jelen értekezés vonatkozásában a következő két megállapítását kell idézni:

1. A pszichológia, amikor az általa vizsgált jelenségek mechanizmusát kereste, az egyedi szubjektum testi szervezetén belül kereste azt. Mármost fentebb bemutattam azokat az érveket, amelyek mellett szólnak, hogy a kérdéses mechanizmus: szupraindividuális szerveződés, amelynek dologi összetevői is vannak.

2. Az ökonómia, amikor az általa vizsgált rendszerek működésével foglalkozott, ezt olyan objektumok termelésében látta, amelyek a rendszer működésének nélkülözhetetlen feltételei. A továbbiakban emellett vonultatom fel érveimet, hogy a gazdasági rendszer hasonló módon kell, hogy megtermelje saját működésének személyi feltételeit is.

(Folytatást lásd: Laikus dolgozat a tervezésről meg a piacról. *Valóság*. 28:8. [1985] 25-41)

IV. József Attila alkotástörténete felé

...”metafizikai síkon” is élünk. Különben nem is élnénk.

Levél Vágó Mártának

A József Attilával foglalkozó szakirodalom újra meg újra visszatér két, a személyiséglelektant is illető kérdéshez:

1., Mi vezetett a Balatonszárszón veszteglő szerelvény kerekei alá?

egy kórélettani indítású folyamat sorsszerűsége-e, amelyről utolsó orvosa, Bak Róbert írja patográfiájában, hogy „az utolsó évben fokozatosan, majd véglegesen kifejlődött schizofreniás elmezavar praedispozíciós karakterbeli jellegzetességei és elszórtan jelentkező finomabb tünetei visszamenőleg, távolra követhetők”, s hogy „a betegség [...] lassan kúszik a sorsszerű útján”?³⁴

vagy egy szociálpszichológiai indítású történésor, amelynek beindítója a *stigma* volt, melyet orvosa sütött rá, amikor mindenkinek tudomására engedte jutni, akit illet és akit nem, hogy József Attila „bolond”?³⁵

vagy József Attila autonóm választása, amely egy nem-autentikus léttel szegezi szembe a tettet?³⁶

2., Elválasztható-e egymástól ember és mű abból a szempontból, hogy melyiket érinti a tragikus történésor és melyiket nem?

Jelen tanulmány amellet kíván érvelni, hogy a megbélyegzés általában s így József Attila esetében is csak egy olyan háttéren fejtheti ki hatását, amelynek összetevői között némelyek éppolyan objektívek, mint egy fatális lefolyású kórélettani folyamat, mások éppolyan szubjektívek, mint egy autonóm morális döntés, csakhogy ezek is és azok is *társadalmilag meghatározottak*.

³⁴ Bak Róbert patográfiáját a *Szép Szó* 1938 január-februári száma közölte. Bak doktor a későbbiekben (l. pl.: Being in Love and Object Loss. *International Journal of PsychoAnalysis*. 1973:54. 1-8) ismételten visszatér – kisebb-nagyobb módosításokkal – az esetre, mellyel kapcsolatos tehetetlenségét éppúgy magának a folyamatnak sorsszerűségként mutatja be, mint majd utóbb Gyömrői Edit teszi: „Mikor Attila hozzám került [...] nagyon nagy bajban voltam, mert két hét múlva tudtam, hogy [...] gyógyíthatatlan” (Vezér Erzsébet: Ismeretlen József Attila-kéziratok. Irodalomtörténet, 1971:3. 621)

Varga Ervin „Pathográfiai tanulmány”-ában (Ideggyógyászati Szemle, 1966 július, 195-203) még azt is elvitatja József Attilától, hogy halálát akár csak e sorsszerűség hatására maga választotta volna: feltevése szerint a sétára indult betegből az útját elzáró vonat a schizofreniára jellemző türelmetlenségi rohamot váltott ki, amelytől hajtva át akart bújni a vonat alatt, mely ekkor elindult, s így József Attilát véletlen balesetként érte volna a halál.

³⁵ L. Bókai-Jádi-Stark Köztetek lettem én bolond... c. könyvének vonatkozó fejezeteit (JAK füzetek 3. Magvető Könyvkiadó. Bp., 1982. 117-184).

³⁶ L. pl. Sajó László: „alkosd meg végzeted” (József Attila utolsó versei és utolsó napjai). In: Fenyő-Gelniczky (szerk.): Költőnk és korunk (Tanulmányok József Attiláról). 379-404.

Háttér és választás

Egyfelől az ismert objektív társadalmi-élettörténeti *tényekről* van szó:

Hogy József Attila egy bánati városból Pestre vándorolt szappanfőző munkásnak és egy kunsági faluból Pestre szegődött cselédlánynak hatodikként született, de két nővér után harmadikként és legkisebbként életben maradt gyermeke.

Hogy hároméves volt, amikor apja otthagya a családját.

Hogy másfél évig tartó, egyre fokozódó nyomor után két évvel idősebb nénjével együtt falura adták nevelőszülőkhöz, ahol disznópásztorként dolgoztatták, veréssel tették konokká s e konokságáért verték.

Hogy az első elemi kijárása után kerülhetett ismét vissza a valamelyest enyhült pesti nyomorba, amely két év múlva, a háború kitörésétől fogva újra fokozódott.

Hogy életének tizenötödik évében anyját is elvesztette.

Hogy gyámjául ügyvéd sógorát nevezték ki, aki Makón gimnáziumba járatta s anyagilag támogatta, éppen eléggé ahhoz, hogy József Attila élete ne proletár-lét legyen, ám nem eléggé ahhoz, hogy a középosztály életét élhesse.

Hogy József Attila közben Szegeden, Bécsben, Párizsban majd Budapesten egyetemre is járt, noha diplomát nem szerzett...

A stigmák tehát egyfelől ezen az objektív háttéren fejthették ki hatásukat vagy maradhattak hatástalanok. Méghozzá nem csupán az utolsó bélyeg, a „bolondé”, hanem mind a többi. Például, hogy menhelyi gyerek, s hogy nevelőszülei számára Attila helyett „Pista” lesz. A kényszerű névcseré azután visszatér a családban: később a nénye lesz Makai Ödön feleségeként József Jócó helyett „Lippe Lucie”, akit vendégek jelenlétében magázni tartozott mint „odavett szegénygyerek”, miközben a harmadik testvér, Etus a házban megfordulók számára a „cselédlány” volt. A stigmákat előszámlálva a „Szabad ötletek jegyzéké”-ben József Attila megemlíti: „a mozgalomban a többi tulkokhoz³⁷ soroltak”. S itt volt a bélyeg, amelynek tragikus paradoxonja elvezetett József Attila 1933-34-es mély életváltásához, melyből a kiutat – mint majd bizonyítani igyekszem – nem találta és nem is találhatta meg: a stigma, hogy *nem kommunista*.

Másfelől a stigmák háttérét József Attila autonóm választásai képviselték, ha nem is okvetlenül a végső tettnek a megválasztása.

Választásaival az ember társul a sorshoz annak eldöntésében, hogy kicsoda is ő: kategorikussá túlozza, ami hasonlít azokhoz, akikhez egyben-másban hasonlít, vagy ami megkülönbözteti azoktól, akiktől annyira, amennyire különbözik. Amikor társadalmi azonosságát megválasztja valaki, ez a nem okvetlenül tudatos aktus a társadalmi viszonyok olyan lélektani feldolgozását indítja meg, amelynek előrehaladásával egyszer azt lehet tapasztalni, hogy például egyiptéjű ikrek jobban különböznek egymástól, mint akiket génjeik különítenek el, máskor meg azt, hogy olyanok, akik más-más kultúrkörből kerültek választott ideológiai közösségükbe, jobban hasonlítanak egymásra, mint akiknek őseit több nemzedéken át csiszolta egymáshoz ugyanaz a kultúra.

³⁷ Az „intellektuelek” gúnyneve a munkásmozgalomban.

A *szociális kategorizáció*nak ez a munkája különlegesen fontossá lesz olyan személyek életvezetésében, mint József Attila, akinek *társadalmi életrajzában szinte nem is volt olyan tényező, amely egyértelműen jelölt volna ki számára helyet egy társadalmi univerzumban*:

Szabad ötleteinek jegyzékébe a 31 éves József Attila feljegyzi más sérelmei közé: „Nem volt görögkeleti hittan”. Pedig ez a sérelem 20-25 évvel korábban érte, amikor iskolába járt, ahol a korabeli kategorizáció szerint voltak katolikus gyerekek és *másvallásúak*. Ő ott másvallásúnak is más vallású volt: nem evangélikus, nem református, nem zsidó, mint a többi gyerek, aki hittan-órán más osztályterembe vonult a magához hasonlókkal, hanem görögkeleti, akinek ilyen hittan híján még ez a lehetőség sem adatott meg.

Születésének idején talán nem is létezett fiúk számára triviálisabb keresztnév, mint az, amelyet ő viselt – vezetéknevként; viszont keresztnéve olyan ritka volt, hogy nevelőapja kétségbe is vonta, létezik-e egyáltalán.

Hogy nevelőapa és nevelőanya nevelte négy és féltől hétéves koráig, miközben még csak árva sem volt, ez további megnyilvánulása ugyanannak a struktúrának, amelyben még a hátrányosabb hely sem jut neki osztályrészül.

Apja nem volt, de nem is halt meg: mindenki (úgy) tudta, hogy csak elment Amerikába, „hol jó munkást szép pénz kecsegtet”. Anyja nem halt meg, de nem is volt. Először a bánatba tűnt bele. „Azelőtt derűs volt, írja József Jolán³⁸, velünk játékosan évődő, munkáját nótaszóval végezte. Gyerekes volt a gyerekei között, amikor esténként a konyhában vidám pancsolás folyt. Tréfás falusi versikéket, ravasz kis meséket duruzsolt a fülünkbe, amíg végigmosdatott bennünket.” De bekövetkezett a papa szökése: „Most a mama nem törődött velünk. Nem szólt hozzánk. Én [József Jolán] vetkőztettem és öltöztettem a gyerekeket és takarítottam a lakást. Ő maga, ha otthon volt, mint egy beteg madár, a dívány végében kuporgott, a meleg nyári estén vastag berlinerkendőjébe bugyolálva”. Később a betegség tüntette el. Amikor végül egészen, akkor viszont a szabadszállási télben rekedt tizenöt éves fiú számára eltemetetlen maradt. *Múlhatatlan* – amint tizenöt évvel később annak a versének ideiglenesen módosított címében kimondja, amelyben megpróbálta feldolgozni a súlyos sérülést, hogy betoppant az anyjától üres lakásba:

*Értem, hogy anyám eltemették,
de nincs és nyugtalan vagyok,
ezt nem értem. Felnőtt lehetnék[...]
Nem fáj, de meg sem érinthettem,
nem láttam holtában anyám,
nem is sírhattam. S érthetetlen,
hogymindig így lesz ezután.³⁹*

Talán különösen hangzik: József Attila, *nem autentikus gyermeke és nem is autentikus árvája nem autentikusan meghalt apának és nem is autentikusan élő anyának autonóm módon megalkotja szüleit.*⁴⁰

³⁸ József Jolán: József Attila élete. Cserépfalvi, 1947. 12-13.

³⁹ Ajtót nyitok. 1935 február 10.

⁴⁰ József Attila ezzel kapcsolatos hangulatának alakulását fejezik ki 1934-ben Hódmezővásárhelyről írott levelei volt pszichoanalitikusához, Rapaport Samuhoz. Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattára. Analecta 11.180.

Ennek a kreatív aktusnak a logikájára még majd visszatérünk. Előbb még azonban szólni kell egy másik autonóm választásáról, amellyel társadalmi személyazonosságának egy másik nem-autentikus meghatározottságát feldolgozza: *József Attila megválasztja, hogy proletár*.

Ez az állítás bárkit elképeszthet, aki kellően elsajátította azt a József Attila-irodalomban triviális igazságként kezelt másik megállapítást, amely szerint József Attila proletár volt, s így e tekintetben választásról beszélni éppolyan képtelenség, mint ha azt állítanók, hogy hosszú nyakát, vézna alkatát vagy „gyenge” idegrendszerét maga választotta meg.

És valóban. Ha Szabolcsi Miklós azt írja, nem hiszi, hogy „valami különlegesen, speciálisan szörnyű soha-nem-látott sors sújtotta a József-családot, egyéni szerencsétlenségek sorozata, esetleg élehetlenség okozta azt a sorsot, amelyen a család 1905 és 1910 között átment”; ha ehelyett amellet érvel, hogy „sorsuknak csaknem minden fordulata mély jelzése az átalakuló Magyarországnak, a magyar proletariátus élete egyik vagy másik mozzanatának”,⁴¹ akkor ebben igazat kell neki adni. Azonban tudvalévó, hogy a proletárlétnek, bár fontos összetevője az a hely, amelyet a munkás a *fogyasztási* viszonyok rendszerében elfoglal, s ennyiben fontos tényező ugyan, hogy „a kisgyerek életének első öt éve (születésétől 1910 januárjáig) a Ferencvárosban telik”, hogy az öcsödi két év után „újból a Ferencváros [...] a kisgyerek életének színtere; ismét megkezdődnek a költözések, a kilakoltatások, az élelem és tüzelő utáni hajsza, a pesti csavargások”⁴² a meghatározó nem ez, hanem a *termelési* viszonyok rendszerében elfoglalt hely.

Mármost e tekintetben az igaz ugyan, hogy „József Áron lényegében mindvégig kisiparban dolgozó, »ezermester« típusú szakmunkás”⁴³ s ennyiben létét tekintve proletár (noha tudatát tekintve nem az). Feleségéről azonban még ez utóbbi megkötéssel sem állítható – az állítás minden látszólagos evidenciája ellenére sem, – hogy „Pócze Borbála [...] zsellérlányból már proletárásszony lett. Proletár-volta persze korántsem jelentett világos és egyértelmű tudatot, ösztöneiben azonban teljesen ehhez a világhoz tartozott”⁴⁴ Persze, ha a „tudattal” szembeállított „ösztön” azt a módot jelöli, ahogyan az ember állati őseivel közös fogyasztását végzi, akkor nincs mit vitatkozni e tétellel. Ha azonban az „ösztön” itt a „tudattal” szembeállítható „létet” jelöli, akkor le kell szögezni, hogy társadalmi élettevékenységét tekintve a Mama csak a „proletárfeleség” értelmében volt proletárásszony. Tizenöt éves korától feltehetőleg első gyerekeinek megszületéséig cselédkedett, utóbb, férje eltűnése után saját, részletfizetésre vásárolt varrógépén varrt kötényeket árult vásárban, közben ágyrajáróktól kapott bérrel pótolta, amíg tudta, ami három gyerek eltartásához nélkülözhetetlen volt; majd amikor „a varrógépet visszavették tőle, nem tudta fizetni a részleteket [...], úriházakhoz járt mosni, vasalni, takarítani”.⁴⁵ Ily módon aztán az, hogy

Törékeny természetét a tőke megtörte,⁴⁶

⁴¹ Szabolcsi Miklós: *Fiatal életek indulója. József Attila pályakezdése*. Akadémiai Kiadó. Bp., 1963. 51.

⁴² Szabolcsi: *Id. mű*, 46., ill. 79.

⁴³ Szabolcsi: *Id. mű*, 17.

⁴⁴ Koczkás Sándor: *A motiváló „eredet”*. Irodalomtörténet, 1959. 336.

⁴⁵ József Jolán: *Id. mű*, 33-34.

⁴⁶ Anyám. 1931 január 6.

igaz ugyan, de csak abban az értelemben, hogy a tőke szervezi az egész termelési rendszert, amelyben ezt „érleli annak a sorsa,” aki másoknak szolgálatot végez.

Ha idézzük Marx megkülönböztetését, aki a proletár munkájával a szolgálatot így állítja szembe: „Ez az aktus [a tőkés számára], nem is gazdagságot termelő, hanem gazdagságot fogyasztó aktus”⁴⁷, ez, úgy érzem, egyáltalán nem inadekvát pedánskodás olyan emberrel kapcsolatosan, aki, mint József Attila, így jellemezheti magát: „Éles eszűnek tudtam magamat, ki az elvont fogalmak hazájában könnyen honára lel[...] De a valóságos életben teljesen tanácstalanul álltam [...] Tisztában voltam azzal, hogy téveszméimből rendszert építő paranoid lényhez hasonlítok, s hogy mégsem vagyok elmebeteg – ezt is fontolóra vettem [...] – mert ez az eszmerendszer úgy megfelelt a valóságnak, mint egy többé-kevésbé pontos térkép az ábrázolt földdarabnak.”⁴⁸ S kiváltképp, mivel József Attila e térképet, tudjuk, elsősorban Marx „térképészeti logikája” szerint rajzolta meg.

Ha pedig ez így van, akkor meg kell állapítani, hogy József Attila édesanyja életének egyetlen napján sem folytatott olyan tevékenységet, amely őt proletárként mutatná be.

S ami e megállapításnál még súlyosabban esik latba kérdésünk tekintetében, az az, hogy ez magára József Attilára is igaz. A *Curriculum vitae*-ben így összegezte addig végzett munkáit: „[Öcsödön] disznópásztorkodtam. [A háború alatt] kivettem a részemet az üzletek előtt való álldogálásokból [...] Úgy segítettem anyámnak, ahogy tudtam. Vizet árultam a Világmózbán. Fát és szemet loptam a Ferencvárosi pályaudvarról, hogy legyen fűtenivalónk. Színes papírforgókat csináltam és árusítottam a jobb sorsban élő gyermekeknek. Kosarakat, csomagokat hordtam a vásárcsarnokban stb. [Később] újságot árultam, bélyegekkel, majd kék, fehér és postapénzzel kereskedtem, mint egy kis bankár. A román megszállás alatt kenyeresfiú voltam az Emke kávéházban. [...] Egy tavaszon és nyáron át az Atlantica Tengerhajózási Rt. Vihar, Török és Tatár nevű vontatógőzösein szolgáltam. [A gimnáziumi vakációban] lakásért és ellátásért tanítottam Mezőhegyesen. [...] 17 éves koromban írt költeményeimet a Nyugat publikálta[...] A VI. osztály elvégzése után [...] kukoricacsösznek, mezei napszámosnak mentem Kiszomborra és házitánítónak szegődtem el [...] Ezután egy ideig könyvügynök voltam itt Budapesten, majd az infláció idején hivatalnokoskodtam a Mauthner-féle magánbankházban. A Hintz-rendszer bevezetése után itt a könyvelőségbe osztottak be s nem sokkal utóbb [...] engem bíztak meg annak ellenőrzésével, hogy kasszanapkor milyen értékek adhatók ki. [...] Elhatároztam, hogy végképp író leszek és szert teszek olyan polgári foglalkozásra is, amely szoros kapcsolatban áll az irodalommal. Magyar-francia-filozófiai szakra iratkoztam a szegedi egyetem bölcsészeti karán [...] A következő évben – húsz éves voltam ekkor – Bécsbe mentem, beiratkoztam az egyetemre s abból éltem, hogy a Rathaus Keller bejáratánál újságot árultam és a Bécsi Magyar Akadémikusok helyiségeit takarítottam [majd] az Angol-Osztrák Bank vezérigazgatójának két fiát tanítottam. [Egy szörnyű bécsi nyomortanyán eltöltött négy hónap, majd a Hatvany-kastélyban volt vendégeskedés, továbbá a párizsi Sorbonne-ra történt beiratkozás és egy délfanciaországi tengerparti halászfaluban történt nyaralás, végül a pesti egyetemen hallgatott két szemeszter után] a Külkereskedelmi Intézet magyar francia levelezőnek alkalmazott, [hamarosan] hivatalomtól megváltam [...]. Ezóta írásaimból élek. Szerkesztője vagyok a *Szép Szó* c. irodalmi és kritikai lapnak.”⁴⁹

⁴⁷ A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. Első rész. Bp., 1972. 351.

⁴⁸ Szabolcsi Miklós (szerk.): József Attila Összes Művei, IV. Akadémiai Kiadó. Bp. 1967. 39.

⁴⁹ Szép Szó, 1938 január-február. 3-6.

Mármost e felsorolt tevékenységek között egyetlenegy sincs, amely József Attilát proletárként jellemezné, tehát mint olyan embert – József Attila ismerte ezt a definíciót, – aki a munkaerejét s nem a munkáját bocsátja áruba, és a tőke számára, amely azt megvásárolja, nagyobb gazdagságot termel, mint amennyit a tőke e vásárlásra elkölt. „Az ember termelés is, nemcsak természet, valósító is, nemcsak való” – írja egy levelében.⁵⁰ Nos, természetét, valóságát tekintve József Attila proletár volt – de mint termelő, mint valósító nem volt az.

Választásával azonban, mely, mondtuk, nem mindig tudatos aktus, az ember teljessé teheti annak meghatározását, hogy kicsoda is ő. Még Freud figyelt fel rá, hogy amit testünk vagy tudatunk művel, annak van ugyan fizikai oka is és logikai érvényessége is, de pszichológiai titkát igazán csak úgy lehet megfejteni, ha számolunk azzal a mágikus tulajdonságával, hogy általa kap hangsúlyt vagy tűnik el élményünk számára egyik vagy másik társadalmi viszonyunk, mely meghatározza, hogy kik is vagyunk. Ha hozzátartozunk egy társadalmi kategóriához, erről előbb-utóbb úgy teszünk tanúságot, hogy

*másként ejtjük a szót, fejünkön
másként tapad a haj.*⁵¹

Maga József Attila is így tette teljessé a maga proletárságát.

Jelen esettanulmány szemléletét félreértések elkerülése végett explicite is el kell határolni attól, amelynek számára József Attila szociális identitása eleve adva lenne mint proletár osztályidentitás, s ezt költészete aztán leképezné, legalábbis „tartalmával”, netán „formájával” is. Abban a felfogásban, amelyet e tanulmány képvisel, szociális kategorizációról van szó, ami nem leképezés. Olyan társadalmi azonosságot mutatok be József Attilánál, amelynek sem a mikro-, sem a makro-struktúrára vonatkozó minőségei nincsenek egyértelműen definiálva: az osztálymeghatározottsága például azért, mert József Attila a társadalmi fogyasztásban úgy vesz részt, mint proletár, de a társadalmi termelésben nem. E felemás társadalmi azonosság csupán egy feldolgozás szám

A disszertációban egy konkrét személy társadalmi azonosságának ez a konkrét felemassága az anyag, amelynek a szociális kategorizáció ad formát, egyértelművé túlozva a kétértelműt, miközben tettek, szövegek, érzések és gondolatok analízise azt mutatja, hogy ezek az által nyerik el József Attilánál a maguk formáját, hogy részt vesznek ennek a társadalmi személyazonosságnak a formálásában. Ám ez semmiképpen sem írható le úgy, mintha tettek, szövegek, érzések és gondolatok itt egy eleve adott proletár-identitást képeznének le.

Betegsége és művei – testi és lelki betegsége, költői művei és azok, amelyekkel sorsát beteljesítette – megannyi mágikus eszköz voltak, hogy a ráért és választott társadalmi identitást azok ellenére fenn tudja tartani, akik stigmatizálták, meg azok ellenére, akik újabb stigmákkal próbálták őt megóvni a régebbiektől.

De a stigmák csak e társadalmi azonosság hátterén fejthették ki hatásukat.

⁵⁰ Levél Gyömrői Editnek (Budapest, 1936 október 28). Fehér Erzsébet (szerk.) József Attila Válogatott Levelezése. Akadémiai Kiadó. Bp., 1976. 340.

⁵¹ A város peremén. 1933 július-augusztus.

Szükséget szenvedni

József Attila 1923-ban verset ír: „*Ember is, magyar is, magam is.*”

Ez a vers a mintája annak a logikai építménynek amelynek rendszerébe belerendeződnek mindazok a tudattartalmak, amelyek mentén az ember meghatározza, hogy kicsoda is ő. Egyfelől utánozhatatlanul kell, hogy ő maga legyen: *self*, amint az amerikai társadalomlélektan műszavát átvéve ma mondanánk. Másfelől olyannak kell lennie, hogy tettei általános mintául szolgálhassanak minden ember számára: a *kategorikus imperativus*nak megfelelően kell az embert képviselnie, amint Kant korábban divatos műszavával mondták volna.

Az identitását azonban akkor alkotja meg az ember, amikor megtalálja azt a *különös* kategóriát, amely az *egyes* és az *általános* – magam és emberségem – között közvetít.

Hogy József Attila számára ilyen társadalmi kategóriaként egy időben fellép a magyarságé, nem csak azért érdemel említést, mert – annyi más tartalmi és formai tényezővel együtt, amelyet 1925-1926 táján elhagyott – az emberség, a magyarság és az én kapcsolatának motívuma is visszatér tíz-tizenkét évvel később.⁵²

Hanem azért is, mert fentebb említett versében megpróbálkozott egy ilyen közvetítés motiválásával:

*No, valaki itt szép rakásra hordta
A szenvedést*

– írja a magyarságról. S mintha a szenvedés különleges mértéke alkalmassá tenne egy kategóriát, hogy mintegy a többiek helyett is szenvedjen, s ezáltal az egyes embert, hogy e kategóriát képviselve minden embert képviseljen.

[...] óh – botor ellenségeink jövőjéért is szenvedünk

– fogalmazza meg az 1928-ban írott *Munkások kórusában* immár erre a kategóriájára vonatkozóan ugyanazt a motívumot. S e megfogalmazásban kulcsfontossága van az „ellenségeink” „botor” jelzőjének: méghozzá az ellenség tudatlanságára való rámutatásnak ebben a – különben a keresztényitől oly kevésbé idegen – gondolkörben nem krisztusi funkciója van („bocsásd meg nekik, mert nem tudják mit cselekszenek”), hanem sokkal inkább marxi funkciója („nem tudják, de teszik”).

József Attila 1925-26-ban, bécsi tartózkodása idején ismerkedik meg Marx történetfilozófiájával, amelyet – ahogyan ez az ő számára létezik – így foglal össze tíz évvel később egy elméleti szövegében:

„Marx [...] négy tényből nyert ismeretét egyesítette, [1] elfogadta az ellentétekben történő fejlődés elvét, a társadalmi haladás alapjául megtette [2] az ipart és [3] a munkásságot, amazt mint tárgyi, emezt mint alanyi tényezőt véve számításba s [4] a társadalmi haladás következő állomásaként a szocializmust fogta föl, mint következményt a modern ipar tárgyi oldaláról nézve és mint célt a munkásság alanyi szempontjából.”⁵³

⁵² Pl. a Hazám – 1937 júniusában megjelent – soraiban: adj emberséget az embernek. Adj magyarságot a magyarnak, [...] nekem add meg boldogabb énekem.

⁵³ Hegel, Marx, Freud. (1936-ban kezdett, befejezetlenül maradt tanulmány) Szép Szó, 1938 január-február. 17. Lásd még In: Szabolcsi Miklós (szerk.): József Attila Összes Művei, III. Akadémiai Kiadó. Bp. 1958. 263.

József Attila egy ilyen munkásságra vonatkoztatva építi marxistává válásának bécsi napjaitól fogva a maga proletár identitását. A társadalom olyan *részevel* azonosul, amelynek számára cél is, ami a társadalom *egésze* számára csak következmény: a haladás következő állomásaként felfogott szocializmus.

S hogyan válhat céljává valakinek a szocializmus? Ahogyan bármi: úgy, hogy *szüksége* van rá.

Így jelenik meg tehát a szükség motívuma mint olyan, ami közvetít a munkás és emberi öntudata között.

Hogy „az ember a proletariátusban elvesztette önmagát, de egyúttal nemcsak hogy megnyerte e veszteség elméleti tudatát, hanem a többé el nem hárítható, többé nem szépíthető abszolúte parancsoló *szükség* – a *szükségszerűség* gyakorlati kifejezése – közvetlenül fellázadásra is kényszeríti ez ellen az embertelenség ellen” – olyan összefüggés, melyet nemcsak elméleti munkájában idéz József Attila,⁵⁴ hanem a Béccsel kezdődő korszak több versében is jelen van. Példaképp idézzük a *Szocialistákból* (1931):

*tanácsot állunk a dombon, melyre pincéből, bányából,
kubikos gödörből feljutottunk –
viszi az idő a ködöt, tisztán meglátni csúcsainkat.
Viszi a ködöt az idő s az időt mi hoztuk magunkkal,
hoztuk harcunkkal, tartalék nyomorunkkal,
a kenyérrel, mely megpenészedett, amíg a munkás megszeghetette,
a kásával, mely megdohosodott, amíg a munkás megfőzhette,
a tejjel, amely megsavanyodott, amíg a munkás köcsögébe belecsobbant,
a csókkal, amelyből cafraság lett, amíg a munkás fiatalába beledobbant,
a házzal, amelyből omladék lett, amíg a munkás beleköltözött,
a ruhával, amelyből rongy lett, amíg a munkás beleöltözött, stb.*

Aki nem dolgozik, az ne is egyék

Ugyancsak a szükség az – láttuk, – ami közvetít József Attila és munkás volta között.

Ebben az összefüggésben határozott figyelmet érdemel egy életrajzi tény, amely akár furcsának is mondható. Ellentétben van ugyanis József Attila tudásával, amelyről fentebb láttuk vallomását, hogy e tudás által mozgósított elvont fogalmak megannyiszor fölébe kerekedtek a valóságos életnek, ha valamilyen hasadék támadt köztük. E tudás – bizonyosságunk van rá – kiterjedt arra az elemi összefüggésre, hogy a szükség önmagában még senkit sem minősít proletárrá – így aztán József Attila aligha mondaná proletárnak Tiborcot, „akit a szükség garast rabolni kényszerített”. Tudta, hogy Marx egy *különleges szükségétől* várta, hogy a proletárt majd fogékonnyá teszi a szocializmus célja iránt: attól amely ellentétben van azzal a bőséggel, amelyet a kapitalizmusban semmi más, mint a proletár munkája termel.

Az egész emberivilág itt készül

– írja például az *Elégia*-ban (1933) a nyomor világáról szólva.

⁵⁴ MEM. 2 kötet. Bp., 1971. 35. József Attila idézi: Hegel, Marx, Freud. Szép Szó, 1938 január-február. 21. Lásd még In: Szabolcsi Miklós (szerk.): József Attila Összes Művei, III. Akadémiai Kiadó. Bp. 1958. 267-268.

Mármost Cserépfalvi leírja, hogy, ha úgy adódott, József Attila ingyenc örömmel vett részt Párizsban egy-egy szerény lakomán is. És mégis kész volt koplalni, nyomorogni, amikor rendszertelenül érkeztek a Jolán által postára adott pénzküldemények: „Ha kapott pénzt, költött, evett, ha nem, nem”.⁵⁵ Amire viszont sohasem volt kész, az – Cserépfalvi emlékei szerint – az volt, hogy ilyenkor, a többi Párizsban nélkülöző diákhhoz hasonlóan munkaerejét tegye pénzzé.

A *Szabad ötletek jegyzékében* is az egyik leggyakrabban visszatérő motívum ez: „nincs igazság még ez sem az / dolgozni / mindig csak dolgozni / hisz azt az anyaföld ma-/gától megtermené talán / Gyömrői bűdös kurva / nem dolgozik / én dolgozzak / ő nem dolgozik / [...] nem akarok dolgozni / nem fogok dolgozni / inkább meghalok / eddig nem dolgoztam eztán sem fogok / ő sem dolgozik / Hatvány sem dolgozik / Illyés Gyula sem dolgozik / forradalmár mert fél a munkásoktól / én nem akarok kapálni / én nem őrzöm a disznókat / én nem hajtom a libákat / dolgozzon a Gyömrői / dolgozzon a Jolán / dolgozzon az Etus / dolgozzon a mama / [...] mért mindig én / menjen le ő / mindig én / én / én / te / ő / miti ők / piti / pitiáner / pitizni / a kutya sem dolgozik / neugass / Horty sem dolgozik / a munkások sem dolgoznak / dögöljenek meg / úgy kell nekik / betörő leszek / tolvaj leszek / rablógyilkos leszek / nem megyek analízisre / nem eszek / nem fogok enni / aki nem dolgozik ne is egyék / adjanak enni / majd megöszöd röggel / dolgozzon a Judit, a buta / állat / ha nő lennék kurva lennék / ingyen / [...] azért se csinállok semmit / én nem bánom ha meg is döglök / annyira nem szeretem magam hogy dolgozzak / iskolába akarok járni / vissza akarok menni / [...] csavarogni akarok / hozzám ne legyen jó senki mert megölöm / leölöm / legyilkolom / Németh Andor dolgozik / hja az más / friss a vizem jó hideg / valamit ingyen akarok / [...] én nőért nem dolgozok / elmegyek stricinek / [...] mindig megígérték, sosem / emelték föl a fizeté-/ semet / nem mentem be kasszanapkor / a számlájára főzelék föltétet ettem / hülye állat / Bartos úr a főkönyvelő / vigye le kérem ezt a 240 milliót a Vasútforgalmihoz / nem szöktem meg / mindenki dögöljön meg / engem nem zsákmányolnak ki / én ingyenélő vagyok” stb.

Ez azután később is így maradt:

[...] ma éheztlél és nem kerestél, egész nap új világra lestél

– írja ő maga ironikus önismerettel 1934-ben az *Eszmélet* egyik előzményében.

A választás kimenetele újra meg újra ez volt: *inkább proletár módjára fogyasztani, mint proletár módjára termelni.*

Tény: ha József Attila egyáltalán nem lett volna proletár, nem került volna ilyen választás elé.

Ám éppígy tény: ha egészen proletár lett volna, szintén nem került volna ilyen választás elé. Az autentikus proletársors ugyanis ez volt: proletár módjára termelni és mégis proletár módjára fogyasztani.

Marx – láttuk és József Attila idézte – éppen ebből származtatta azt a szükségét, amelynek a proletárt szükségszerűen szocialistává kellene tennie.

Hogy József Attila választásának kimenetelét feltevésem szerint mi motiválhatta, erre még visszatérek. Előbb azonban látni kell oly fejleményeket, melyeket – egy másik feltevésem szerint – a választásnak ez a kimenetele motivált:

⁵⁵ Egy könyvkiadó feljegyzései. Gondolat, 1982. 153.

A döntésre, melyet József Attila megannyiszor annak az alternatívának az elutasításával hozott, hogy olyan munkát vállaljon, amelyben az embernek „bére van, nincsen öröme”, a proletár-identitás vonatkoztatási rendszerében került sor. Ez pedig, úgy látszik, azzal járt, hogy e választás abba az „öntőformába lötytént”, melynek proletár-evidenciája a *Szabad ötletek jegyzéké*-ből már idézett módon konkretizálódott József Attila számára: „*Nem fogok enni, aki nem dolgozik, az ne is egyék!*” Érdekes ezt egybevetni Ignotus Pál következő – plasztikus – visszaemlékezésével: „Nem félt a koplalástól, de rettegett attól, hogy a Japán-kávéházban, miközben nyugodtan falatozik, a tányérjából egy kísértet talál kiemelkedni és így szól: »József úr (és nem Mester és nem szerkesztő úr, és nem Attila), József úr, mi joga eszik ön, amikor nem dolgozik? Mert azt, úgy-e, nem gondolja komolyan, hogy munkát végez, amikor bizonytalan jelentésű sóhajait rövid, úgynevezett verssorokba szedi, végükre hasonló hangzókat, úgynevezett rímeket biggyeszt s ezzel kunyerál ki pénzt az embe- rektől?»”⁵⁶

Mindebből jelen sorok szerzője magyarázatot vél levezethetni arra a folyamatra, amelynek elején még az volt érvényes, amit József Attila (többek gyanúja szerint Párizsban írott vagy végső formájába ott csiszolt) önjellemző versében előszámlált alig nyolc vonása között szükségesnek tartott bemutatni:

Szeretett enni⁵⁷

– a végén meg már ez az emlékezése:

*Két naponként csak egyszer ettem és gyomorbajos lett belőlem.*⁵⁸

Fentebb megemlékeztünk azokról a még Freud által felfedezett mágikus működésekről, amelyekkel testünk vagy tudatunk tanúságot tesz – olyik társadalmi kapcsolatunkat elrejtve élményünk elől, másokat meg reáparancsolva, – hogy kik is vagyunk. A középkor kultúr-történetéből tudjuk, hogy léteztek emberek, akik Krisztussal való azonosulásuk tanúságát úgy mutatták fel, hogy testük a maga valóságában megjelölte, *stigmatizálta* őket a Krisztus öt sebével. József Attila így stigmatizálta magát a gyomorbajával, amellyel teste megvallotta közösségét a munkásokkal: aki nem dolgozott, immáron nem is evett.⁵⁹

⁵⁶ Ignotus Pál: Költő és a halál. Szép Szó, 1938 január-február. 60.

⁵⁷ József Attiláról Ignotus Pál ezt írja még: „Hogy hazugság szép lehet, ezt egyszerűen nem hitte el. Dogmatikusan ragaszkodott a való tényhez [...] Kóklernak tartotta az olyan költőt, ki a kedvesét a hangulat vagy a rím kedvéért szökének dalolja, holott a valóságban barna. Ő, bármilyen vadul száguldott képzelete, úgy ragaszkodott a valóság minden porcikájához, mint a leltári tárgyhoz, melyről fejvesztés terhe mellett kell számot adnia.” (Id. mű, 61.) Ennek fényében érdemes számba venni, mi volt az a nyolc „leltári tárgy”, amelyről saját egyéniségéből József Attila című versében „fejvesztés terhe mellett számot adott”: [1]Vidám és [2] jó volt s [3] tán konok, ha bántották vélt igazában.[4] Szeretett enni s [5] egyben másban istenhez is hasonlított.[6] Egy zsidó orvostól kapott kabátot és a rokonok úgy hívták: Többé-itt-ne-lássam [=olyan volt, akivel egészen idegenek rokonként, rokonok meg egészen idegenként bánhatnak]. [7] A görög-keleti vallásban nyugalmat nem lelt, csak papot -[8] országos volt a pusztulásban [...]

⁵⁸ Végül (1926 és 1931 között csiszolódott).

⁵⁹ Szőke György ugyanezt a pszichoszomatikus fejleményt korai traumatikus élményekkel magyarázza, amelyek megrögzítették József Attilát a fejlődés orálszadisztikus szakaszában (Korai traumatikus élmények feldolgozása József Attila költészetében. Magyar Pszichológiai Szemle, 41. (1984). 507-522.) Kettőnk magyarázatának közös eleme, hogy költészetében ugyanazon élmény feldolgozását véljük felismerni, mint amely e pszichoszomatikus kórképben, később pedig kórlélektani tünetekben is megnyilvánult, anélkül, hogy ezért költészetét „kórosnak” ítélnék

Itt még nem az a bizonyos stigmatizálás működött, amely majd egy paradoxon Möbius-szalagjává fogja tekerni az én-azonosság építményét. József Attila maga stigmatizálta magát, ha nem is tudatosan. S a stigma neki szolgált volna eszközül, hogy élesebben megjelölje a határokat: én-azonosságának választott kategóriáját kifelé különítsék el; és hogy feldolgozza az ellentmondásokat: a kategóriát belülről ne hasítsák szét.

Proletár-költő: *contradictio in adjecto*

Például fel kellett dolgozni az ellentmondást aközött, hogy József Attila proletár, s hogy költő. „A művészi termék éppúgy áru, mint az ipari, vagy a mezőgazdasági termékek. Mint termék, társadalmi szükséglet kielégítésére szolgál” – írja József Attila, s e párhuzam akár annak megalapozására is alkalmas lenne, hogy a szerző, aki kijelentéséért érvekkel áll helyt, proletár-költő: költő és ezért az adott világban olyan, mint a proletár.

Azonban mindjárt ezután így kell folytatnia: „A művész önállóan termel. Így régebben közel állott az önálló kézműves, a mesterember típusához.” Ami már akkor sem jól illeszkedik a proletár kategóriájához, ha József Attila így zárja e gondolatmenetet: „A mesteremberekben megvannak az individualizmus csírái, a mesterember mégis látható közösséghez tartozónak érzi magát.”⁶⁰ A proletárok számára ugyanis a közösséghez tartozás nem érzület kérdése: ők nagy gyárakban egybetereltetvén látható közösséghez tartoznak, akárhogyan érzik is magukat. „A kapitalizmusban egy új embertípussal tart rokonságot a művész”, írja még József Attila, „a hivatalos feltalálók típusával. [Egy] hashajtó összetétele szerint hat egyes emberekre, – ugyanígy a mű. [E] hashajtónak csak egyes adagjait fogyasztják el az egyes emberek, magát a találmányt azonban a közösség használja el, mígnem új összetételű, jobban ható hashajtóval lép fel egy új feltaláló. A művet is a közösség használja el, nem az egyes emberek. A műalkotás tehát társadalmi termelő tevékenység, szabályozója a társadalmi szükséglet.” (*Id hely*)

E gondolatmenetnek pontosan megfelel József Attila életvitelében valami, amiről szólván Németh Andor leírja, hogy „viselte magán szinte utolsó pillanataig ez az önmagával meghasonlott zseni a tudatos és tervező költő doktrinerizmusát. Szerkesztői minőségében szigorú volt, majdnem rideg. A fiatal költők rettegve terjesztették ítélete elé verseiket. A technikus fülével olvasta őket [...] Megkövetelte a formai tökélyt, zárt univerzumnak tekintette a verset, borostyánkőbe dermedt élménynek.”⁶¹

A gondolatnak továbbá nem csak József Attila ilyen életvitele felelt meg, hanem költői képek egész sora is. A Kovács-é (1925):

*Kalapálj csak, hiszen szépeket kalapálsz te!
A juharfa is úgy nő ahogy nagyot lépsz, fűtyülsz és a homlokod megbököd!
Te vagy a kovács és kikalapálsz a virágokat.*

A *Hívogató* (1926) képe a „szép erős fiatalemberről”, aki

*szerszámját felemeli, jóhangú csengőket kalapácsol.
A halak a partra jönnek, ott csillognak az ő dalára -
Sok csengőt csinál s egy marékkaal belekötöz majd a hajába.*

⁶⁰ A művészet kérdése és a proletárság. In: Összes Művek III. 257.

⁶¹ Németh Andor: A semmi ágán. Szép Szó, január-február. 36-37.

És az erre válaszoló Csengő-é (1926):

Ha nem volna csengő, akkor én magam kitalálnám.

Csak hogy a munkásról nem mint iparosról, nem mint mivesről mondhatta Marx és idézhette József Attila, hogy „az ember [benne] elvesztette önmagát, de egyúttal [...] megnyerte a veszteség elméleti tudatát” (ama bizonyos „munkásoknak kellő emberi öntudatot”, amelyről majd „az egységfront körül” írott elméleti művektől a Flóra-versekig annyi szó fog esni). Hanem mint proletárról, mint kizsákmányoltról, akivel éppen annyi munkát végeztetnek, amennyi csak kitelik tőle a munkanap vagy a munkahét alatt. A proletárnak egyszerűen fogalmát tekintve nem maradhat alkotó energiája, hogy költőként, művészként, vagy akár csak olyan mesteremberként tevékenykedjen, aki valami soha nem voltat teremt és így a művésszel, a költővel rokonítható. S fordítva, ha valaki egyedi terméket hoz létre, az a dolog logikájából adódóan nem lehet proletár: az egyedi alkotás termékének nincs a társadalmilag szükséges munka mennyiségével mérhető értéke, minthogy az egyedi alkotáshoz társadalmilag szükséges munka logikai képtelenség, tehát az ilyen termék értéktöbbletet sem képviselhet.

Mivel aki nem termel értéktöbbletet, az nem proletár, akinek pedig minden alkotó energiáját az ezt megvásároló tőke működteti, az nem lehet költő: *a proletár-költő fogalma – contradictio in adiecto*: a fogalom két összetevője sem abban az értelemben nem kapcsolható össze, ahogy egy Hans Sachs egyszerre lehetett cipész és dalnok, sem pedig abban, ahogy a cipézmester és a mesterdalnok erőnei sok mindenben hasonlítanak egymásra.

A költői képek ezúttal is tanúskodnak. Ezúttal mindenekelőtt hiányukkal. Az ismert, de ismeretlen időpontból származó töredék ugyan a proletárt inti:

*Bár munkádon más keres -
dolgozni csak pontosan, szépen,
ahogy a csillag megy az égen,
úgy érdemes.*

De ez intelmen felül szinte egyáltalán nem találni olyan képet, amely azt, amit a proletár termel, vagy a módot, ahogyan termeli, összefüggésbe hozná a művészettel.

Az igen kevés számú eset egyikét az 1931-ben írott *Munkások* kínálja. Itt is a háttér a kapitalizmus hangsúlyozott anti-esztétikuma:

*[...]Egy nyál a tenger! Termelő zabálás, -
kis, búvó országokra rálehel
a tátott tőke sárga szája. Párás
bűdösség-felhő lep bennünket el.*

Továbbá a proletárnak mint fogyasztónak mindennapi életéé:

*[...]poloskát üzünk lámpával s a kéjjel
s két deci fröccsel becsüljük magunk'.
[...] részeg botlik, legény bordélyba lóg,
mert hasal az éj s pörsenéses melle
mint szennyes ingből, füst alól kilóg.
Így élünk mi. Horkolva alszunk s törten
egymás hátán mint odvas farakás
s hazánk határát penész jelzi körben
a málló falon; nedves a lakás.*

Ezen az anti-esztétikus háttéren azonban a proletár a maga jellegzetesen nem egyéni termelő tevékenységével megalkotja a maga sajátos, sohasem volt módon egyedi műalkotását:

*A történelem futószallagára
szerelve ígyen készül a világ,
hol a munkásság majd a sötét gyárra
szegzi az Ember öntött csillagát!*

A mai versolvasónak – ha ugyan van ilyen – a szemléletét az utolsó negyven év tárgyi kultúrája alakította s ez, erősen gyanítható, hogy zavarja az utolsó két sor varázsának a szemlélését. Nem arról a csillagról van szó a versben, amelyet az államosított vállalatok bejárata fölé majd államilag előírt normáknak megfelelően odaszerelnek,⁶² hanem arról, amely úgy világítja be majd az addig sötét gyárat, hogy az „Ember öntötte” ilyené (=adott ilyen formát az anyagnak, jellegzetesen proletári technológiával). Ám ez egyszeri kép, amelyet mindjárt ellentőz például a *Külvárosi éj* (1932), ahol a gyárak nemhogy a természet helyett alkotnának új forrást a fénynek, hanem készül bennük a tömörebb sötét.

A való világ s benne a proletár mint termelő, amíg ezt termeli újjá, nem pedig az új világot valóvá – anti-esztétikus, művészet-ellenes, költészet-ellenes, s e tény, azon kívül, hogy meghatározza József Attila költői képeit, ismét meghatározza életvitelét is.

Még hozzá e kettőt egészen hasonló módon teszi. A költeményekben a proletár ritkán szerepel mint termelő, gyakran mint szükségét szenvedő fogyasztó. A költő pedig, akit Németh Andorral együtt sokan csodálnak kitartó képességéért arra a munkára, amely a mivesére, a mérnökre, a feltalálóra emlékeztet – képtelen bármi olyan munkát végezni, amely a proletárhoz tenné őt hasonlóvá: abban, hogy munkabérért nap mint nap újratermeli a tőkét. Ehelyett vállalta, hogy fogyasztásában ugyanazt a szükségét szenvedje, mint a proletár.

Így lehetett proletár-költő. „A vers papírpénz”, mondta egyszer Fejtő Ferencnek, „s a szenvedés az aranyfedezete”. Majd büszkélkedve, komolykodva, kedvesen hozzátette: „Nekem van fedezetem. Színarany.”⁶³

„...elvegyültem és kiváltam”

Amikor József Attila 1930-ban belép a kommunista pártba, társadalmi én-azonosságának épületébe beemeli a központi emeletet.

Ebben a logikai építményben a proletár úgy van képviselve, mint akit a szükség, amelyet szenved, szembeállítva a cselekvéséből fakadó bőséggel, elhivatottá tesz, hogy az ember benne jusson öntudatra. A kommunista pedig úgy, mint akit a marxizmus – a szocializmus tudománya – alkalmassá tesz, hogy a proletárnak az öntudatát ő hordozza. Az embernek mértéke itt a proletár, mert a szükségszerűségét annak, ami az emberrel megtörténik, a proletár a maga szükségében érzi is. S a proletárinak mértéke a kommunista, mert amit a proletár csak érez, azt a kommunista a marxizmus révén tudja is.

⁶² Ezt az asszociációt külön is erősítette az utolsó sornak ez a hosszú ideig elterjedt, minden valószínűség szerint nem József Attilától származó változata: szegzi az Ember vörös csillagát. Vö. József Attila Összes versei. Kritikai kiadás közzevőjének, Stoll Bélának a vershez írott jegyzetével; Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984. 2. kötet, 127.

⁶³ Fejtő Ferenc: József Attila költészete. Szép Szó, 1938 január-február. 68-69.

Akinek ilyen építménybe épül az én-azonossága, annak igazán megadja a sorsa az én-formálás mindkét feltételét: hogy „elvegyüljön és kiváljon”.⁶⁴ József Attila úgy vegyülhet el az emberek közé, hogy kiválik, mint proletár, a proletárok közé való elvegyülésének közvetítője pedig a kommunistaként való kiválása.

S a kommunisták közé vajon miképp vegyül? Ő, aki nemcsak nyomorgóként érez és marxistaként tud, hanem *költőként egyszerre szemlél és ért*.

József Attila költői és elméleti munkáin végigvonuló motívum annak kivételes fontossága, hogy valakinek ne

*eszét külön, szívéét külön szárnyalja be az egyröptű szó.*⁶⁵

Elméleti szövegeiben⁶⁶ megadja ugyan a kijáró elismerést a *valóság szemléletének* is és az *igazság megértésének* is. De a szemlélettel szemben, amelynek „számára csak a világegész mozzanatai adottak”, melyeknek hol egyikénél, hol másikánál elidőz; és az értő gondolattal szemben, amelynek számára csak a mozzanatok közötti viszony, a világegész a fontos és amely ennyiben „meg is öli a valóságot, hogy örökéhez jusson az igazság” – a műalkotást teremtő *ihletet* tartja magasabb rendűnek, „amely a szemlélet és a gondolat ellentétében való egység”

Az ihlet úgy teremti a műalkotást, hogy „megragad bizonyos valóság elemeket, a többiek és szemléletünk közé helyezi és eltakarja a valóság egyéb részét, mint a telihold a napot napfogyatkozásakor. Azaz szemléletileg teljes valóságnnyivá növeli a kiválasztott valóságelemeket.”

Mármost míg a szemlélet és a gondolat számára a valóság valamennyi eleme egyenrangú – éppúgy alkalmas önmaga szemléltetésére és alkalmatlan a világegész igazságának elgondoltatására, mint bármelyik másik, – addig az ihlet a műalkotás megteremtéséhez olyan valóságelemeket választ ki, amelyek hordozzák a világegész mintázatát. „Az egész vég szövegből egy ujjnyi minta, amelyből ruhát csinálni nem lehet, de amely magán viseli

⁶⁴ Vö. Garai László: Elvegyülni és kiválni. *Mozgó világ*. 12:12. (1986) 74-87. A társadalmi azonosságot feldolgozó szociális kategorizációval még a következő közleményekben foglalkoztam: Szociális kategorizáció. Kísérletek és kérdések (társszerző: Köcski Margit). *Kultúra és Közösség*, 3. (1978). 43-52.

Les paradoxes de la catégorisation sociale. *Recherches de Psychologie Sociale*. 3.(1981).131-141

Vers une théorie psychoéconomique de l'identité sociale. *Recherches Sociologiques*. 1984. 313-335 (erősen lerövidített magyar változata: Mitől divat a szociális identitás? In: *Magyar Pszichológiai Társaság VII. Országos Tudományos Konferenciája. II. Tematikus vitaanyagok*. Bp. 1985.. 392-397)

Social Identity: Cognitive Dissonance or Paradoxe? *New Ideas in Psychology*. 4:3. (1986) 311-322. (Gustav Jahoda hozzászólása: *New Ideas in Psychology*. 6:2. [1988] 211-212. Válasz: The case of Attila József: A reply to Gustav Jahoda. *New Ideas in Psychology*. 6:2. [1988] 213-217.

A szociális identitás paradoxonjai. *Pszichológia*. 8:2. (1988) 215-240.

Végül a jelen tanulmányban alkalmazott elmélet átfogó bemutatását kínálja a *Társadalmi azonosság és tudat* c. doktori értekezés (Budapest, 1987).

⁶⁵ [Hová forduljon az ember...]. Stoll Béla feltevése szerint 1932-ben íródott

⁶⁶ L. József Attila: Irodalom és szocializmus című szabadelőadását (1931) és esztétikai töredékeit. In: *Összes Művek III*. 78-100, illetve 223-253. Ez utóbbi töredékeknek az említettől radikálisan eltérő rekonstrukcióját kínálja Miklós Tamás: *József Attila metafizikája*. „Gyorsuló idő”. Magvető Kiadó, Budapest. 1988. 196-230.

mindazokat a tulajdonságokat, amelyekkel az egész vég rendelkezik” – szemben a száakkal, „amelyekből a szövet egészét a történelem szötte és szövi”.

Csak hogy ezt a képet „A magyar proletáriródalom platformtervezetéről” írott bírálatában⁶⁷ József Attila nem abban a szövegösszefüggésben hívta elő, amelyben én idézem és amelybe egyébként tökéletesen beleillik. A kérdéses szövegben nem azokról a kritériumokról van szó, amelyek szerint az ihlet a valóságselemek közül kiválasztja azokat, amelyekből a műalkotást megteremti. Hanem azokról, amelyek szerint a marxista kiválik a proletárok közül: „Marxista az, aki *egyénil*eg azt gondolja el és írja tudatosan [ha proletáriról van szó, mint a kérdéses szövegben], aminek a megtételére a történelem a proletáriátus egészét – *egy*es tagjaira való tekintet nélkül – rávezeti és rákényszeríti. A marxista nem más, végső fokon, mint a történelmi proletáriátus egésze kicsiben. Az egész vég szövetből egy ujjnyi minta, amelyből ruhát csinálni nem lehet, de amely magán viseli mindazokat a tulajdonságokat, amelyekkel az egész vég rendelkezik. A nem marxista, a nem osztálytudatos proletár egyén pedig csak egyike ama száaknak, amelyekből a szövet egészét a történelem szötte és szövi. Mint egyes szál, ő is hozzájárul az egész minőségéhez, de másképpen: más a fonál és más a szövet. A minta azonban minőségét nézve csak méreteiben különbözik a végtől.”

A marxista és a proletáriátus közötti viszonytól egyik irányban ott találjuk a proletár és az emberiség közötti viszonyt. Fentebb amellet hoztam elő érveket, hogy ennek a viszonynak ugyanaz a logikája: a proletár az emberiség egészének mintázatát hordozza, amikor a bőséggel szembenálló szükség harapófogójában szenvedve cselekszik, s azt cselekszi, ami az emberiséggel csak megtörténik.

A marxista és a proletáriátus közötti viszonytól másik irányban pedig József Attila és a párt közötti viszonyt találjuk. Lehetetlen, hogy a viszonyok egymásra épülő emeletei közül ezt az egyet ne a többi emeleten előtűnt logika hassa át. Amelynél fogva József Attila, minthogy nemcsak szemlél mint proletár és gondolkodik mint marxista, hanem az ihlet révén e kettőt viszonyba is tudja hozni egymással: *hordozza a párt mintázatát, amelynek legmeghatározóbb összetevője a kérdés, hogy milyen legyen a viszony a marxisták és a proletárok között.*

S az építményt koronázta az az emelet, amely az ihlet teremtette műalkotásé. A műalkotás kiválasztása a valóság elemei közül ugyanolyan logika szerint történik, mint a többi emeletek gazdájának kiválása – emellet az imént már felvonultattam érveimet. De hogy ennek az érvelésnek nemcsak József Attila elméleti munkáiban van fedezete, hanem verseiben is, talán figyelmet érdemel:

*a többi nép közt elvegyültem én,
majd kiváltam, hogy azután kiváljon
sok gondom közül ez a költemény*

írja például *A kövezeten...* kezdetű, feltehetőleg 1933-1934 körül keletkezett költeményében.

A húszas évek második felére József Attila felépíti tehát társadalmi énazonosságának pompás épületét, amelyben egyrészt emberi értékek felé vezet lépcső, másrészt ugyanez a lépcső visz azokhoz a költeményekhez, amelyek egyszerre sugározzák az épület valamennyi emeletének termeiből áradó fényt: magukat ezeket az emberi értékeket, a munkássorsot, amely irántuk fogékonnyá tesz, a marxizmust, amely ezt a sorsot magyarázza, és magát József Attilát.

Ezért írhatja magáról e korszakának kezdetén:

Vidám és jó volt...

⁶⁷ *Összes Művek III.* 216. A kérdéses szöveg teljességének idézésében a kiemelés tőlem – G. L.

Pár évvel e vallomása előtt még úgy volt a vidámsággal, hogy például egyik legvidámabb versét (*Csökkérés tavasszal*, 1922. jún. 23) megírván, három nappal később öngyilkosságot kísérelt meg. Néhány évvel a vallomás után pedig a jóságáról valló sor helyét már ilyenek foglalják el:

*szeress: ne legyek rossz nagyon.*⁶⁸

Ebben a korszakban azonban vidámság és jóság egy társadalmi én-azonosság olyan szerkezetében van jelen, amely mint a kristályé megbonthatatlan és fényét belülről sugárzó.

Erre az időszakra esik magánéletének egyik keserű fordulata: szakítása Vágó Mártával, a lánnyal, aki minden jel szerint visszonszerette és aki minden jel szerint szellemileg is társa tudott volna lenni. A csapás kétségtelenül megviselte József Attilát; amint a *Curriculum vitae*-ben írja: „bármennyit edzett az élet, nem bírtam ki – az OTI [Országos Társadalombiztosítási Intézet] előbb szanatóriumba, majd táppénzállományba utalt neuraszténia gravisszal”⁶⁹ Azonban különös: sem öngyilkosságot nem kísérel meg, mint korábban, sem míves átkot nem zeng, mint későbbben fantom-szerelemért is kész volt. Egyáltalán: a keserű csalódás nem hagyott költészetében semmi mélyebb nyomot. Csak a csalódás feldolgozása:

*Egy jómódú leányt szerettem,
osztálya elragadta tőlem.*⁷⁰

Ez az élmény is társadalmi én-identitásának építményébe épült.

Az én-azonosság tragikus paradoxonja

A társadalmi én-azonosságnak ezen az épületén az első repedést a „A magyar proletár-irodalom plattformtervezete”⁷¹ karcolta. Csak karcolás volt. József Attilát ugyan érzelmileg nagyon megviselte, mikor azt olvasta magáról a moszkvai *Sarló és kalapács*-ban, a Moszkvai Proletárirók Szervezetének magyar szekciója által kiadott *hivatalos közlemény*-ben, hogy szemben a „legfejlettebb, Magyarországon élő proletáriróval”: Gergely Sándorral; a hibái „dacára a legnagyobb képességű forradalmi íróink egyikével”: Szilágyi Andrással; és eltérően például „a válságba jutott kispolgári intelligencia íróitól, akik a proletariátussal időnként kacérkodnak”: Háty Gyulától, Kodolányitól, Illyés Gyulától, ő mégcsak nem is a „szociálfasizmus táborában keresi a vezető utat”, mint Kassák, hanem a fasizmuséban. Mégis megállapítható, hogy tényleg „csak egy pillanatra marták ki”.

⁶⁸ Kiáltozás. 1936

⁶⁹ *Szép szó. 1938 január-február. 6.* József Attila „csapások”-at említ neuraszténiájának okaként, ami lehet stílári eszköz egy olyan csapás megjelölésére, amelynek mifélesége nem tartozik az olvasóra, de kifejezheti azt a felismerést is, hogy az idegösszeroppanás több csapás együttes következménye volt. Akármint van is, nem hárítható el a gyanú, hogy a neuraszténia okai között az is szerepelt, hogy Vágó Márta apjának közvetítésével József Attila a Magyar Külkereskedelmi Rt.-hoz került magyar-francia levelezőnek, s hogy e betegségnek nemcsak következménye volt, hogy igen rövid ideig tartó munka után kilépett egész életének egyetlen komoly állásából (amelyben, mellesleg szólva, „havi kétszázna” több telt volna – l. Vágó Józsefné levelét József Attilához; *Válogatott Levelezés. 257.*), hanem – tudattalanul – célja is (vö. a bér munka vállalásával szembeni ellenállásának motívumairól fentebb mondottakkal).

⁷⁰ *Végül.* 1931.

⁷¹ Vö. *Összes Művek III.* 429-447.

Nem azért, mert alig hét hónappal később a *Sarló és kalapács* már, mint mondani szokás, *árnyaltabb megítélést* alkalmaz vele kapcsolatosan: „A proletárirodalom mellett néhány vele rokonszenvező író is jelentkezett. Ilyenek Illyés Gyula, József Attila, Kodolányi János, Háy Gyula.”⁷²

Szabadjon egy lírai kitérőt tennem. Lírai, mert nem tudok mellette más érvet felvonultatni, mint a vallomást kozmikus evidenciámról: amikor az embert így s olyan társadalmi kategóriából marják ki, amelybe úgy építette bele magát, mint Kőmíves Kelemennét Déva várába azok, akik ezt akarták, hogy álljon s hogy ne csak aznap estig, akkor kizárattatását nem élheti át sehogy másképp, mint Ady Endre a magáét a maga kategóriájából:

*Ős Napkelet olyannak álmodta,
Amilyen én vagyok:
Hősnek, borúsnek, büszke szertelennek,
Kegyetlennek, de ki elvérzik
Egy gondolaton.
Ős Napkelet ilyennek álmodta:
Merésznek, újnak,
Nemes, örök-nagy gyermeknek,
Nap-lelkűnek, szomjasnak, búsítónak,
Nyugtalan vitéznek,
Egy szerencsétlen igaz isten
Fájdalmas megpróbált remekének,
Nap fiának, magyaroknak.
(S az álmosoknak, piszkosoknak,
Korcsoknak és cifrázkodóknak,
Félig-élőknek, habzószájúaknak,
Magyarkodóknak, ködevőknek,
Svábokból jött magyaroknak
Én nem vagyok magyar?)*

József Attila sohasem fogalmazta meg ön- és közmagában való gyönyörködésnek ilyen őszintén kirobbanó nárcizmusával, hogy milyen is társadalmi azonosulásának fentebb leírt többemeletes épületén belül József Attila és a kommunista, ez utóbbin belül pedig József Attila és a proletár-író, egymásra vonatkoztatva. De 1931 szeptemberében levelet ír Fábry Zoltánhoz, s a levélben a „platformtervezet” összefüggésében egyebek között ez áll: „Én nem Moszkvában, a proletárdiktatúra 14. évében szájalok tehetségtelenül, hanem Budapesten, az ellenforradalom 12. évében dolgozom eléggé eredményesen. Forradalmi verseim többsége a munkások kezén forog sokszorosítva és a szájukon elevenedik meg Magyarországon és nem a Szovjetunióban keresek velük pénzt matinék meg az S. és K. útján. Azonkívül többnyire jók és nem rosszak, legalábbis nem tehetségtelenek, ugyanakkor, amikor a rólam szóló passzus túloldalán vers címén ilyen sorok állanak: »[...] az „Anyá” lapjai arcunk feltüzelték« [...] Nos, majd szóba állok velük, ha a többes számú alanyhoz többes számú állítmányt tesznek.”⁷³

⁷² *Id mű*, 443.

⁷³ *Válogatott Levelezés*. 277-278. A jegyzetkészítő – Fehér Erzsébet – megjegyzése szerint József Attila tévesen idéz a „Platformtervezet” egyik szerzőjének Gorkijt köszöntő verséből. Stoll Béla szíves szóbeli közléséből úgy tudom, hogy a *Sarló és Kalapács*ban még a József Attila által hivatkozott változat jelent meg, a levél jegyzetanyagában idézett változatot pedig jóval később kötete számára javította a szerző

Ezért aztán ha úgy van is, amint e levél jegyzetében olvasható: hogy nem lehet tudni, milyen hivatalos nyilatkozatra utal, mikor azt írja Fábrynak, hogy a Párt kénytelen volt hivatalosan meghazudtolni a *Sarló és kalapács*ot – József Attila társadalmi én-azonosságának építménye szempontjából az *autentikus meghazudtolás a Párt nevében mindenképpen megtörtént: ezt maga József Attila végezte el*, amikor elküldte a *Sarló és kalapács*nak azt az elemzést, amelyben a „Plattformtervezet”-et ízetlenségeire szedi.

Azonban nem egészen egy évvel később, amikor az általa szerkesztett új folyóirat, a *Valóság* 1932 júniusi számában megjelenik „Egyéniség és valóság” c. tanulmánya, ezt már a magyarországi marxisták támadják, s ha József Attila utóbb azt írja, hogy „kivétel nélkül”, akkor ebben valószínűleg nem sok a stílusosan motivált túlzás. Sándor Pál – akinek beszámolója a magyarországi munkásmozgalom történései felől valószínűleg egész addig a pontig hitelt érdemelnek, amíg saját felelőségének kérdése a történetekben fel nem merül – azt írja, hogy a filozófiai tanulmány „általános felháborodást keltett »érthetetlensége«, összeviSSzasága miatt, amely csak »megbolondítja« a fiatalságot. [...] A pártapparátus megtagadta a [*Valóság*] terjesztés[é]t, állást foglalt ellene, és ezzel a lap további sorsa meg volt pecsételve. Nem is jelent meg több szám”⁷⁴

Ezzel a stigma tulajdonképpen megfogalmazódott: *József Attila nem igazi kommunista*. S ezen a ponton a „Plattformtervezet” szerzőivel szemben alkalmazott stratégia többé nem segíthetett. Arról, amit a pártapparátus tett azok nevében, akikben „általános felháborodást keltett” a tanulmány, nem lehetett azt gondolni, amit József Attila a *Sarló és kalapács*beli akcióról írt Fábrynak: „Enyhén szólván egy »tájékozatlan« társaság frakciós tevékenységének minősítem”⁷⁵

József Attila egy ugyanebből a korszakból származó másik elméleti szövegének tanúsága szerint magától értetődőnek vette, hogy „a munkásmozgalomban üldözendő zavarokat okoznak a világmozgalom sűrített tapasztalataival, tudományos elméleteivel szembeszegülő, vagy tőle eltérő egyéni ötletecskék”⁷⁶.

Hogy e tétel József Attila számára logikailag evidens, erre abból a tényből következtetünk, hogy szövegében nem önálló kijelentésként szerepel, amilyenre rá lehet kérdezni, amilyenhez kétségeket lehet fűzni, amilyent tagadni lehet, hanem alárendelt mellékmondatként, amelynek magától beláthatóságára logikus érvelést épít: „Ahogy a munkásmozgalomban üldözendő zavarokat okoznak a világmozgalom sűrített tapasztalataival, tudományos elméleteivel szembeszegülő, vagy tőle eltérő egyéni ötletecskék, ugyanúgy zavarokat kelt az emberek fejében a népszerűsítő irat, ha egyéni álláspontot akar érvényre juttatni minden tudományos felfogással szemben”. Érdemes megemlíteni, hogy az ilyen típusú kijelentések alárendelt mellékmondatához logikailag olyan előfeltevés kapcsolódik, amelynek érvényességén még a kijelentés egészének tagadása sem változtat.”⁷⁷

⁷⁴ Szabolcsi Miklós (szerk): József Attila Emlékkönyv. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1957. 322. Fejtő Ferenc elmondása szerint Sándor Pál, Madzsar József és Schönstein doktor valójában már eleve „valahogy kedvetlenül fogadták” József Attila ajánlatát a folyóirat megjelentetésére, s Fejtő előtt ezt azzal motiválták, hogy József Attila „megbízhatatlan, szeszélyes, szószátyár”. „Magyar-kodóan pántlikás, petőfieskedő Erdélyi Józsefnek látták ők József Attilát és főleg ideológiailag nem bíztak meg benne” – állítja Fejtő Ferenc, akinek emlékei szerint a „trió” már a megjelenést megelőzően állást foglalt József Attila filozófiai tanulmányával szemben. (Kritika. 1986/8. 9.)

⁷⁵ Válogatott Levelezés. 277.

⁷⁶ József Attila: Az ifjúság nemi problémái. In: *Összes Művek, III.* 127.

⁷⁷ Frege: Jelentés és jelölet. In: Logika, szemantika, matematika. Válogatott tanulmányok. Gondolat, 1980. 156-190.).

E *kommunistához méltó* gondolatnak értelmében azután *kommunistához méltatlan* gondolatnak kellett tartania azt a kérdéses tanulmányban kifejeződő „egyéni ötletecskéjét”, amelyet „a világmozgalom sűrített tapasztalatainak, tudományos elméleteinek” nevében, íme, érthetetlennek, összevisszának, a fiatalságot megbolondítónak (József Attila kifejezésével: „antimarxista bolondgombának”) bélyegzett az általános felháborodás és a pártapparátus. József Attila persze társadalmi személyazonosságának fentebb bemutatott logikáját tekintve felléphetett volna azzal az igénnyel, hogy mint költő, aki cselekvő részt vesz a munkásmozgalomban, ihletében – mely szemléletnek és megértésnek az egysége – megjelenítheti a mozgalom tapasztalatait is és elméleteit is. De egy ilyen igényről be kellett volna látnia, hogy csak újabb „egyéni ötletecske”, amely „szembeszegül a világmozgalom sűrített tapasztalataival, tudományos elméleteivel”, melyeknek a kommunista párt által József Attilára vonatkozóan levont konklúzióit negyedszázaddal később így foglalta össze Sándor Pál: „mi, kortársai, elvtársai, legszorosabb barátai, József Attilát életében nem tartottuk ilyen különleges embernek. Elismertük, hogy jó költő, szűkebb baráti köre akként értékelte, mint az akkor élő költők között a legjobbat. [...] De soha egy pillanatra sem gondoltunk arra, hogy korában szinte egyedülálló zseni, aki a magyar irodalom történetében új fejezetet nyit. [...] József Attila egyszerű párttag volt, aki pártszerűtlenül viselkedett, sőt pártellenes cselekedetet követett el: ki kellett zárni a pártból.”⁷⁸

Kiválóként elvegyítve lenni, s elvegyülőként kiválasztva (ám nem azon a módon, ahogy egy isten egy népet kiválaszt, hanem ahogy a szervezet a salakot): gyötrelmes sors, de nem tragikus. József Attila tragédiája sem ebből, hanem abból a paradoxonból fakadt, amely szerint *ha kommunistához méltóan akart gondolkodni, akkor neki magának kellett belátnia, hogy kommunistához méltatlanul gondolkodik.*

Az ilyen típusú paradoxon azért tragikus, mert végzetes: akinek ilyen sínre siklik társadalmi személyazonosságának meghatározása, azt semmilyen váltó többé onnan le nem térítheti.

József Attila választhatott: beletörődik abba, hogy nem autentikus kommunista, vagy szembeszáll azokkal az autentikus kommunistákkal, akik ekképp minősítik.

*Ha küzd, hát abba, ha pedig kibékül,
ebbe fog belehalni.*⁷⁹

„Nekem mindegy”

Fentebb bemutatam az okokat, amelyek miatt hiszem, hogy József Attila életrajzának különösen fontos meghatározói voltak a választások, melyekkel – tudatosan vagy tudattalanul – feldolgozta társadalmi azonosságát, majd érveimet amellelt, hogy a társadalmi azonosságnak abban az építményében, amelyet választásaiban megszerkesztett a maga számára, az *emberi értékek* és az *új költői mű* között egyfelől az közvetít, hogy József Attila proletárként hordozza az emberi értékeket, másfelől viszont az, hogy a proletár József Attilaként alkotja az új költői művet.

Mínthogy pedig éppen e két minősége között közvetítő harmadik tekintetében, mint kommunistát éri az az élmény, hogy alternatívákkal szembesülve íme nem képes a választásával meghatározni saját társadalmi én-azonosságát, az élmény a József Attila

⁷⁸ József Attila Emlékkönyv. 330.

⁷⁹ Kései sirató. 1935-1936

gondolkodására jellemző könyörtelen logika mentén áttételeket képezett a többi választott szociális kategóriájába is.

Bécsi korszaka előtt volt József Attilának olyan verse, amelyben megfogalmazta, hogy az alternatívák közül mindkettő egyre megy:

*Nekem mindegy: van isten vagy nincsen [...]
Ha megsegít, csak neki jobb,
Ha nem segít, rosszabb se lesz [...]
Ha van: kutyába se vesznek,
Ha nincs: kutyába se vesznek*

– írja például 1924-ben a *Nekem mindegy* című versben.

Ez a motívum aztán nemcsak, hogy tökéletesen eltűnik azokban az években, amelyekben a társadalmi személyazonosság épülete épül, hanem 1926-ban megírja versét (*Ülni, állni, ölni, halni*), amelyet ezzel a zárófohással ajánl saját magának:

*ó köttető, oldoztató,
most e verset megírató,
nevettető, zokogtató,
életem, te választató.*

A korszak verseinek uralkodó motívuma éppen annak szükségessége, hogy az ember válasszon: hova kösse magát és honnan oldódjon el.

*A faj, a faj szavát
gyűrte össze a száz.
S nem tudtad, hogy a fajt
megosztja a világ

Hogy tuskó kezű munka
s nyúlt ujjú élvezet
igazít utunkra.
Tied hová vezet?...*

– figyelmezteti 1930-ban a *Kispolgár* című versben a címzettet, aki pártatlanul akar a megosztott világ fölött lebegni.

A kommunisták kategóriájához kötődés paradoxonja ilyen előzmények után fedezteteti fel József Attilával kilenc évnyi szünet után újra: *Nekem mindegy*.

Visszatérésekor a motívum még messze nem olyan kozmikus, mint utolsó előfordulásakor volt. Azon egyetemes kérdés helyett, hogy „van isten vagy nincsen”, arról a történelmi részletkérdésről van szó, ki viseli a felelőséget azért, hogy Németországban Hitler került hatalomra: vajon a szociáldemokraták-e, akik a kommunisták szerint elárulták a munkásság osztályharcát a Hitler mögött álló nagytőke ellen, vagy a kommunisták, akik a szociáldemokraták szerint eliszonyították a tömegeket a szocializmustól azzal, amit helyette Sztálin alatt megvalósítani kezdtek.

Amikor József Attila az *Új harcok* című folyóiratban (melynek első száma a hitleri hatalomátvétellel szinte egy napon jelent meg olyan programmal, hogy „szocialista munkásszemle” legyen, ne pártorgánium, s hogy „a munkásmozgalom minden területén a proletariátus harci egységfrontjának megteremtéséért fejtsen ki elszánt propagandát”) 1933 májusában közzétette „Az egységfront körül” című cikkét, ebben kijelenti: neki mindegy, mert a proletariátusnak mindegy.

A vitacikkben abból indul ki, amit majd két vagy három évvel később a „Hegel, Marx, Freud” című töredékes tanulmányában úgy fog megfogalmazni, hogy a marxizmuson belül két elmélet van, „a két elméletre két mozgalom támaszkodik s mindkettő tudományos szocializmusnak nevezi magát”; a kettő közül az egyiknek a hívei „ma már őszintén számítanak a proletár osztály egészére, de azon vannak, hogy más osztályból éppolyan mértékben szerezzenek elvtársakat, mint a proletárok közül s így végül osztályközi pártot alkotnak” – a másik tudományos szocializmusnak a hívei pedig „arra számítanak, hogy kikerülhetetlenül beáll valamilyen társadalmi szerencsétlenség, pl. háború, s olyan alkalommal szolgál, hogy kisebb megszervezett csoport is magához ragadhatja a hatalmat s a tömegeknek vagy helyeslésétől, vagy közömbös jóindulatától kísérve hozzáfoghat a nagy cél, a szocializmus megvalósításához”.⁸⁰ A két szocialista elmélet egyikének az osztálybázisa tehát tágabb, a másikéé pedig szűkebb a munkásosztálynál. József Attilának ezzel a nézetével összefügg az az álláspontja, hogy a munkásmozgalom egységének követelése „nem elméleti. Gyakorlati harcokból fakad s inkább azt mondhatnánk, hogy éppen az elmélet – illetve a munkásokra valóban ható elméletek különbözősége [...] – akadályozza meg az egységfront létrejövetelét. [Ezért] a munkásmozgalomban ténylegesen érvényesülő elméletek egyike sem, tehát a tudományos szocializmusnak sem a jobboldali, sem a baloldali értelmezése nem alkalmas az osztályharcos munkásság egyesítésére”. Amihez még hozzáteszi: „Meg kellett volna már tanulnunk, hogy a munkásosztályt csak maguk a munkások szabadíthatják fel, tehát nem a revizionista politikusok és nem a hivatásos forradalmárok”. Végül cikkét, mint írja, „egy jámbor óhajtással” fejezi be: „Jó volna, ha a munkások belátnák, még mielőtt fasiszta terroristák vernék bikacsökökkel a fejükbe, hogy egymás harci akcióinak a támogatása minden eszményi pártfegyelemnél előbbre való.”⁸¹

*Erre a cikkre azután nem késett a válasz: a lap következő számában, 1933 júniusában Téglás Ferenc aláírással és a kommunista párt nevében olyasmiket üzent valaki József Attilának, hogy „esetének veszedelmessége abban áll, hogy ő mint tehetséges költő egy pár proletár tárgyú versével némi tekintélyt szerzett magának a baloldali munkások között. Most erre támaszkodva, baloldali mozgalmi frazeológiába burkolva szociálfasiszta ideológiát árul. [...] József Attila olvasott egy pár igazi és álmarxista könyvet. Meg nem emésztett marxizmusa csak annyiban jut kifejezésre, hogy marxi fogalmakkal dobálózó tudálékos stílusban ír, amit ír, az azonban már nem meg nem emésztett marxizmus, hanem igen megemésztett opportunizmus. József Attila vitacikkének politikai vonala lényegében egészen világos. Miközben látszólag a »jobb« és a »baloldal« fölött lebeg, a valóságban a szociáldemokrata vezetők pozícióját erősíti, azoktól vesz és azoknak ad érveket. Őket menti, őket akik a munkásegységfront helyett a tőkével való egységfrontot építik mind szorosabban. József Attila ezzel a cikkével a sz. d. vezérek ideológiai ügynöke lett, a baloldali munkásság között.”*⁸²

A vita tartalmi értékelése semmiképpen sem feladatom. Amit meg kell állapítani, az csak annyi, hogy a kommunista párt nevében itt olyasmieket marasztalják el József Attilát, amire – a magam fentebbi érvelésének értelmében – nem került volna sor, ha költőjét a párt nem marasztalta volna el.

A paradoxon folytán, amely a kommunista párt és József Attila viszonyába belép, e viszonyra elmondható, amit Bak Róbertnek József Attila betegségére vonatkozó szavaiból bevezetőben idéztem: „lassan kúszik a sorsszerű útján”. A sors, amely kettejük szociálpszichológiai játszmájában megnyilvánul, a következőképpen sematizálható:

⁸⁰ József Attila: Hegel, Marx, Freud. Szép Szó, 1938 január-február. 16. Lásd még In: Összes Művek, III. 262.

⁸¹ Összes Művek, III. 140-147.

⁸² Összes Művek, III. 367-368.

KP: *Te különbözöl tőlünk.*

JA: *Szerintem, éppen hogy olyan vagyok mint ti.*

KP: *Na, látod, hogy különbözöl?*

JA: *Valóban, ebben az egyben különböztem.*

KP: *Látod, már te magad sem tudod tagadni, hogy különbözöl.*

JA: *De ha ezt én is belátom, ez éppen arra mutat, hogy úgy gondolkodom, mint ti.*

KP: *Ez a szörszálhasogató okoskodás mutatja a legjobban, hogy mennyire különbözöl.*

JA: *Dialektikus gondolkodás tekintetében tényleg különbözünk egymástól.*

KP: *Márpedig akkor nagyon fontos dolog tekintetében különbözöl tőlünk.*

JA: *Ezt például én ugyanígy gondolom.*

KP: *Akkor legalább belátod, hogy különbségünk áthidalhatatlan, stb.*

Az ilyen típusú paradox szociálpszichológiai játszmában a két fél közül az egyik minden lépésével utólag megalapozza ezt a lépést. Esetünkben ez a **KP**, amely valóban minden lépésével olyan helyzetet teremtett, amelyben mást már nem is lehetett lépni. Ennek az eszkalációnak értékelését lásd Sollner József: *József Attila a mozgalomban* című nyilatkozatában. Sollnerénél kevesebb erkölcsi erőt fejez ki, de az eszkaláció néhány figyelmet érdemlő tényét ismerteti Sándor Pál: *Emlékeim József Attiláról* című dolgozata.⁸³ E tragikus történet további ismeretlen tényeit úgy mutatja be Horváth Márton József Attila és az illegális kommunista párt című cikke,⁸⁴ hogy arról is képet ad, hogy az a szellem, amely József Attilát végül is elpusztította s egyszersmind a kommunista pártot is erodálta, miképpen élt tovább olyan történelemhamisításban, mint például amellyel Vértes György még 1964-ben is meg tudta akadályozni, hogy e paradigmatis érvényű történettel szembenézzünk.

A másik fél ugyanakkor az ilyen típusú paradox szociálpszichológiai játszmában minden lépése után azt tapasztalja, hogy a következményben a szándék a visszájára fordul. 1934-ben – miután az eszkaláció eljutott a pártból való kizárásáig – jelent meg József Attilának először olyan verse, amelyben a legkorábbi gyermekkorba visszavetítve számol be annak az élménynek – mint a vers címe is kimondja – *iszonyatáról*, hogy a szándék, miközben újra meg újra idomul a maga következményéhez, újabb következményeiben ismét a visszájára fordul.

Ekkor a választás elutasítása társadalmi személyazonosságának épületét még csak azon az emeleten érinti, ahol azt a paradoxon megtámadta: „nekem mindegy”, hogy a szociáldemokraták vagy a kommunisták miatt van-e, hogy a szocializmus megvalósítása helyett a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt hatalomátvételére került sor, de csak azért mindegy, mert a munkásosztálynak is mindegy, a dolgos tömegeknek, kik daccal s tehetetlenül remegnek, mert kínjukból jövőnk nem született meg.⁸⁵

⁸³ József Attila Emlékkönyv. 278-280., ill. 309-333. Sajnálatos ténye a szóban forgó történet szerves folytatásának, hogy e két anyag gyakorlatilag nem hozzáférhető: a József Attila Emlékkönyv úgy jelent meg, hogy nem jelent meg (vö. Szabolcsi Miklós: *A József Attila Emlékkönyvről. Kritika*, 1986/11. 6.).

⁸⁴ *Kritika* 1986. 3. Lásd még ugyanott a Hollós Korvin Lajos: Üdvözlési kísérlet József Attila ürügyén című visszaemlékezésében felvonultatott tényeket annak bizonyítására, hogy a párt József Attilát „pártbomlasztó tevékenységéért» a mozgalmi tömegek előtt diszkreditálni akarta”.

Apámról, Garai Jánosról írott esszémben („Egy a tömegből...” ItK, 1971/6) megírtam, hogy erre vonatkozó pártutasítást ő is teljesített.

⁸⁵ Flóra. 3. Már két milliárd. 1937 február.

Választott osztályához való kötődése viszont ekkor, 1933-ban töretlen, és azt is, hogy mi minden „mindegy” ennek az osztálynak, elsősorban a tőkés renddel való szembenállásának tekintetében veszi számba:

*tanulj, vagy ne tanulj ki szakmát –
a tőkéséké a haszon*

A leépítés

Ennek a balladának a módosulásai azonban már a József Attila társadalmi személyazonosságában bekövetkező módosulásokat fejezik ki. Első változata, melynek keletkezése 1933 első felére tehető a következő ajánlással jelent meg a *Kulturharc* című New York-i lapban:

*Proletár! folytatnám, de unnád;
tudod, hogy nem élsz lazacon
amíg tőkésék adnak munkát,
a tőkéséké a haszon.*

A *Korunk*-ban megjelent változatban, amely gyaníthatóan nem sokkal az 1933 szeptemberi megjelenés előtt készült, a megszólítás már ekképpen módosul:

Testvérem, folytatnám, de unnád stb.

Az 1934 nyarán a tervezett *Tiszta szívvel* kötet számára készített szövegben az ajánlásbeli megszólítás már így szól:

Öregem, folytatnám, de unnád.

Végül a *Medvetánc*-ban 1934 végén már ez az ajánlás jelenik meg:

*Attila, folytatnám, de unnád;
tudod, hogy nem élsz lazacon -
vagy térferegysz, vagy adnak munkát
s itt állsz és ott ül a haszon.*

A társadalmi személyazonosság módosulásai más típusú költészetbeli módosulásokban is kifejeződnek: olyanokban, amelyekben nem egy versnek egy elemét cseréli másikra, hanem, fordítva, egy elem köré ír később új verset. „A mű világának minden pontja archimédesi pont”, vallotta József Attila, állítva, hogy „a vers egy-két sora a kölcsönösen függő kapcsolódás folytán eleve meghatározza a többi”.⁸⁶ Ha pedig ez így van, akkor összehasonlítva, hogy ugyanabból az egy-két sorból vagy más (képi, ritmikai, gondolati) elemből a műnek milyen világa állt elő egyszer és milyen máskor, semmi mással nem pótolható következtetéseket vonhatunk le arról, hogy ama „kölcsönösen függő kapcsolódás” miképpen módosult az idők – s esetleg a naptári éveknek, hónapoknak, napoknak igen kevés számát számláló idők – során.

József Attila 1931-ben a *Szocialisták* című versben (amely cím kapcsán ekkori társadalmi személyazonosságának megfelelően a munkások jutnak eszébe, amiképp a *Munkások* verscím kapcsán pedig a szocialisták), a következő – fentebb már idézett – képet vezeti elő:

⁸⁶ József Attila: Irodalom és szocializmus. In: Összes Művek, III. 92.

*tanácsot állunk a dombon,
melyre pincéből, bányából, kubikos gödörből
feljutottunk –
viszi az idő a ködöt, tisztán meglátni csúcsainkat.*

Az 1932 végén megjelent *Invokáció* című vers mármost ugyanezekből a gondolati és ugyanezekből a képi elemekből indul ki, melyek archimédeszi pontja körül azonban ennek a műnek a világa így fordul:

*Tekints körül e tört síkon,
melyre kövér falkában épp betör a homály.*

Vajon milyen sínek terelik ekkor József Attila – gondolatot és szemléletet egybefoglaló – ihletét, hogy a föld alól a tanácsot állás dombján át a csúcsok felé vezető útból tört sík lesz, az idővel oszló ködből meg kövér falkában épp betörő homály? Egy olyan rondóban, amelynek visszatérő témája pedig:

énekel a munkások dalát.

A munkások meg így vannak felidézve:

*Ama százhusz millióban [...]
Megszületett az a Gyermeke,
kit nem véd sem Isten, sem Király.*

A *Korunk* 1933 július-augusztusi számában azután együtt jelent meg két verse József Attilának, amelyek feltehetőleg egyidejűleg keletkeztek is s amelyeknek címe is ikerverseket sejtet: *Óda* és *Elégia*. Az előbbi (amely nem az ilyen címen ismert vers, hanem az, mely majd *A város peremén* címmel válik ismertté) a legfelhangolóbb óda a „győzni fogó” proletariátushoz és ezen osztály történelmi küldetéséhez. Felhangoló már csak attól a crescendo-tól is, amely töretlenül ível egészen a záró szakaszig:

*A költő – ajkán csörömpöl a szó,
de ő, (az adott világ
varázsainak mérnöke),
tudatos jövőbe lát
s megszerkeszti magában, mint ti
majd kint, a harmóniát.*

A másik vers pedig ugyanakkor a leghangolóbb elégia, amelyben *ugyanarról* ez olvasható:

*Itt a lelkek
egy megszerkesztett, szép, szilárd jövőt
oly üresen várnak, mint ahogy a telkek
köröskörül mélán és komorlón
álmodoznak víg zsibongást szövő
magas házakról.⁸⁷*

⁸⁷ József Attila költészetének alakulásában újra meg újra megfigyelhető, hogy egy gondolati motívum vagy egy szemléleti elem – egyszer egy kép, máskor egy versforma stb. – ismételtlen visszatér. Ilyenkor az, ami változatlan, és az, ami változik, kölcsönösen hangsúlyt adnak egymásnak: egyik a másik hátterén nyeri el értelmének a teljességét, és ez az értelem valamiképp mindig összefügg a személy társadalmi azonosságának meghatározásával és újrameghatározásával, amely szintén változások és változatlanságok, különbözőségek és hasonlóságok kölcsönös túlhangsúlyozásával történik. E két folyamat vagy aktus valamiképpen párhuzamot tart egymással.

Ott: ugyan a költő szerkeszti meg, mérnök gyanánt, a jövő ideális harmóniáját, de egy munkásosztály számára, amely majd e minta szerint reális harmóniát szerkeszt – itt: a lelkek csak várják a „megszerkesztett jövőt”, s üresen.

Hogy József Attila társadalmi személyazonosságának épületében a paradoxon ráksejtjéből kiinduló áttétel – „Nekem mindegy” – mikor érte el a munkásosztályhoz tartozás emeletét, azt nehéz közvetlenül meghatározni. Az *Elégia* idején a négy évvel korábban (*Ákácokhoz*) megfogalmazott felismerést –

Nem sors az egyes ember sorsa

– még így konkretizálja:

*[...] A valóság nehéz nyomait követve
önnönmagadra, eredetedre
tekints alá itt!
Itt, hol a máskor oly híg ég alatt
szikárló tűzfalak
magányán a nyomor egykedvű csendje
fenyegetően és esengve
fölkoldja lassan a tömény
bánatot a tűnődők szívéen
s elkeveri
milliókéval.*

Két évvel később azonban, 1935-ben már ezt írja: „Én a proletárságot is formának látom, úgy a versben, mint a társadalmi életben és ilyen értelemben élek motívumaival. Pl. nagyon sűrűn visszatérő érzésem a sivárságé s kifejező szándékom, rontó-bontó, alakító vágyam számára csupán »jól jön« az elhagyott telkeknek az a vidéke, amely korunkban a kapitalizmus fogalmával teszi értelmessé önnön sivár állapotát, jöllehet engem, a költőt, csak önnön sivársági érzésemnek formába állása érdekel. Ezért – sajnos – a baloldalon sem lelem költő létemre a helyemet: ők tartalomnak látják [...] azt, amit én a rokotalanságban egyre nyomasztóbb öntudattal formaként vetek papírra.”⁸⁸

*A dolognak tisztán esztétikai összefüggéseit tekintve ugyanerről négy évvel korábban József Attila még így nyilatkozott: „Hát nem is érzélem kifejezéséről forog [a művészetben] szó. Éppen megfordítva, a bánat, az érzélem a forma[...], amely valami másnak a kifejezése végett szerepel.”*⁸⁹

Egy elméleti munkában, amelyet valószínűleg ugyanebben az évben fogalmaz, József Attila így ír: Marx elgondolásában „tárgyi fogalmazás szerint [...] abban áll a fejlődés, hogy a tőkés gazdaság elbukik [...] azon, hogy termelőerői túlfejlődtek a termelési [...] viszonyokon, és helyet ad a közös gazdaságnak; alanyi fogalmazás szerint pedig abban, hogy a

Az itt alkalmazásra kerülő módszert Köcski Margittal együtt alakítottuk ki és bemutattuk *Les débuts de la catégorisation sociale et les manifestations verbales. Une étude longitudinale.* (Langage et Société. 1978. 4. 3-30.) című tanulmányunkban; részletesebben ismertette Köcski Margit Nozivir v szociálnoy szituácii i pszihicseszkoje rázvitije rebjonka [A társadalmi helyzetben elfoglalt pozíció és a gyermek lelki fejlődése. Longitudinális vizsgálat.] című értekezésében. Jelenleg készülő Eszter és Judit könyve című monográfiánk bemutatja a módszert, a segítségével tett megállapításokat és a belőlük levont elméleti következtetéseket a gyermek beszéd- és gondolkodásbeli teljesítményei és társadalmi én-azonossága közötti összefüggésekre vonatkozóan

⁸⁸ Levél Halász Gábornak. Válogatott Levelezés. 318.

⁸⁹ Irodalom és szocializmus. Összes Művek, III. 81.

munkásság meg akarja dönteni és meg is dönti a fennálló osztályuralmat és megszervezi – átmenetileg – a magáét. Marx és Engels elsősorban Európára gondoltak. [Európában] az ipar és a technika [valóban] olyan fejlettségre tett szert, amilyenre a termelési eszközök filozófusai nem is gondolhattak, a munkások valóban hatalmas pártokban szervezték meg erőiket [...]. Ilyen körülmények között az a kérdés: miért nincs még szocializmus? Nem azt akarom ezzel mondani, hogy nem következik el, ha az emberek azt akarják, hogy elkövetkezzék. Csak azt kérdelem, hol csúszott hiba a számításba: hogy lehet az, hogy az ún. »tárgyi előfeltételek« megvannak s az alanyiak hiányoznak?” Amihez utóbb még azt fűzi hozzá, „hogy amint a proletárokat az *anyagi szükség* sarkallja e történelmi folyamatban, úgy sarkallja másokat szocialista irányban *erkölcsi szükségletük* s úgy tette magát Marxot szocialistává az *elméleti szükségszerűség*, mert e szükségletek mindegyikében a társadalmi, azaz emberi lényeg jut kifejezésre.”⁹⁰

A proletárnak nem szükségképpen célja a szocializmus, s akinek célja a szocializmus, az nem szükségképpen proletár – e gondolattal a proletariátus szüksége s a szocializmus emberi ügye elválnak egymástól József Attila számára.

*József Attila még 1934-ben megfogalmazta azt az álláspontot, amelyet lényegileg marxizmusának kezdeteitől és mindvégig elfoglalt abban a kérdésben, hogyan képviseli a proletár a szocializmus ügyét: „[...] az egész marxi bölcselet kérdésköre azonegy az emberi tudat alakulásának kérdéskörével [...]. Marx szerint [...] az emberek tárgyi logikájától elválaszthatatlanul függ [...] alanyi logikájuk. Az emberek objektív logikájának anyagi tárgyakban megtestesült jelei a termelési eszközök és ez az objektív logika nyilatkozik meg a társadalmi munkamegosztásban is. De éppen a társadalmi munkamegosztás miatt különböző társadalmilag az emberek szubjektív logikája – így jönnek létre a szubjektív osztálytudatok. Végül is a proletárságot kényszeríti rá a helyzete, hogy saját szubjektív osztálytudatát annyira kifejllessze, hogy magába foglalja azt az objektív emberi logikát, amelyet az emberiség eddig is érvényesített, de csak társadalmi működésben, a termelési eszközökben, a munkamegosztásban, tehát nem öntudatosan, hanem [...], mint ahogy Marx mondja, »önmagát elidegenítve«. [...] A munkásosztály szerepe ebben a történelmi öntudatosodási folyamatban éppen az, hogy magasra tartja és el nem ejtheti azt a zászlót, amelyre minden emberi lénynek társadalmi eredete van írva. Így tehát éppen azok a munkásemberek öntudatosak, akiknek »osztályöntudata« az emberiség társadalmi lényegének tudatából táplálkozik [...], ahelyett, hogy az »osztályöntudat« a kiirtott emberi öntudat helyén hajtana ki.”*⁹¹

Ez nem jelenti azt, hogy e felismerést követően József Attila ne írt volna olyan nagyszerű proletár-szocialista verset, mint a *Majd emlékezni jó lesz* című (1935. október 24.).

Ugyanakkor azonban *A város peremén* ismert motívuma:

*Papok, katonák, polgárok után
Így lettünk végre mi hű
meghallói a törvényeknek.*

1935 végén ebben a formában tér vissza (*Május*):

*A nyílt uccára lép a nép,
hogy végzetét betöltse.*

A különbség háromszoros. Először, itt a végzet betöltéséről van szó, amire Marx szerint úgy is sor kerülhet, hogy a történelem szereplői „nem tudják, de teszik”. A korábbi versnél József Attila kísérletezett egy ilyen változattal: „...betöltői a törvényeknek”. De akkor még elvetette: a marxista József Attila számára a törvény, melyet a proletariátusnak be kell

⁹⁰ József Attila: Hegel, Marx, Freud. Összes Művek, III. 263., illetve 268.

⁹¹ József Attila: A szocializmus bölcselete. Összes Művei, III. 149. és 151.

töltenie, éppen az volt, hogy ne csak betöltse, de „emberi öntudattal” fel is fogja a törvényt („tudomásul vegye a véges végtelent: a termelési erőket odakint s az ösztönöket idebent”). Másodszor, 1933-ban, anélkül, hogy egyszer is néven lett volna nevezve, a *munkásosztály*-ról volt szó – két évvel később ehelyett már *nép*-ről, *szegények*-ről olvashatunk József Attilánál, ami azért fontos tény, mert kortársak és utókor együtt tanúskodhatnak ugyanezekből a napokból származó önvallomásának igazsága mellett:

*Hanyag
társadalmunkra szabatos szavam van.*

Harmadszor, az 1933-as vers alanya: *mi, az osztály* – az 1935-ösé: *ők, a nép*.

Mínt hogy pedig József Attiláról szólva ez olyan megállapítás, amelyet az ember – mindazok alapján, amit tud és amit tudni akar – egyszerűen nem hajlandó tudomásul venni (s jelen sorokat a szerző is kedve ellenére rója), írjuk ide a *Bíztató* című versnek egy sorát, amellyel pár hónappal azután, hogy a *népről* mint olyanról írt, aki betölti végzetét, *önmagát* így szólította meg:

*alkosd meg végzeted.
Az „elme tudomásul veszi” azt is, ami kedve ellenére való.*

József Attila 1935-ben megírja *Légy ostoba* című szonettjét is, amelyben már így szól – két évvel korábbani „győzni fogó” proletár – önmagához:

Bár nem győzhetsz, nem is lehetsz te vesztes.

Hogy pedig a címzett, akit felszólít: „Légy ostoba!”, itt nem magánszemély, elárulják e sorok, melyekben *cserében* megígéri:

*Nem lehet soha nem igaz szavad
jó leszel, erős, békés és szabad,*

s amelyek, keserű iróniával, egyértelműen Adyval felelnek⁹², aki *A tűz márciusában* ugyanezt a társadalmi kategóriát szólította meg:

*Testvéreim, nincs nemigaz szavatok, [...]
Békésebb, szebb, jobb, vidámabb, boldogabb
Éltre váltott jussa stb.*

S e vers csak egyike azoknak a szonetteknek, amelyeket 1935-ben írt és amelyeknek egészen különös helyet kell tulajdonítanunk a József Attila társadalmi személyazonosságának fordulatait jelölő és lehetővé tévő művek sorában.

⁹² E szonettek képi és zenei anyaga általában azt mutatja, hogy írásukkor József Attila Adyval felelt: S mint kit az édes anyja vert meg, Kisírt, szegény, elfáradt gyermek... – olvassuk Adynál (*Hazamegyek a falumba*). József Attila pedig két nappal a „Légy ostoba!” után megírta az „Ő boldog az, kinek van istene” kezdetű szonettet, amelyben ezt a két sort kezdte variálni: anyámmal, aki vastag bottal vert meg, mert sápadt kézzel loptam én, a Gyermek... ami a szonettnek *Boldog hazug...* című változatában már így jelenik meg: *kit édes anyám vastag bottal vert meg* majd: *kit édesanyám, szegény, azért vert meg mert sápadt kézzel loptam én, a gyermek...* – kis „gy”-vel, mint Adynál, akinél a „szegény” még az ekképpen írott gyermeknek volt az epitetonja...

„Ez éles, tiszta szürkület való nekem”

Tudvalévő, hogy makói évei alatt József Attila sok szonettet írt: 1922-ben például 74 versből 27-nek ez a formája. 1923 első felében azután szonettkoszorújával, *A kozmosz énekével* (amelyet egy évre rá még átdolgozott) tulajdonképpen elbúcsúzott ettől a formától, melyhez csak tréfás költői kihívások alkalmából tért vissza. Ilyen játékos rögtönzésnek látszott az is, amikor 1935 tavaszán József Attila fogadásból nyolc perc alatt írt egy szonettet, a bridzs-játék képeiben beszélve a végzet hatalmáról. Ezúttal azonban e szonettet továbbiak követték: az augusztusig megírt 11 versből kilencnek ez a formája. Motívumaik pedig: nincs isten, aki megbosszulna; a bajt nem elmulasztja az ember, hanem belesiváru; az igaz csak öntudatlan cinkosa a gaznak; a szabadság csak az ostoba mentesülése az eszmék rabsága alól; a bűnös egyetlen vigasza, ha mások is azok; boldog, akit egy isten valóságos bűnökért büntet; vagy akinek valóságos bűnét bocsátják meg.

Az ilyen metafizikailag elvont emberi tartalomnak mármost távolról sem privilégizált formája a szonett, úgy hogy esztétikai érvény nem indokolja az újonnan felbukkanó tartalomhoz ennek a formának a halmozottan ismételt megválasztását. Annak a módszernek megfelelően, amelynek működését az 55. lábjegyzet mutatta be, az indokot abban a társadalomlélektani összefüggésben hiszem megtalálhatni, hogy a szonettírást József Attila annak idején életének egyik nagy váltásakor hagyta el: ekkortájt vizsgáljuk le a gimnázium utolsó két osztályából, majd nemsokára le is érettségizik, perbe fogják a *Lázadó Krisztus*ért és verseit (egyebek között ezt) közölni kezdi a *Népszava*... Egyszóval: *József Attila felnőtt*. Méghozzá – vegyük ezt is észre – csak félig azon a módon, amely elvegyítené őt „a többi nép közé”, félig viszont olyan pályára helyezve, amely már itt az elején forradalmi proletár-költőként választja ki.

Ha József Attila ismét szonettet ír, ezzel mágikusan előhívja azt a társadalmi személyazonosságát, amelyben *mindez* meg nem történt. Az utolsó szonett utáni első verse (*Egy ifju párra*, 1935 szeptemberében) idéz

*képeket, melyek hanyag
alakzatai alighogy élnek, máris tubusaikba
surrannának vissza a festékek, a nem lett múltba az ősi anyag.*

Nem a szonett mint forma kellett ahhoz, hogy József Attila metafizikailag elvont emberi tartalmakkal viaskodjék, hanem a szonett előbukkanásával lehetővé tett „visszasurranás a nem lett múltba”. A társadalmi éazonosságnak az az építménye, amelyet a felnőtté válás során József Attila magának emelt, a metafizikai tartalmakat konkrétan mutatta be mint amelyek nem lehetnek olyan általánosak, hogy az egyénhez ne az ő különös kategóriája közvetítené: „tuskó kezű munka s nyúlt ujjú élvezet igazít utunkra” – idéztük fentebb.

Ebben az időben József Attila számára egyértelmű határ húzódott az erény és a bűn, a jó és a rossz között: ugyanaz, amely a dolgozókat a nem dolgozóktól elválasztotta; „minden emberi mű” egyértelmű kritériuma az volt, hogy a munkásosztálynak köze legyen hozzá.⁹³

Amint fentebb láttuk, József Attila, másfelől, a munkásosztály kritériumát abban jelöli meg, hogy szubjektív logikájában minden emberi lény objektív logikáját képviselje, hogy ezáltal „osztály-öntudata” „emberi öntudat” legyen. Ez a komplementer gondolat különbözteti meg a szektás gondolkodástól József Attiláét, amikor például olyasmiket mond, hogy polgári művészet „nincs, csak művészet van. Ami ma polgári művészet, az már nem művészet. Az legföljebb »polgári kísérlet a műalkotásra«. [...] A polgári művészetet művészetnek tartja a polgárság, azaz szubjektíve

⁹³ Összes Művei, III. 93-94.

művészet, de objektíve nem, azaz egyáltalában nem művészet. A proletárművészet objektíve is művészet, tehát valóságos művészet. [...] A »proletár művészet« ma »tisza művészet«.”

A társadalmi én-azonosság ilyen építménye mellett nincs szükség elvont metafizikára. Amikor az építmény összeomlik, megjelenik rá a fuldokló igény, hiszen a paradoxon ráksejtjéből az áttétel - „Nekem mindegy” - ekkor már az emberi értékek emeletét is fenyegeti. Ez a végső áttétel először majd konkrét formában fog megfogalmazódni, 1936-ban, a *Spanyol földműves sírversében*, majd rögtön utána bárkire vonatkozható, teljesen általános érvénnyel:

*Mért legyek én tisztességes? Kiterítenek úgyis!
Mért ne legyek tisztességes! Kiterítenek úgyis.*

Végül, már 1937 júliusában:

*„[...] egyre megy, szappangolyó,
vagy égbolt van fölöttem.*

Tulajdonképpen a végső „mindegy”-ig József Attila sohasem jutott el. Ezt tanúsítja már a *Két hexameter* központozásának aszimmetriája, még inkább az, amivel az imént idézett képet a *Könnyű, fehér ruhában* című versben felvezeti:

Magamtól tudom, mi a jó.

Sőt, tulajdonképpen még addig sem jutott el József Attila, hogy igazán eloldotta volna magát örök emberi értékek világában bolyongva korábbi elköteleződéseitől:

*S bár hűvös, örökkévaló
dolgok közt muszáj ögyelegnem,
a palánkok közt szárnyaló
munkát nem lehet elfelednem*

– írta 1936 őszén *Irgalom* című versében.

De egy időben kereste a lehetőséget az *én*-ben kifejlesztett minden különös elköteleződés visszavételére, hogy közvetlenül nézhessen szembe az emberi létezés végső érvényeségeinek kérdésével, ha már a közvetítések rendszerét kikezdte a paradoxon.

Ennek az időnek a kezdete 1934-re tehető⁹⁴ és e kezdetek tendenciáit két verse fejezi ki: az *Eszmélet* és az ennek teljes visszavételeként felfogható *Szürkület*⁹⁵

Az *Eszmélet* a minden külső elidegenítő hatás⁹⁶ ellenére még őrzött én-azonosságot fejezi ki. Már nem azt, amelyet a költemény egyik előzményében még így fogalmazott meg:

⁹⁴ A válság 1934-es szakaszának elemzését lásd Szőke György: Az 1934-es stáció (József Attila kései versei világának formálódása egy év verstermésében). In: Fenyő-Gelniczky: Költőnk és korunk. 329-340.

⁹⁵ Annak a szemléletnek a számára, amelyet jelen dolgozat képvisel és amely valakinek minden megnyilvánulását úgy fogja fel, mint amellyel a személy a maga társadalmi azonosságát határozza meg, semmi kétség, hogy Stoll Béla helyesen sorolta be – más támpontok alapján – az 1934-es versek közé ezt a költeményt

⁹⁶ Az a paradox szociálpszichológiai játszma, amelynek elvont sémáját fentebb bemutattuk, az 1934-es évre konkrétan odáig haladt előre, hogy „vele való viták hatására pártkörökben mind többször hallatszott a vélemény : »József Attila zavaros«. Erre következett be az ő riposztja: cikke a pártbürokráciáról. Ez azután lényegesen elmérgesítette a helyzetet: elhatározták, hogy »dobják« ezt az embert, [mert] cikkeivel igazolva látták eddigi álláspontjukat: renegátnak tartották, aki a szociáldemokratákhoz csapott át. S ehhez járult az a fájó, őt önérzetében sértő intézkedés, hogy a Szovjetunióba Illyést és Nagy Lajost küldték ki.” (Sollner József: Id mű. 280.) Sándor Pál úgy emlékszik, hogy ez utóbbira volt riposzt a pártbürokráciáról szóló Miért nem én? című írás, amelyért is azután kizárták őt a kommunista pártból (Id mű, 326-329).

*Igazi voltom
Küzdő emberi szeretet⁹⁷*

– a szeretet küzdő jellegét magában a kész műben már visszaveszi:

*[...] nem tudok mást, mint szeretni,
görnyedve terheim alatt –
minek is kell fegyvert veretni
belőled, arany öntudat!*

De mindenesetre még azt az én-azonosságot őrzi, amelynek előfeltétele, hogy az eszmélődő ember a társadalom világában éppolyan kategorikusan eloldja egymástól az egymással összekent minőségeket, ahogyan a természet világában

*Földtől eloldja az eget
a hajnal [...].*

Amit az ugyanazon képeket, de új gondolati összefüggésben szemlélő *Szürkület* (s a klasszikus sorstragédiák jambikus triméterében!) így vesz vissza:

Ez éles, tiszta szürkület való nekem

Ahol is a szürkület „éles, tiszta” jelzője nemcsak azért érdekes, mert benne az első vers szemléleti összefüggéseiből a hajnal „tiszta, lágy” jelzője van visszavéve, hanem azért is, mert talán a legelső megfogalmazódása a József Attila társadalmi én-azonosságát megtámadó paradoxonnak, amelynek nyomába eredtünk: akinek nem adatik meg, hogy a kategorikusan kettéhasított világ egyik feléhez kategorikusan odatartozhasson, azt határhelyzete majd ugyanolyan kategorikusan fogja megkülönböztetni a választott kategórián belül vagy kívül lévőkötől, mint ezeket egymástól.

Ez a kategorikus kitaszítottság nem csupán egy szociális kategóriából, de – a második hatványon – azok köréből is, akik onnan kategorikusan ki vannak taszítva (az az állapot, amelyben úgy érzem, hogy szemben azokkal, akiket ép testűek és púposok egyaránt úgy kezelnek, mint púpost, nekem

[...] észre egyikük sem veszi púpomat)

– ez a stigma. Ugyanakkor, amikor az *Eszmélet*-ben megjelenített hasonló határhelyzet nem az: ennek hordozója a

*„[...] meglett ember, akinek
szívében nincs se anyja, apja⁹⁸*

⁹⁷ A vitában, hogy a Díványon fekszem... kezdetű töredék vajon az Eszmélet előzménye-e, az emellett szóló érveket tartom meggyőzőbbeknek (vö. Összes Versek, 2. 547-548.)

⁹⁸ A vers értelmezéséhez e ponton fontos közvetítő József Attila gondolatmenete a verssel nagyjából egyidejűleg (1934 április 28-án) keletkezett leveléből, aholis volt analitikusának azt írja apáról és anyáról, hogy a hozzájuk fűződő „ödipus konstelláció, illetve konfliktus csupán éppen olyan kivétel a lélek belső eredetű, endopszichikus állapotának, mint a mitológiák. Az ödipus konfliktus tudományossá tett mithosz, mert bár tényleg magukban az emberekben keletkezik, a tudomány, nevezetesen a pszichoanalízis nemhogy lebontaná, hanem úgy siet a jóváhagyására, ahogy a mithikus, vallásos hitnek nem a lebontására, hanem tudományos alátámasztására törekszik a teológia. A pszichoanalízis freudi formájában a neurózisok ödipus-vallásának a teológiája.” Valóságosan viszont az történik, hogy „a gyermek alkot magának egy mítoszt, melybe [...] elhelyezi az összes szükséges jókat az anya személyében, az összes szükséges rosszakat az apa személyében”. E gondolatmenet közvetítésével a vers a „melelt embert” úgy mutatja be, mint aki jónak és rossznak egyaránt fölötte áll

[...]
*ki nem istene és nem papja
se magának, sem senkinek.*

A két határhelyzet között a különbség az, hogy a „meglett ember” választja a magáét, a stigmatizált pedig belekerül valamilyen megoldhatatlan élettörténeti válság folyán.

„Megszületett az a Gyermek...”

Azok közül, akik azzal a válsággal, amelybe József Attila azt követően került, hogy a kommunista párt – fokról fokra – kiközösítette, többen leírták azt a legszembeötlőbb tünetét e válságnak, amelynek lényege úgy fogalmazható meg, hogy József Attila „gyermekké tette” saját magát, másfél évtizede halott anyjához való viszonyának tisztázásával gyötrődött és apát keresett magának.⁹⁹

A válság kiváltója és tartalma között általában nem szoktak több összefüggést feltételezni, mint amennyi például a puska elsütő-billentyűjének a meghúzása és a lövedék kivágódása között fennáll.

Jómagamat ennél intimebb kapcsolatra késztet gyanakodni már csak az is, ami mellett fentebb érveket találtunk: hogy egyfelől a kommunista pártból való kizárásával (vagy, mondjuk így: fokozatosan egyre kijebbb zárásával) nem kapcsolatainak egyikét veszítette el József Attila, hanem társadalmi én-azonosságának építményében a közvetítőt az általános emberi értékek – erény és bűn – ama közvetítőjéhez, amely az ő számára a munkásosztály volt; s hogy másfelől a válság központi tünete *olyan apának a keresése volt, aki a jó megjutalmazásával vagy a rossz megbüntetésével ismét kategorikusan elválasztaná egymástól e kettőt, vagy olyan anyáé, aki feltétel nélkül, attól függetlenül szeretné őt, törődne vele, hogy amit ő tesz, az erény-e vagy bűn.* Mintha az, amit elvesztett (amikor társadalmi én-azonosságának épületét a kommunista pártból való kizárás paradoxonja emeletenként száznyolcvan fokkal elfordította), és az, amit keresett („apát híván elesten” vagy „sok kedves nőből próbálva összeállítani” anyját), *ugyanaz lett volna.*

Ebben az összefüggésben érdemes idézni abból a levélből, amelyet József Attila a válságát elmélyítő 1934-es hónapok közepe táján írt volt pszichoanalitikusához, Rapaport Samuhoz, akinek a diványára talán már egy éve is tartó megszakítás után feküdt episztolárisan vissza. Ebben a levélben azt fejtegeti, hogy a neurózis gyógyulásához az embernek be kell látnia, hogy amikor „visszaszalad a múltba, hogy ottani oedipus helyzetét idézze fel neurózisa védelmében”, akkor „lényegében ott sincs oedipus helyzetről szó”: maga az ember vetítette ki magából „az apját és az anyját, a világban adott szeretendő és gyűlölendő tárgyak helyébe megteremtette ezeknek személyi szimbólumokba sűrített kivonatát és azután tudattalan tudatában [...] a valóságnak ezekkel a [...] szimbólumaival viaskodik. [...] T. i. magával a külvilággal szemben ambivalens magatartású az ember [...]”.

Ezt a gondolatmenetet annak megítélésében, hogy milyen természetű volt a válság, amelybe József Attila belekerült, akkor is érdemes figyelembe venni, ha tudattalan történések tudatos reflexiójával szemben nagyon is helyénvalók a fenntartások. Megállapítható ugyanis, hogy József Attila változásai 1934-et követően pontosan ellentétes irányban haladtak azzal, amit

⁹⁹ Lásd erről Szőke György két tanulmányát: József Attila apaképe. Kortárs, 1979. 5. 763-772.; József Attila anyaképe formálódása. Kortárs, 1982. 9. 1451-1454.; továbbá Bókay-Jádi-Stark: Id. mű, 54-115.

ő a neurózis gyógyulásának irányaként megjelölt: attól a belátástól, amelynek szükségességéről a fenti levél szól (hogy az anya és apakomplexum mögött a külvilággal szembeni ambivalencia sajátos feldolgozása áll), arrafelé, ahol majd „visszaszalad a múltba, hogy ottani oedipus helyzetét idézze fel”.

Minden esetre azt az időszakot, amelyben József Attila a fenti levél elméleti gondolatmenetében a külvilághoz való ambivalens viszonyával viaskodott, az én és a külvilág közötti határ újra megvonására – az én azonosságának új meghatározására – tett kísérlet minősíti a költői műben megjelenő új motívumokon keresztül is s a személy betegségében bekövetkező új tüneteken keresztül is.

Ez utóbbiakat illetően József Attila ugyanebben a levélben olyan test-séma problémákra panaszkodik, amelyeket azzal hoz összefüggésbe, hogy míg „a képzet kell hogy a külsőt képviselje, akkor képviselheti csupán az érzés a hozzájáruló belsőt”, neki testének egyes részeiről, úgymond, képze van és ezért érzése nem lehet róluk. A szövegösszefüggésből következően József Attila itt érzésen saját maga közvetlen átélését érti, képzetben pedig azt az élményt, melyet dolgoknak kívülről való észrevétele jelent, s ennek megfelelően annak a lehetőségét keresi, hogy ne ő legyen saját „képzetének” alanya is és (testében) tárgya is, hanem e „képzetnek” vagy a tárgyat vagy az alanyát a külvilágban találhassa meg. S ugyanakkor megfogalmazódik a kívánság: „Miért én idomuljak a külvilághoz, idomuljon hozzám a külvilág. Az ember [...] ebben az irányban dolgozik, így szelidíti meg az állatokat és szántja fel a földet.” S itt még a „meglett ember” terveként („olyan világot *kell* teremtenem magamnak...”) fogalmazza meg ugyanazt az igényt egy, az énhez arányos külvilágra, amelyet két évvel később már a regresszióban „meglett gyermek” sóvárgásaként mutat be („Öcsödön rossz volt: *kellett volna* két kis ló, kis nő, kis eke, kis ház stb. minden arányosan¹⁰⁰).

Ami mármost magát ezt a regressziót illeti – a regressziót a saját külvilágával szemben ambivalens felnőttől az anyjával-apjával (vagy ezek hiányával) viaskodó gyermekhez – van itt még egy további összefüggés:

A „gyermek” motívumnak József Attilánál mindvégig filozófiai töltésű szöveggörnyezete van. Meggyőződése (amely mellett itt nem érvelek, csak annak reményében kimondom, hátha akad, aki ráismer benne saját meg-, vagy meg sem fogalmazott gyanúinak egyikére), hogy Freud elméletének is az volt számára legalábbis az egyik vonzereje, hogy benne a „gyermek” nem empirikusan körülírható „szociopszichobiológiai” létezőt jelentett, hanem olyan, *viszonyt* Apához és Anyához, amelynek az éppen adott apa és anya véletlenszerűségeitől független, a fenti összefüggések mentén definiálható filozófiai érvénye van.

S iker-meggyőződése, hogy Marx elméletének a munkásosztály világtörténeti küldetéséről megvolt ugyanez a vonzereje József Attila számára: „Nem arról van szó”, idézi Marx szövegét *Hegel, Marx, Freud* című tanulmányában, „amit ez vagy az a proletár, vagy maga az egész proletárság ideig-óráig mint célt képzel maga elé. Arról van szó, ami ő és amit e lét szerint történelmileg tenni kényszerül”. Más helyen figyelmeztet, „hogy Marx a termelési eszközökről a filozófus értelmével szól, nem pedig a közgazdász eszével”¹⁰¹ – márpedig ez a fogalom éppúgy kiegészítője a munkásosztályának ebben a gondolatrendszerben, mint az Apa és az Anya fogalma a Gyermekeknek amabban.

¹⁰⁰ Szabad ötletek jegyzéke. A fentebbi idézetek forrásául szolgáló levelek lelőhelyét illetően lásd [8] jegyzetet.

¹⁰¹ Összes Művek, III. 268. ill. 153.

Mármost megállapítható, hogy e két filozófiai töltetű kategóriának – a gyermekének és a munkásosztályának – a szövegkörnyezete időnként átfedi egymást József Attilánál.

Az *Invokáció* című versből például fentebb ezeket a sorokat idéztem:

Ama százhusz millióban [...]

Megszületett az a Gyermek, kit nem véd sem Isten, sem Király.

E teljesen világos szimbolikájú sorokban a kisded Jézusnak küldetési megjeleése a Földön úgy van összehozva a munkásosztály küldetési megjelenésével, hogy magán az Isten Fián telik be az *Internacionálé*-nak a proletariátusról szóló szava: nem védi sem Isten, sem Király.

E szemléletet és az általa hordozott gondolatot a Gyermekről és az Atyáról érdemes összevetni azzal a két másikkal, amely emezt időben majdnem szimmetrikusan öleli közre:

A korábbi az *Istenem* címmel 1929-ben módosított költeményé, ahol József Attila a maga vágyakozását az apa – inkább, mintsem az Atya – után nem abban a kívánságban éli át, hogy az isten őt, hanem hogy ő az istent megsegítse.

A későbbi az *Eszmélet* egyik szakaszának 1933-ban keletkezett előzményéé:

*Jöjj világra! Anyád, apád
te légy! Ne less tündéri nőre
s szakállas végzetre, ki rád
vigyázzon, – ne légy bölcs, te dőre!
Gondolj a ravasz csecsemőre, -
Sír-rí, hogy szánassa magát,
de míg mosolyog az emlőre,
növeszti körmét és fogát.*

Itt József Attila önmegszólító intelme: ne az apa (és az anya) taszítsa ki őt az oltalomból, hanem ő vonja ki saját magát.

E párhuzamok azért fontosak, mert József Attila kifejezetten megidézi mindkét versét az apával szemben függést nem ismerő, s vagy mellette vagy ellenére kompetens gyermekről egy olyan apa-gyermek versben, melyet ezek sorában nem szoktak számon tartani. Pedig a *Világosítsd föl* című versnek korábbi változata – amelyet érthetetlen módon az új kritikai kiadás sem tüntet fel önálló szövegváltozatként, s amelyet e kiadás közzétett sorváltozatai alapján magam rekonstruálok – kifejezetten kulcsmű ama kérdés szempontjából, hogy a kórokozó válság kiváltójának volt-e köze e válság tartalmához József Attilánál:

*Vigasztald meg a gyermeked –
nem fák ezek, csak emberek,
nem boszorkák – kofák, kasok!
kutyák ezek, nem farkasok!
Nem bölcselkednek – alkudoznak,
s az pénz, nem sárkány pikkelye
s a bűvös ígéknél se rosszabb
az állam törvénycikkelye.*

*Csak vigasztald meg, ha vigasz
a gyermeknek, hogy így igaz.
Aztán dünnyödj egy új mesét,
fasiszta kommunizmusét,
mivelhogy rend kell a világba,*

*a rend pedig arravaló,
hogy ne legyen olcsó, mi drága
s ne legyen szabad, ami jó.*

*S ha bámul reád a gyerek
s nagy lenne, melléd, mert szeret,
utalj példára – az a kár,
hogy ne magadra, te számár,
hanem a ravasz csecsemőre:
sír-rí, hogy szánassa magát,
de míg mosolyog az emlőre
növeszti körmét és fogát.*

A vers első szakasza egyértelműen a marxisták defetiszizáló elméleti tevékenységére utal, akik a fennálló társadalom minden misztériumának – amint Marx egyik Feuerbachról szóló tézise mondja – „az emberi gyakorlatban és e gyakorlat megértésében találják racionális megoldását”. *Gyermeked* – akihez a marxisták élcsapata címezi defetiszizáló üzenetét: a munkásosztály.

Így a második szakasz szintén egyértelművé válik. *Aztán dűnnyögj egy új mesét* – miután a fennálló társadalomról eljuttatták az osztályhoz az igazságot, most fetiszizálják számára a létrehozandó társadalmat (a sornak ilyen, egyértelműen ironikus változata is volt: „Dűnnyögj egy érettebb mesét”). *Fasiszta kommunizmusét* – arról a társadalomról van szó, melyről két évvel korábban egy tanulmányában azt írta József Attila, hogy „egyetlen párt kezében egyesíti a polgári diktatúrák politikai hatalmát a polgári tőkések gazdasági parancsuralmával”.¹⁰²

Ilyen előzmények után a harmadik szakasz is a helyére kerül. [...] *s nagy lenne, melléd, mert szeret*; e sornak létezik egy másik változata is: *és segítene, mert szeret* – mindkettő visszaüt az *Istenem* című, imént említett versre. De itt már egy olyan Atyáról esik a szó, aki nem tűri, hogy „a gyerek felnőjön, mellé”, mert nem hisz abban, hogy a gyermek a maga kompetenciáját az apjával szövetségre lépve is megnyilváníthatja, nemcsak vele szembeállva. Másrészt a *ravasz csecsemő* immár nem József Attila példája a maga számára, mint három évvel korábban, hanem csupán az *Atya* ráfogása, továbbá alibije arra, hogy *gyermekének* „ne legyen szabad, ami jó”.

Az allegória világos – mondhatnánk, ha allegóriával lenne dolgunk, ahol például „egy sóvárgó méla gyermek” érzékelhető alakja tenné szemlélhetővé a gondolatot. József Attilánál azonban a gyermek, szemben Arany Jánoséval, nem „kékszemű”, se nem „szöghajú”, lévén maga is egy – az apához és az anyához való viszonyában inkarnálódott – gondolat. Csak úgy, mint az a másik, amely helyett áll: a munkásosztály, melynek filozófikuma abban a viszonyban ölt testet, amely az osztályt egyfelől élcsapatához kapcsolja, másfelől az emberiséghez, amelynek ügyét tekintve az osztály maga kellene, hogy ennek tudatára ébredt élcsapat legyen. S ha az egyik gondolat állhat a másik helyett, ezt József Attilánál az teszi lehetővé, hogy én-azonosságának társadalmi rendszerében az egyik viszony a másik helyére lép.

¹⁰² Összes Művek, III. 150.

„...kétes létben a bizonyosság”

A fenti szempont elővezetésén túl nem feladatom, hogy végigkövessem annak a regressziónak a menetét, amelyen József Attila végigkergette magát: csak azt vizsgálom, miképpen állnak elő életvezetésének, költői és elméleti alkotásának, továbbá betegségének megnyilvánulásai mint annak jelölői, hogy milyenné alkotja általuk társadalmi én-azonosságát, s hogy hogyan teszik ezt az utóbbi – a társadalmi valósággal társszerzőségben folytatott – alkotást egyszer lehetetlenné, másszor szükségtelemmé az *én-azonosság paradoxonjai*.

Lehetetlenné – ilyen paradoxonról volt eddig szó: az ember nem különbözteti meg magát egy társadalmi kategóriától, amely viszont megkülönbözteti őt magától, s ily módon az ember épp a különbség tagadásával teremt különbséget.

Ezek a paradoxonok nem csak következményükben – *Nekem mindegy* – jelentek meg József Attila szövegeiben, hanem a szövegek megannyiszor ilyen paradoxonokkal foglalkoztak. Az 1936-os *Szabad ötletek jegyzéké*-nek ez a bejegyzése például: „én vagyok a leghazugabb ember, még azzal is hazudok, hogy két éve egyszer sem hazudtam a Gyömrőinek”, olyan gondolatot tartalmaz, amellyel József Attila már 1934-ben előáll a Rapaporthoz írott egyik levélben, akit arról kérdez, hogy ha neki, József Attilának analízisben ellenállhatatlan vágya támad, hogy becsapja Rapaportot, akkor nem csapja-e be, ha nem csapja be.

S nem csupán prózai szövegeknek lett tárgya az ilyen paradoxon. Utolsó versei közül is kettőben megjelenik, a különös csak az, hogy mindkettőben a visszájára fordul a paradoxon tragikus előjele. Igaz, a tragikumnak, hogy valaki az odatartozásának a megfogalmazásával árulja el, hogy nem tartozik oda, a visszája groteszk: attól, hogy az emberek vigyáznak, mint a gombaszedő a bolondgombára, nehogy közülük legyen József Attilához, végül is egyfajta közülük lesz hozzá ([Karóval jöttél...]), s magányát a tudomására hozni „eljönnek hozzá sokan” ([Íme, hát megelétem hazámat...]).

Az utolsó év verseiben azonban megjelenik egy merőben más típusú paradoxon is. Ennek a megjelenésnek a furcsasága, hogy a versek nem *szólnak* a paradoxonról, hanem *előállítják* azt:

Íme, itt a költeményem

– írja, s íme itt a költeménye. Továbbá:

Ez a második sora

– és tényleg: ez a második sora. Majd:

K betűkkel szól keményen

s megállapítható, mennyire igaz ez, legalábbis arra a sorra nézve, amely ez igazságot kimondja.¹⁰³ Ha nem mondaná ki, nem is lenne igaz – mint ahogyan ez az egysoros hexaméter:

Irgalom, édesanyám, mama, nézd, jaj kész ez a vers is!

¹⁰³ Figyelmet érdemel, hogy József Attila, csak hogy ez újabb, önmaga igazságának valóság-fedezetét megeremtő sort beiktathassa a versbe, feláldozta a harmadik sor eredeti változatát, amely pedig a „legautentikusabb” József Attila-i sorok közül való volt: Szabály szerint költi kényem.

sem igaz addig, amíg nincs ténylegesen kész ez a vers is, mely (pusztán tartalmát tekintve) e tényt állítja.

1922-ben írja József Attila egy korai isten-versében:

*Te oly erős vagy, gondolsz egyet s van
De nékem kínos a bizonytalan.*

Utóbb a *Minden mindegy* következményű paradoxon hatására József Attila központi élménye lett a maga erőtlenségére vonatkozó érzés. Most viszont ezzel az új paradoxonnal mintha megtalálta volna saját magában ugyanezt a bűverőt.

Mi történt?

Az egyik történésre vonatkozóan találgatásokra vagyunk hagyatkozva; a másikat illetően most kezdett valamelyest enyhülni ez a kényszer Illyés Gyuláné *József Attila utolsó hónapjairól* (Békéscsaba, 1984) című emlékirásának hozzáférhetővé tételével.

Az első történés a kommunista pártnak József Attilához való viszonyában következett be. Horváth Márton idézett cikkében Bálint György közlésére hivatkozva írja: „A 35-ös Komintern kongresszus a szektáriánus politika fokozatos felszámolására vezetett, s ez végre meghozta a fordulatot József Attila megítélésében is. Bálint György közölhette József Attilával, hogy a párt bizalommal és mélységes megbecsüléssel tekint a működésére.”

Hogy mikor került sor erre és más hasonló beszélgetésekre és hogy pontosabban mit is mondott József Attilának Bálint György és mit üzent neki a pártvezetés másokkal,¹⁰⁴ akik utasítására felkeresték, ennek párttörténeti vonatkozásaira nem is akarok és nem is tudnék kitérni. Tárgyam sajátos természete használható támpontként kínálja a *Szép Szó* 1936 októberi számát, amelyben a *Világosítsd föl* című vers ismertté lett enyhített változatával együtt megjelent József Attila *Irgalom* című költeménye:

*Bizony nem voltam én sem az,
akit a családfők kegyelnek*

– e nyitó sorok az előző részben bemutatott kulcs (gyermek → osztály családfő=apa → élcsapat) alkalmazásával így értelmezhetők: velem ugyan nem úgy bántak, hogy irgalmat érdemelnének, de az én magatartásom sem volt olyan, amilyenel meg lehet nyerni egy kommunista párt jóindulatát. Így aztán értelmet nyerhet a második szakaszt nyitó kötőszó is, e nélkül minden értelmes összefüggés híján kötné e szakaszt az elsőhöz:

*S bár hívös, örökkévaló
dolgozók közt muszáj őgyeleggem,
a palánkok közt szárnyaló
munkát nem szabad elfelednem.*

Az összefüggés jelentése eszerint: a párttal kapcsolatos szemponton felül itt van még az is, amely a munkásosztályt illeti, amelynek ügyéhez köze van, ha rákényszerült is, hogy közvetlenül a metafizika örök kérdéseivel viaskodjék.

¹⁰⁴ Például Haraszi Sándorral, aki a PIM hangtárban 282/2/Z jelzet alatt őrzött interjúban számolt be arról a látogatásról, amelyet felső pártkapcsolatának utasítására [„Attilának én elmondtam, hogy most nem jöttem, mint ismerőshöz, néhai barátomhoz, hanem mint a párt megbízottja”] 1936-ban a *Szép Szó* szerkesztőségében tett. Haraszi előadása szerint e vállalkozás József Attila eleve elutasító magatartásán bukott meg.

*Mit oltalmazunk, nincs jelen,
azt most már támadóink védik.*

Fejtő Ferenc személyes beszélgetésben elmondta, hogy az 1936-os versnek ez a két sora az 1936-os esztendő szorongató élményeit fejezte ki. *Mit oltalmazunk* – a demokrácia értékei; *nincs jelen* – az európai demokráciák, mindenekelőtt pedig franciaországi Népfront-kormány, megtagadta a támogatást a halálos veszélybe került spanyol demokráciától; *azt most már támadóink védik* – Sztálin az 1936 augusztusi perrel s a törvényellenesen elítélt bolsevik forradalmárok statáriális gyorsaságú kivégzésével a legbrutálisabb támadást intézte a demokrácia ellen – ugyanakkor a Szovjetunió volt az egyetlen állam, amely államként támogatta a spanyol köztársaságot. Az összefüggések aggasztóan összezavarodtak: az első nagy koncepció perrel egyidejűleg a Szovjetunióban országos vitára bocsátottak egy meghökkentően demokratikus fogalmazású alkotmányt.

Mindezen szempontok azt a szándékot érlelik meg, melynek megfogalmazásával – hogy irgalmas lesz a párt iránt, mely pedig túl hosszú ideig nem volt irgalmas öiránta – e vers ismét felidézi a társadalmi én-azonosság egykor állott építményét:

*És hallgatom a híreket,
miket mélyemből én szavam hoz.
Amíg a világ ily veszett,
én irgalmas leszek magamhoz.*

És valóban: ha azok, akiket a kommunista párt 1936-ban békülni küldött József Attilához, azzal érveltek – amennyire ötven év távolából ezt rekonstruálni lehet – hogy ebben a történetben mindegyik fél követett el hibákat, amelyek kölcsönös előszámolásának azonban nincs itt az ideje, mert mindennél sürgetőbb, hogy mindnyájuk közös ellensége ellen összefogjanak, akkor József Attila okkal érezhette úgy, hogy ezeket a „híreket” saját szava belülről hozza. Mert pontosan ezek voltak József Attila azon szavai a szolidaritásról, amelyekért három évvel korábban a magyar párt minden szolidaritást megtagadott tőle.

Az Irgalom című versnek ilyen értelmezése mindenesetre érthetővé teszi az érthetlent: vele egy számban a Világosítsd föl című versének miért nem fentebb rekonstruált eredeti változatát közölte József Attila, amely pedig formájában tökéletesebb, élesen kritikai tartalmában pedig – a megjelent változattal szemben – egyértelmű. S ami talán még különösebb: hogy Fejtő Ferencnek, amikor átadta neki a közlésre szánt enyhített, tompított, helyenként elkent változatot, szokásától eltérően még csak nem is mondta, hogy átdolgozott variánsról van szó (Fejtő Ferenc szóbeli közlése).

E két verssel zárult le tulajdonképpen az az időszak, amelyben József Attila 1934 közepétől kezdve jóformán egyáltalán nem írt közéleti mondanivalójú verset, leszámítva az 1935 őszén a Népszava Naptár számára megrendelésre készült három versből kettőt, és az ugyanekkor íródott *Levegőt!* című költeményt, amely Fejtő Ferenc tanúsága szerint ugyancsak megrendelésre – a 8 órai újságéra – készült.

Eközben azonban nem az történik, hogy, mint egy trükkfilmben, az ok visszavonása visszapergetné az általa okozott történetet s a köhalomból visszaépülne a társadalmi én-azonosságnak az az épülete, amely egykor szilárd bázist adott a verseknek (vö. 20-22. lappal).

Valójában az 1936-os év történéseivel egy más szerkezetű paradoxonnak jött el József Attila számára az ideje. Ezt nem egy olyan szociálpszichológiai játszma hordozza, amelyről fentebb (l. 32. lap) sematizálva bemutattam, milyen sorsszerűséggel halad előre a maga útján és milyen ellenállhatatlansággal fordítja ellentétébe minden szándékát a magát ezért impotensnek érző embernek. Az új paradoxon hordozója, ellenkezőleg, olyan szociál-

pszichológiai játszma, amelynek alternatív kimenetele van s ezt mindenkor az ember választása határozza meg, méghozzá úgy, hogy e kimenetel révén a választás önmagát megalapozza.

Így ha József Attila például elfogadja a fentebb feltételesen rekonstruált érvelést és a történetek ellenére visszatér a kommunisták közé, ez azt mutatja, hogy hasonlóan gondolkodik, tehát tényleg van köztük helye – ha elutasítja az érvelést és a történetek miatt nem tér vissza a kommunisták közé, ez azt mutatja, hogy másképp gondolkodik, tehát tényleg nincs köztük helye. Ha azt gondolja, hogy odatartozik, máris valódi oka van rá, hogy azt gondolja – ám ha azt gondolja, hogy nem tartozik oda, máris erre van valódi oka. S bármelyik esetben attól lesz alapja, hogy azt gondolja, amit gondol, hogy azt gondolja, amit gondol. *Gondol egyet s van.*

Ám ha gondol mást, az is.

Ezért azután az omnipotenciát hozó paradoxon nem kevésbé gyötrelmes, mint az a másik, amely lélekben-testben impotenssé tesz – csak másképp. A bizonytalanság kínja mindenestre többé nem gyötör, hiszen a gondolat önmagát alapozza meg teljes bizonyossággal.

Ugyanez az önmagát megalapozó teljes bizonyosság sugárzik azután elő a Flóra-korszak egyik felében verseiből, magatartásából, gondolataiból. „Kedélye egyre derűsebb, biza-kodóbb lett. (Közvetve hallottam, hogy barátai is egyre kiegyensúlyozottabbnak, jókedvűbbnek látták)” – jegyzi fel már a február-végi megismerkedésüket követő hónapról Illyés Gyuláné, majd egy április 16-ára vonatkozó bejegyzésben így folytatja: „Megrendített, hogy milyen sugárzással, ujjongással árasztja a boldogságot.” (*Id. mű*, 14., ill. 17.) A későbbi bejegyzésekben újra meg újra előtűnik ez a motívum, de még október 14-ére vonatkozóan, egy szanatórium-beli beteglátogatás kapcsán is ez olvasható: „[...] kivételesen jó hangulatban találtam. [...] Azt hittem, megtörtént a fordulat Attila betegségében, s ezentúl kifelé megy belőle. [...] Derűsek voltunk, majdnem vidámak.” (*Id. mű* 75.)

S a versek!

Fentebb idéztem az Elégiá-ból ezt a képet:

*Itt a lelkek
egy megszerkesztett szép szilárd jövőt
oly üresen várnak, mint ahogy a telkek
köröskörül mélán és komorlón
álmodoznak gyors zsibongást szövő
magas házakról [...]*

Ez a motívum az 1937 februárjában íródott *Flóra* című versfüzér *Megméréssel!* című darabjában így fordul – igaz: nem az osztállyal, hanem egyes-egyedül József Attilával kapcsolatosan – a visszájára⁵⁵:

*Már nem képzelt ház üres telken,
csinosodik, épül a lelkem,*

Ugyanezen versfüzér Hexaméterek c. darabjának elején található kép:

*Roskad a kásás hó, cseperészget a bádogeresz már
elfeketült kupacokban a jég elalél, tovatűnik
buggyan a lé, a csatorna felé fodorul, csereg árad.
Illan a könnyű derű, belereszket az égi magasság⁷¹*

ennek a képnek a visszájára fordulása, mely egy 1935-re tehető töredékből való:

*Kásásodik a víz, kialakul a jég
és bűneim halállá állnak össze.*

Egy további példa annak jelzésére, miképpen lehet József Attila társadalmi énazonosságának változásaira következtetni egy költői képből, ha ezt aktuális szövegösszefüggésében korábbi előfordulásainak a hátterén veszik tekintetbe, ugyancsak a Flóra-ciklus egyik verséből ([Én, ki emberként...]) való:

*[...] lásd, a mindenség aranyos kalitka,
benn itt vagy, én csevegőm, oh itt vagy,
rabmadaracskám.*

Pár hónappal korábban – 1936 október 23-án – Gyömrői Edtnak ezt írta József Attila ...aki szeretni gyáva vagy című versében:

*Add kezembe e zárt világ kilincsét,
könnyű kezedet – vár kinn a szabad*

A világ itt: zárt osztály – ott: kalitka. De tessék csak összehasonlítani: ki van belül és ki van kívül az egyik és a másik esetben.

Honnan ered ez a sugárzó boldogság versben, magatartásban és (József Attilának az idézett emlékirásban közzétett levelei tanúsítják) gondolkodásban?

Az onnipotenciát hozó paradoxonból.

Az emlékirás egyik bejegyzése Illyés Gyula 1937 májusában elhangzott szavait idézi, aki „olvasta József Attila verseit. Tények vannak bennük: »Flóra szeret«”

Hol léteztek ezek a tények? A valóságban, amely a tények szokásos lelőhelye? Elég akárhol kinyitni Illyés Gyuláné emlékirását, hogy ezt a feltevést elvessük. Akkor tehát pusztán József Attila gondolatában?

Hiszen éppen ez az, hogy József Attilának ez a gondolata nem *puszta* gondolat volt, hanem olyan, amely önmagát paradox módon megalapozza:

Ha József Attila azt gondolja, hogy Flóra szereti őt, azt is kell gondolnia, hogy nem csapja őt be, ennek konklúziójaképp pedig azt is, hogy ha Flóra engedi neki hinni, hogy szereti, akkor tényleg szereti.

Meg kell jegyezni, hogy itt a gondolat nem azzal az onnipotenciával működik, mint amikor isten teremt – *gondolsz egyet s van*, – hanem sokkal inkább úgy, mint amikor istent teremtenek, az ontológiai isten-bizonyíték módján. Ennek logikája szerint ha Istent gondolok, tökéletesnek gondolom, a tökéletességhez pedig hozzátartozik a létezés is, tehát Isten létezik – t. i. a gondolatban, amely a maga premisszáitól efelé a konklúzió felé halad. Éppígy József Attila is: az a gondolata, hogy Flóra szereti, nem ahhoz a tényhez, de igenis ahhoz a gondolathoz vezet, hogy tényleg szereti – kétes létben nem, de igenis kétes tudatban a bizonyosság.

Ám ez a tudatbeli tény azonnal létbeli ténnyé lesz József Attilának azokban a műveiben és egész magatartásában, amelyet ez a bizonyosság határoz meg, nem pedig egy lehetőségben való bizakodás az ellenkező lehetőség tudattalan számításba vételének a hátterén.

Nem mintha József Attila az ellenkező lehetőséggel nem számolt volna. Csakhogy paradoxonunk tragédiát hozó természetének megfelelően az ezzel kapcsolatos gyanú szintén azonnal megalapozza önmagát: Ha József Attila azt gondolja, hogy Flóra nem szereti, arra

kell következtetnie, hogy becsapta őt, amikor hinnie engedte, hogy szereti, s ebből József Attilánál szigorú logikai bizonyossággal következik:

*csaltál s így nem szerethetsz.*¹⁰⁵

Ha József Attila azt gondolja... – így fogalmaztam. Azonban pontosabb ez a megfogalmazás: valahányszor József Attila azt gondolja, hogy Flóra szereti, ez a gondolat bűvöli saját magát bizonyossággá – s amint azt gondolja, hogy Flóra nem szereti, máris ez a gondolat áll saját maga alá, hogy mint Atlasz a Földet, olyan megrendíthetetlen biztonsággal tartsa.¹⁰⁶

Az ellentétes irányok bármelyikébe beinduló gondolkodás paradox önmegalapozása az a tényező, amely ezt a tragikus fél-szerelmet a legmarkánsabb módon megkülönbözteti a Gyömrői Edit iránti viszonzatlan érelemtől. Ez utóbbit, úgy látszik, sohasem kísérte József Attilánál sem az a bizonyosság, hogy Gyömrői Edit szereti őt, sem az ellenkező: könyörgés, rábeszélés és fenyegetés, hogy szeressék, terszítési átkozódás, amiért nem, saját érzelmeinek, gyöttrődésének, kétségbeesésének megfogalmazása – mindez megtalálható a Gyömrői Edithez írott versekben és levelekben,¹⁰⁷ de a gondolat önmagát megalapozó evidenciája soha.

A Gyömrői Editől érkező egyértelmű üzenet – amit József Attila iránt érez, az nem szerelem, és aki iránt szerelmet érez, az nem József Attila, – semhogy a gondolatnak akár csak azt az onnipotenciát kölcsönözte volna, hogy az saját bizonyosságát alapozza meg, beleilleszkedett azokba az 1932 után sűrűsödő történetekbe, amelyek impotenciát gerjesztő paradoxonba fogták be József Attila életét és gondolkodását: amint azt gondolta volna, hogy Gyömrői Edit szereti őt, a saját logikája szerint egyszersmind azt is kellett volna gondolnia, hogy Gyömrői Edit csal, amikor azt mondja, hogy nem, s hogy ennél fogva tényleg nem.

¹⁰⁵ Feltehetőleg ennek a darabnak egyik hexaméterére – *Látod, mennyire félve-ocsúdva szeretlek, Flóra!* – vonatkozik Illyés Gyuláné idézett művének következő bejegyzése: „„Február 24-én [megismerkedésük után négy nappal] Egy-két verset akart nekem megmutatni, akkor frissiben írta. Csaknem mindegyikben benne volt a nevem, sőt az egyikben a teljes vezetéke és keresztnév. Rettenetes zavarba jöttem [...] és kértem, a nevemet hagyja ki. Megígérte, és a vezetékeket aztán törölte is.” (11.) Minthogy a fenti sor utolsó előtti verslába – a szabály ellenére – spondeus, ez alapozza meg a gyanút, hogy itt lehetett az a hely, ahol József Attila mindig „szabály szerint költő kénye” eredetileg talán így formázta a sort: *Látod, mennyire félve szeretlek, Kozmutza Flóra!* Mely esetben a változtatáskor az „ocsúdva” szót az eredeti magánhangzószekvencia átmentésének tudattalanul működő szándéka hozhatta a sorba. Talán.

Az Élet és Irodalom 1986. április 25-i számában egy olvasói levél hívta fel a figyelmet arra, hogy ezt az elgondolást öt héttel korábban – 1986. március 4-én a Magyar Tudományos Akadémián jelen szöveg alapján tartott felolvasó-délután keretében – ismertettem, mint ahogyan a lap április 11-i számában valaki ugyanezt a feltevést megfogalmazta.

¹⁰⁶ Tudod, hogy nincs bocsánat (Illyés Gyuláné idézett emlékirásának egyik bejegyzéséből [36.] következően az 1937 június 28-át megelőző időben íródott). A csalás úgy is, mint a hűségnek, és úgy is, mint az igazat mondásnak az ellentéte, s mindkét minőségében mint olyan, ami ezért a szeretettel egymást kölcsönösen kizárja – visszatérő motívum 1934-et követően József Attila verseiben, levelezésében, beszélgetéseiben.

¹⁰⁷ „Ignotus [szerint, aki] látta Attila más nők iránti érzelmeit, [...] az irántam érzett nem lehet egyikkel sem összehasonlítani. [...] Általam él: ha jókedvű, azért jókedvű, mert reméli, hogy szeretem, ha rosszkedvű, azért rosszkedvű, mert azt hiszi: nem.” Illyés Gyuláné: Id. mű. 67. Valójában az Ignotus által pontosan észrevett összefüggések mögött nem remény vagy hit van, hanem az önmagát gerjesztő feltétlen bizonyosság abban, amit éppen gondol Flóra érzelmei felől.

Hogy az onnipotenciát képző paradoxon világába, amelyet egy visszahívó kommunista párt szabott József Attilára, a Flóra-szerelem éppolyan bensőségesen illeszkedik, mint a Gyömrői Edit iránti szenvedély az impotenciát gerjesztő paradoxon világába, amelynek gyötrelmeit egy elzavaró kommunista párt mérte rá – ennek a párhuzamnak van egy furcsa következménye József Attila költészetére:

A Gyömrői Edithez írott versekből tökéletesen hiányzik bármilyen közéleti mondanivaló. Ebben ugyan nincs semmi különös, hiszen például a Vágó Mártához írott versekből is hiányzik ez a motívum. A Gyömrői-időszaknak azonban van olyan költeménye, mint a Nagyön fája című (1936), amely a szenvedés kozmikus tablóját idézi meg, s egy ilyen tablóról lehagyni azokat a társadalmi kategóriákat, amelyeket korábban az exkluzív szenvedés hordozójaként emlegetett, olyan hangsúlyozott hiánya a közéleti mondanivalónak, amely már közéleti mondanivaló. Továbbá ez a motívum a verseken kívül a Gyömrőihez címezett levelekből is kimarad, de még a Szabad ötletek jegyzékéből is szinte teljesen hiányzik az ilyen indítású asszociáció.

1936 végén a Szép Szó két egymást követő számában jelentek meg a Gyömrői-korszakot lezáró utolsó versek, illetve az a két vers – a Világosítsd föl és az Irgalom című – amellyel József Attila költészetében kétévnyi szünet után ismét megjelent a közéleti mondanivaló.

Ezt a motívumot, természetesen, nem a Gyömrői Edittel szembeni szenvedély tüntette el korábban, s gyaníthatóan nem is a Flóra iránti szerelemnek köszönhető, hogy a Flóra-versek legtöbbszörében egészen szerves módon van jelen: e két személyhez való viszonyának formai sajátossága teszi, hogy e meghatározott módon paradox viszonyok hordozóivá lehetnek olyan hatásoknak, amelyeket valójában a kommunista párthoz való, hasonló módon paradox viszonyok gerjesztenek.

Flóránál mármost a Gyömrői Editnél még egyértelmű üzenet kettéválk egy olyan kommunikációra, amely József Attilának hinni engedi, hogy ezúttal amit iránta éreznek, az szerelem, s hogy aki iránt a szerelmet érzik, az ő, és egy metakommunikációra, amely ezt a kommunikációt érvényteleníti.

Ez a szociálpszichológiai játszma (amelynek kétértelműsége – Illyés Gyuláné idézett emlékirásából tudjuk – nemes szándékból fakadt) jól nyomon követhető az egész íráson. A gazdag választékból egyetlen szakaszt emelve ki például:

Amikor kéthónapi ismeretség után, amely heti többszöri találkozással, egyre hosszabb és egyre bizalmasabb együttlétekkkel telik el és József Attila értelmi és érzelmi érveinek ismételt felvonultatásával, hogy házasodjanak össze, Flóra, mint majd utóbb írja, lassan-lassan eljut oda, hogy *talán* érzelmileg is vállalhatja az összetartozásukat, egyszer csak hirtelen megbetegszik. A diagnózis: súlyos szívizomgyulladás. József Attila reakciója a lesújtó hírre eufóriás: „Nem bánom én, hogy mi bajod van, mindenhogyan szeretlek. Légy a feleségem, ápollak, vigyázok rád!” Flóra hazamegy, megbeszéli, hogy egy hétig feküdni fog, utána ő jelentkezik. József Attila tizenkét napig vár, akkor levelet ír. A súlyos szívbajt még csak szóba sem hozza, helyett Bartók-koncertre és egy Garbo-filmre invitálja Flórát. Flórának negyven fok fölé szökik a hőmérséklete, mentő viszi a Rókus-kórházba. „A kórházban csak napok múlva tudták megállapítani, mi bajom. A szívizomgyulladás mellett tüdő és mellhártya-gyulladás fejlődött ki”, írja utóbb emlékirásában Illyés Gyuláné, majd hozzáteszi: „Ez a betegségem megakasztotta a József Attilával egyre szorosabbá fejlődő kapcsolatunkat”. Amikor 17 nap után kiengedik a kórházból, mint írja: „A kórházi súlyos-lázas betegség alatti felelőtlen, majdnem vidám hangulatból nehéz meghasonlottságba zuhantam”. Pár nappal később két hétre Mátraházára utazik, előzőleg József Attilával megbeszéli, hogy valamelyik nap meglátogatja Flórát és, ha lehet, néhány napig ott is marad: az erdei séták alatt lesz alkalom és idő, hogy tisztázzák dolgaikat. Ezek után Flóra József Attilához írott első levelét, amely a mátrai táj növényzetének leírása, így fejezi be: „Körülbelül két hét múlva megyek haza. A viszontlátásig sokszor üdvözlöm”. Majd a József Attila válaszlevelére, amely kettejükre vonatkozó kérdéseket feszeget, egyebek között ezt: „talán

meglátogathatnám valamelyik nap. Mikor? Vagy ne tegyem?”, Flóra viszontválasza ennyi: „Nem tudom ezeket a dolgokat írásban elintézni. Legyen türelemmel, amíg találkozunk.”¹⁰⁸

És József Attila tökéletesen érzéketlen marad ezekkel a jelekkel szemben, amelyek maradtalanul rontják le a hitelét olyan jeleknek, melyek hinnie engednék, hogy Flóra szereti. Ez a gondolata ugyanis maga magát teszi bizonyossá, s e gondolat bizonyosságát nem is ingathatná meg semmi – kivéve az ellentétes gondolat felbukkanását.

Az ellentétes gondolat előhívásához azonban a legvéletlenszerűbb jel is elégséges. „Ez az idő volt ismeretségünknek legharmonikusabb, legvidámabb s – ha nevezhetem így – »legboldogabb« időszak”, jegyzi fel például Illyés Gyuláné arról a márciusról (kapcsolatuk első hónapjáról), amelynek egyik utolsó napján József Attila egyszer csak elé teszi a *Reggeli fény* című – másnap már meg is jelenő – verset:

*és mintha folyónknak a mélye se folyna,
úgy játszik a felszín – szedd össze magad,
botor emberkém, hiszen én se gyanítnám,
hogy épp nem a hajnali mennybe ragad
e jól sikerült angyal-hamisítvány!*

Flóra ámuló értetlenségére József Attila „izgatottan, könnyeket dörzsölve el szemében elmagyarázta, hogy egyik előző alkalommal, társaságból hármában a villamosmegálló felé menet, a másik férfi-kísérőm (Tersánszky Józsi Jenő), látva hogy fázom, följajánlotta a sálját, és én elfogadtam.” (Id. mű, 13).

Ez a jel nem súlyában túlértékelt argumentumként szolgált, hogy alátámasszon egy olyan feltevést, hogy Flóra nem szereti József Attilát: a jel mindössze előhívta ezt a gondolatot, amely a továbbiakban egymaga állott, ám *megdönthetetlen argumentumként*, saját maga mellett. Éppolyan megdönthetetlen argumentumként, mint amilyen volt a váltás előtt egy pillanattal önmaga mellett az a gondolat, hogy *Flóra szeret*. S lesz majd ismét, egy újabb váltás után, hiszen annak a versnek a megírása, amelynek szertesugárzó bizonyossága majd Illyés Gyulát megteveszti („Tények vannak bennük”), még hátravan.

Miközben tehát az önmaga bizonyosságát megalapozó gondolat kizárja a legsúlyosabb jelek értékesítését is, amennyiben ezek az ellenkező gondolatot támasztanak alá, bármilyen jel esetleges módon alkalmassá válhatik arra, hogy az ellenkező gondolatot a tudatba idézze, hogy ez a gondolat azután maga alapozza meg magát.

Bármilyen jel – tehát olyanok is, amelyek működésbe lépéséről Bak Róbert első híradását megjelenése óta sokan idézték (így Illyés Gyuláné is emlékirásának 7. jegyzetében): hogy József Attila *három* levelet számlált össze Flórától, *három* gyufaszálat talált a takarítónő által odahelyezett gyufásdobozban, *három* figura volt Bak Róbert szobájában egy reliefen s a harmadik *József*, s hogy még a kezeléseinek száma is *három* lett volna hetenként stb.

A Palo Alto-i iskola immár harminc éve halmozza esettani és elméleti érveit amellel, hogy a skizofrénia patogenezisében kitüntetett (ha ugyan nem kizárólagos) fontosságú tényező az olyan viszony, amely a személyt *kettős kötéssel* köti:¹⁰⁹ az egyikkel a vele folytatott kommunikáció révén, a másikkal pedig a metakommunikáció által, amely az előbbit minősíti (például olyannak, amit nem kell komolyan venni).

¹⁰⁸ Válogatott Levelezés. 337-344.

¹⁰⁹ Illyés Gyuláné: Id. mű. 16-32.

Fentebb amellel érveltem, hogy Flóra és József Attila szociálpszichológiai játszmáját éppen ilyen kettős kötés jellemezte. Érdemes megjegyezni, hogy mindkét fél számára: József Attila magatartása is ráéri a viszonyukra, egy olyan stratégia révén, melynek paradoxonját a Palo Alto-i iskola úgy mutatja be, mint a *spontaneitás előírását*.¹¹⁰ József Attila például ezt írja Flórának: „Sírtam és ideadtad a kezedet. Látod, úgy kellene, hogy ne sírjak és úgy add ide a kezedet”, és azért sír, hogy ezt elérje.

Watzlawick, Beavin és Jackson könyvükben¹¹¹ három jellegzetes magatartást írnak le azok közül, amelyekkel a kettős kötésre reagálni szokás, s ezek egyike pontosan ráillik arra, ahogyan József Attila reagált a Flórával kialakított viszonyok kettős kötésében rejlő paradoxonra: „A helyzet elviselhetetlen abszurditásának csapdájában, amelyben találja magát, az egyén arra a következtetésre juthat, hogy a helyzetben adott vagy a környezet által bemutatott lényeges jelek némelyike elkerüli a figyelmét. Minthogy úgy látszik, hogy mások számára a helyzet tökéletesen logikus és koherens, ez újabb érveket ad a feltevés mellett. Az a lehetőség, hogy a többiek szándékosan rejtik el előle a lényeges jeleket, csak variáció ugyanarra a témára. Az ember mindenképpen – és ez a döntő pont – megszállottja lesz annak a szükségletnek, hogy felfedezze ezeket a jeleket, hogy jelentést adjon annak, ami benne és körülötte végbemegy, és végül kénytelen lesz a legvalószerűtlenebb s a helyzettel való összefüggésnek a leginkább híján lévő jelenségek után kutatni, hogy ezekben találjon jeleket és jelentéseket.” (215).

Flórát egyre nagyobb kétségbe ejti minden egyes olyan eset, amikor József Attila az egyik bizonyosság által vezérelt magatartásról áttér arra a magatartásra, amelynek értelmét már az ellenkező előjelű bizonyosság adja meg. Illyés Gyuláné idézett emlékirását végigkíséri a riadt értetlenség: „Azután hirtelen és minden ok nélkül – észrevehető ok nélkül – átsapott gyanakvásba, hogy csak »játszom« vele: összehúzta a szemét, izgatottan, hidegen nézett az arcomba, a hangja kötekedő, gúnyos lett. Sem akkor, sem most, a legszigorúbb önvizsgálattal sem tudom kideríteni okát – legalábbis közvetlen okát: szívemben iránta csak jóakarat, aggodás, segítőkészség és szeretet volt.” (*Id mű*, 64). „A délután Attilával ismét jól telt el. Másnap [...] ismét megváltozott állapotban fogadott. Gyötört kételkedéseivel, gyanúival, vádjaival, gunyoros hangon. Mikor indulóban voltam, szédítő hullámhegy-hullámvölgy hangulatváltozásával ismét kedves lett [...]. Azért kínozt, mert fél, hogy mint gyógypedagógus foglalkozom vele” (75-76).

Ugyanilyen hirtelen váltás döbbsentette meg néhány hónappal korábban Bálint Györgyöt, amikor azt látta, „hogy a párt közeledését József Attila hol dühkitörésekkel – »most jöttek...« -, hol könnyes ellágyulással fogadta.”¹¹²

József Attila, emlékszünk rá, ekkor ismerkedett viszonyaiban azzal a paradoxonnal, mely omnipotenssé tesz: gondolsz egyet s van.

Ám hamarosan kitűnt: ha gondolsz mást, az is.

¹¹⁰ Vö. Bateson, Jackson, Haley és Weakland: Toward a theory of schizophrenia. Behavioral Science, 1 [1956], 251-264; és Paul Watzlawick: A Review of the Double-Bind Theory. Family Process, 2 [1963], 132-153.)

¹¹¹ Vö. Watzlawick, Weakland és Fisch: Change. Principles of problem resolution. W. W. Norton, New York, 1974.

¹¹² Pragmatics of Human Communication. A Study of Interactional Pattern, Pathologies and Paradoxes. W. W. Norton, New York, 1967. Garai László

Az impotenciát hozó paradoxon alternatívája József Attila számára közéletben és magánéletben egyaránt az onnipotenciát képző paradoxon.

Az éles, tiszta szürkület alternatívája: létben a kétes bizonyosság.

*

Már elment a nyolcórás gyors – nyugtatta egymást a két nővér, amikor József Attila a balatonszárszói panzióból elindult az állomás felé.

V. Függelék: Válasz opponenseknek

Végére értem a társadalomlélektani esszének, amelynek egy korábbi változatát – öt évvel ezelőtt – doktori disszertációként nyújtottam be az illetékes bizottsághoz. A szöveget annak idején – ahogyan jelenlegi változatában is – úgy fogalmaztam meg, hogy akinek álláspontja akár csak árnyalatokban is eltér az enyémtől, e különbséget kategorikussá dolgozhassa fel véleményének markáns megfogalmazása által (társadalmi azonosságunk definiálásának éppen erről az eljárásáról szól maga a bevégezett szöveg). Kitűnő opponenseim – már csak tisztüket követve is – éltek e lehetőséggel, s így annak összefoglalására, mit akartam (és mit nem akartam) mondani, nem találhatnék alkalmasabb módot, mint ha most idemásolom a választ, amelyet nagyszerű érveikre 1988. április 22-én a Magyar Tudományos Akadémián adtam.

*

Kelemen János opponensi véleményében felteszi a kérdést, hogy „a szerző normális-e”. Ti., hogy annak a definíciónak az értelmében, amelyet bevezető dialógusomban a Természet-tudósra tulajdonítok a normalitásról, s mely szerint „normális az az élő egyed, amelyik a környezet szelekciós tényezőinek megfelel, és ezáltal túlélésre alkalmasnak bizonyul”, nem hívom-e ki túlságosan a tudományos minősítés rendszerének szelekciós tényezőit szerény értekezésem túlélési esélyei ellen, amikor ennek bevezetőjét egy platóni dialógus formájában írom meg.

És valóban, például másik opponensem, Buda Béla, aki a szöveg egészétől e bevezető dialógus *ellenére* nem vonja meg jóindulatát, nem hallgatja el véleményét, hogy „e rész kihagyása növelte volna a disszertáció értékét”. Ítélete szerint a dialógusnak, amelyet a Természet-tudós, a Filozófus és az Ember folytatnak egymással, a „lényegét néhány oldalas bevezetés megadhatta volna”, mivel „sokszor vélhetően a Filozófus hordozza a szerző álláspontját”. Mármint ha ez csakugyan így volna, akkor a másik két személynek a felvonultatása tényleg csak a stílus színesítését célzó szószaporítás lenne, és teljesen a helyén volna Buda Béla érvelése.

Buda érvelésének logikája itt teljes mértékben megfelel annak, amit alkotó gondolkodásról írott nagyszerű esszéjében Bibler az újkori gondolkodásra általában jellemzőnek mond, melyben „még a másokkal való dialógus is monológ formájában valósul meg, mint bizonyítás (nehéz felfogásúak számára), [...] a belső vita főfeladata [pedig] nem is más, mint hogy a beszélgető felek közül a tudatlant, a tévelygőt eltávolítsa”. A bizonyítás már meglévő alapokból vezet le egy elméletet, és „az elméletben nem szabad, hogy eredetének nyoma megmaradjon”.

Az újkor ilyen gondolkodásának mármint Bibler szerint megkerülhetetlen előfeltétele a klasszikus korszaké, amikor, mint mondja, *feltalálják a fogalmat*, amely majd utóbb logikailag megalapozza az elméletet, de amelyet a maga részéről nem alapozhat meg semmi más, mint különböző, egyaránt érvényes (tehát egyaránt érvénytelen) logikák egymás ellen feszülése egy igazi dialógusban.

Bibler éppen Galilei példáján mutatja be, hogyan történik Arisztotelész érvényét vesztt gondolkodásmódja helyett egy újnak a feltalálása a dialógusban.

Ismeretes mármost, hogy Kurt Lewin több mint fél évszázaddal ezelőtt amellett érvelt, hogy a fizika nyomán a pszichológiának is meg kell tennie a lépést az arisztoteliai gondolkodásmódtól egy galileai gondolkodásmód felé. A Lewin által felrajzolt tervben kifejezetten egy pszichológiai elmélet fogalmi megalapozásáról volt szó: „Az arisztoteliai fogalmakban az [...] objektum mozgását meghatározó vektorokat az objektum mindenestől meghatározza. Vagyis [ezek] nem függenek az objektumnak a környezetéhez való viszonyától”. Galileai fogalmak számára viszont „*az esemény dinamikáját meghatározó vektorokat csak az objektumot és a szituációt egyaránt tartalmazó konkrét egész definiálja.*”¹¹³

Disszertációm teljes egészében e Lewin-féle tervbe kívántam illeszteni, amelynek megvalósulása, bár előre haladt, de a terv megfogalmazása óta eltelt több mint fél évszázad alatt még távolról sem fejeződött be. Ennek tekintetbe vétele mellett ajánlom a Tisztelt Bizottságnak jóindulatú mérlegelésre, nem helyén való-e a dialógusnak (nem mint stílári eszköznek, hanem mint logikai módszernek) az alkalmazása a disszertációban.

A disszertáció első fejezetével kapcsolatosan két opponensem fogalmaz meg igen figyelemreméltó kritikai észrevételeket.

Mielőtt azonban ezekre rátérnék, szeretnék egy értelmezésbeli eltérésre rámutatni közöttem és Bókay Antal között, aki kijelenti: „Saját értelmezésem szerint [...] a szociális kategorizáció az emberi létezés szubjektív leképezése.” Nos, ha jómagam is ezt az értelmezést alkalmaznám, akkor Bókay számos további kritikai megjegyzése érvényes lenne.

Így például Saussure fogalmainak beépítése abba az elméletbe, amely itt az opponensek és a jelölt közötti vita tárgya, valóban nem lenne többnek tekinthető pusztán analógiánál, és opponensemnek abban is igaza lenne, hogy ezt hibás analógiának kellene tekinteni, s nem is csupán „bizonyos értelemben”, amint ezt nagyvonalúan megengedi, hanem minden értelemben. Saussure-nél ugyanis a jelölő nem szubjektív leképezése egy objektíve adott jelöltnak, de fordítva sem lehetne nekik ezt a viszonyt tulajdonítani. A Bókay által idézett példánál maradva: sem az nem mondható, hogy a „fa” hangsor leképezi a *fa* gondolatát, sem e gondolatról nem állítható, hogy ama hangsornak lenne a leképezése. Ezért azután szemben a leképezéssel, amelynek tekintetében mindig jogos a kritikus mérlegelés, hogy vajon a kép megfelel-e az eleve adott modellnek, itt nem lenne helyénvaló a kritika, amellyel pl. az olasz nyelvet beszélő azt vethetné fel, hogy a *fa* gondolatát helyesebben képezi le az „albero” hangsor, vagy a „fa” hangsort az a gondolat, hogy valaki valamit *tesz*. Valójában a hanganyagnak, illetve a gondolati anyagnak a viszonyában nincs eleve adott modell, amelynek a kép jobban vagy kevésbé jól felelhetne meg: Saussure újra meg újra visszatér ahhoz az összefüggéshez, hogy e két, önmagában tagolatlan anyag egymást tagolva formálja ki egymást, s az így kialakuló fogalomnak a vele együtt alakuló szó (vagy a szónak a fogalom) éppolyan jól megfelel az egyik nyelven, mint a másikon, ahol pedig e kölcsönös artikuláció más formát ad a két anyagnak.

Nos, a szociális kategorizáció – abban a felfogásban, amelyet a disszertáció képvisel – ugyanezen a módon *nem* leképezés. Nemcsak az emberi létezésnek nem leképezése, amint ezt Bókay definiálta, de még a szociális kategorizációval összemérhető „mérretarányú” szociális identitásnak sem, amelyről a disszertáció azt fogalmazza meg (és igyekszik, mindenekelőtt a József Attila-esettanulmányban, igazolni), hogy ez a *különőség* közvetít az egyén létezésének *egyedisége* és az emberi létezés *általánossága* között.

¹¹³ Lewin: A mezőelmélet a társadalomtudományban: Válogatott elméleti tanulmányok. Gondolat. Bp. 1972. 71-72. lap.

A József Attila-esettanulmány példájával szólva, a disszertáció nem olyan összefüggéssel operál, amelyet korábbi elemzések evidens módon felvettek, későbbiek meg éppolyan evidens módon elejtettek: hogy József Attila szociális identitása eleve adva lenne, mint proletár osztályidentitás, amelyet költészete aztán leképezne, legalábbis „tartalmával”, netán „formájával” is. Ehelyett bemutatok József Attilánál egy olyan társadalmi azonosságot, amelynek sem a mikro-, sem a makrostruktúrára vonatkozó minőségei nincsenek egyértelműen definiálva: az osztálymeghatározottsága például azért, mert József Attila a társadalmi fogyasztásban úgy vesz részt, mint proletár, de a társadalmi termelésben nem.

A disszertációban egy konkrét személy társadalmi azonosságának ez a konkrét felemássága az anyag, amelynek a szociális kategorizáció ad formát, egyértelművé túlozva a kétértelműt, miközben tettek, szövegek, érzések és gondolatok analízise azt mutatja, hogy ezek az által nyerek el József Attilánál a maguk formáját, hogy részt vesznek ennek a társadalmi személyazonosságnak a formálásában. Ám ez semmiképpen sem írható le úgy, mintha tettek, szövegek, érzések és gondolatok itt egy eleve adott proletár-identitást képeznének le.

Ezzel a gondolatmenettel mármost összefüggésbe hozható Buda Bélának az a szellemes észrevétele, mely szerint a disszertációban bemutatott elmélet netán a maga szerzőjére is alkalmazható, aki esetleg eltúlozza „az eszmékhez, pártokhoz, társadalmi rétegekhez (vagy, ha úgy tetszik, osztályokhoz) való viszonyulás jelentőségét” hogy ezáltal saját „(ugyan elég szemérmesen kezelt, de mégis) marxista” identitását hangsúlyozza túl.

Anélkül, hogy tisztázni akarnám magam e filozófiai identitás gyanúja alól, szeretnék rámutatni arra, hogy a vita tárgyát alkotó elmélet nem általában tulajdonít kitüntetett szerepet az ilyen makrostruktúrára vonatkoztatott társadalmi azonosságnak, hanem például József Attila esetében konkrétan azért, mert olyan emberről van szó, akiről tudjuk, hogy nem csak rím és ritmus kedvéért írta le *Ars poetica*-jában: „A mindenséggel mérd magad”, s akiről a disszertációban részletesen is bemutatom, miért és hogyan közvetítette számára a mindenséget egy időben éppen a munkásosztály.

József Attila azonban ekkor maga is azok közé a marxisták közé tartozik, akikről később azt írja, hogy proletárin „nem néptudományi különlegességet értenek”, vagyis nem tapasztalatilag megállapítható *tulajdonságokat*, amelyek megkülönböztetnék ezt az osztályt a többitől, hanem *viszonyokat* e különböző kategóriák között. „[...] nem a jövedelem mennyiségi megoszlása szerint alkotjuk az osztály fogalmát”, írja például 1935-ben egy elméleti szövegben. Ezt a fogalmat „csak a tulajdonviszonyok alapján kiosztott termelésbeli szerepre alapozhatjuk” – írja és például azt a megállapítást teszi, hogy „a munkások a használati értékek egymásközi viszonyát, a tőkések pedig a csereértékek egymásközi viszonyát termelik”, miközben „a középosztályt azok az emberek alkotják, akiknek az önmagát napról-napra újjátermelő társadalomban az a szerep jutott, hogy a használati érték és a csereérték közötti viszonyból, ellentétből fakadó szükségletet, illetve ennek kielégítését termeljék.”¹¹⁴

A József Attilával foglalkozó esettanulmány és általában az elmélet, amelyre a jelen vita tárgyául szolgáló disszertációban ez a tanulmány is épül, szintén a szociális kategóriák viszonyaival és nem tulajdonságaival számol. Ezzel összefüggésben pedig azt a módszertani elvet vezeti be, mely szerint az osztályt jellemző viszonyok *formája* a kérdéses tulajdonságainak *anyagától* függetlenül is érvényre juthat valamely szociális kategórián.

¹¹⁴ József Attila *Összes Művei*, III. köt. Id. kiad. 172. lap.

E módszertani elv pedig azért volt fontos az egész elméletépítéshez, amelynek eredményét a disszertáció bemutatja, mert elsődlegesen az osztályviszonyok formájáé az a paradox szerkezet, amely úgy áll elő, hogy a tényezők között, amelyek meghatározott viszonyban vannak egymással, maga ez a viszony is szerepel. Az a helyzet, hogy amikor az osztályok között „a tulajdonviszonyok alapján kiosztják a termelésbeli szerepeket”, akkor a szerepek között, amelyek tekintetében a tulajdonviszonyok alapján kiformalódó osztályok szembe fognak állni, ott lesz a szerepek kiosztása is.

Így aztán amikor disszertációm szövege osztályviszonyokról szól, akkor esetleg olyan társadalmi azonosságról van szó, melyet az ember valamilyen mikrostruktúra vonatkozásában munkál ki, de úgy, hogy a kimunkált társadalmi tulajdonság anyaga a makrostrukturális viszony formáját hordozza. A József Attila-tanulmányban például bemutatom, hogy a kommunista párthoz való változó viszonyának (amely a munkásosztályhoz való viszonyát közvetítette) paradox szerkezete József Attilánál visszatér annak a viszonynak paradox struktúrájában, amelyet Gyömrői Edithez, illetve Flórához kialakított, és ebből az izomorfiából magyarázom költészetének azt a furcsaságát, hogy a Gyömrői-korszak verseiben akkor sem tűnik fel egyetlen közéleti motívum sem, amikor ezt a mű tartalma és formája indokolta volna – a Flóra-verseket viszont, József Attila szerelmi líráját tekintve szokatlan mértékben, át- meg átszövik ezek a motívumok.

Ezzel az értelmező megszorítással azonban természetesen elfogadom Buda Bélának azt a figyelmeztetését, mely szerint a szociális kategorizáció nem pusztán „egyéni aktus és egyéni lélektani szervezőerő”, hanem „szociális szerkezetek és folyamatok alakítják ki, és csak így magyarázható, hogy a szociális környezet pluralisztikus »mezejéből« miért bizonyos kategóriák válnak fontossá”. Pontosabban, kell itt még egy másik fogalomhasználatbeli megszorítást is tennem: a *szociális környezet* fogalmát illetően, amelyről azonban érveimet, amiért használatát – egy széles körű konszenzussal szemben – nem tartom szerencsésnek, később, Kelemen Jánosnak egy gondolatmenetével összefüggésben szeretném bemutatni:

Kelemen meggyőző érveléssel vitatja, hogy az általam kutatott interindividuális jelenségek a jelenségeknek egy külön és önálló csoportját alkotnák az általános lélektan körébe tartozó intraindividuális események mellett. Opponensem a két jelenségek egymás mellé rendélése helyett annak felismerését ajánlja, hogy a szociálpszichológia és az általános lélektan vizsgálati tárgya, az inter- és intraindividuális jelenségek referenciálisan azonosak egymással és csak a leírás módjában különböznek.

Spontánul megnyilvánuló hajlamom a Kelemen-féle álláspont elfogadására készítené. E hajlam érvényre juttatásának azonban, ahogyan erre opponensem is rámutat, valóban ott húzódnak számomra a határai, ahol a szaktudomány elméleti igényű empiriájáé (miközben a szűkebb szakterületem elméletileg igénytelen empiriájához kapcsolódó, meglehetősen közkeletű előítéleteket természetesen a továbbiakban sem fogom korlátozó érvényűeknek tekinteni). Márpedig egyfelől az empiria azt mutatja, hogy az általános lélektan körébe tartozó intraindividuális eseményekről elvileg megállapítható, mi az, ami belőlük valóban az egyén bennsejére vonatkozik, és mi az, ami a környezetére – másfelől viszont az elméletnek be kell látnia, hogy az interindividuális összefüggések nem tesznek lehetővé ilyen megkülönböztetést: Imént idézett gondolatmenetében például Buda Béla „szociális szerkezetekről és folyamatokról” beszél, márpedig ezekről éppoly kevésbé állítható, hogy énhozzám tartoznának, mint az, hogy szociális környezetemhez, hiszen ezekben én is benne vagyok, meg mások is. A szociális környezethez ezek a mások, a *hozzám viszonyítva többi egyed* tartozik, a „szociális környezet” fogalmában pedig az a preszuppozíció van elrejtve, hogy a társadalom egyedekből áll (és ezért a „környező társadalom” a „többi egyedből”).

Ha a társadalmat nem egyedek, hanem viszonyok rendszereként fogjuk fel, máris értelmezhetetlenné válik a kérdéses fogalom. Tegyük fel, hogy József Attiláról egy szociálpszichológiai esetelemzés azt találja, hogy életútjának indítására meghatározó volt a *fiát egyedül nevelő anya*. Vajon a szociális környezet tényezőjéről történik-e itt említés? Tény, hogy a Pöcze Borbála nevű egyén ottan lakozik. Ám ha nem lenne maga József Attila, akinek családi környezetében nézelődünk, akkor annak a szociális minőségnek a hordozója, amely „a fiát egyedül nevelő anya”, szintén nem lenne ott. S tételezzük fel az esetelemzésnek egy olyan megállapítását, amely azzal a ténnyel operálna, hogy József Attila *a családban a legkisebb gyermek* volt. Vajon most meg magának a kérdéses személynek kerül-e valamely tulajdonsága szóba? Kétségtelen, hogy itt a József Attila nevű egyénről van szó. Ám az is biztos, hogy anélkül, hogy rajta magán akár csak egyetlen hámsejt is kicserélődne, abban a pillanatban megszűnne annak a szociális minőségnek a hordozója lenni, amely „a családban a legkisebb gyermek”, amikor családi környezetében megjelenne egy öcs vagy egy hűg.

Nos, disszertációmnak az a fejezete, amely a bemutatott elméletet és a belőle fejlesztett módszert József Attilára alkalmazza, ilyen természetű összefüggésekkel (ha nem is elsősorban családi jellegűekkel) dolgozik: nem *tulajdonságokkal*, amelyekről meg lehetne állapítani, hogy a személy hordozza-e vagy pedig egy szociális környezet valamelyik eleme, hanem *viszonyokkal*. Amikor a velük kapcsolatos megállapításokat a „személy és társadalmi környezete” kategóriákban értelmezzük, kikerülhetetlen a félreértés.

Meggyőződése, hogy ilyen logikai váltás eredménye az a félreértés is, amely előáll, amikor Bókay Antal annak a szekvenciának az elejét értelmezi, melyben a József Attila és a Kommunista Párt közötti szociálpszichológiai játszmat sematizálom. Ha a Bókay által idézett sémát még tovább, egészen a logikai vázáig absztrahálom, akkor így néz ki:

KP: x ilyen.

JA: Nem, x olyan.

KP: Na, látod, hogy x ilyen?

Erre opponensem megállapítja, hogy a dolog nem annyira paradox, mint inkább süketek párbeszéde. És igaza is van: bármi lenne is *környezetükből* az a *tulajdonság*, amelyet **KP** ilyenek, **JA** meg olyannak tart, e különbségből még semmiképpen sem következne, hogy a környezet kérdéses tényezője milyen is valójában. Ami az első két kijelentés együtteséből tényleg következik, az csak annyi, hogy **JA** és **KP**, bármiről is beszélnek éppen, e tekintetben különböznek egymástól. De **JA** és **KP** éppen erről beszélnek: nem valamilyen környezeti tulajdonságról, hanem *kettenük viszonyáról*. Így aztán párbeszédük:

KP: Te különbözöl tölünk.

JA: Nem, én épp olyan vagyok, mint ti.

KP: Na, látod, hogy különbözöl?

nem sületlenséget, hanem valóban logikai paradoxont foglal magába.

A disszertációban mármost én úgy alkalmazom a bemutatott elméletet és módszert, hogy kitűnjék: József Attilánál a szociális identitás ilyen paradoxonjai tették előbb lehetetlenné, később szükségtelenné az azonosság pszichikus feldolgozását, melynek eszközeként tekintem s ebből az összefüggésből származtatom költészetének, filozófiájának, életvezetésének, betegségének és öngyilkosságának tényeit. Ha azonban egy logikai váltás a szociálpszichológiai játszma tragikus paradoxonjának helyére a süketek párbeszédének valamelyest mindig komikus félreértéseit iktatja, akkor a továbbiakban helytállóan mutathat rá, hogy ilyesmiből levezetni egy életutat és egy életművet merő képtelenség.

Opponensem különben a fentiek szerint félreértett vállalkozás általában való képtelenségét nem fogalmazza meg. Sőt, „önmagában abszolút koherens szociális kategorizációs folyamatról” beszél, amihez azután csak azt teszi hozzá, hogy másrészt minden eddigi ismerete arra engedi következtetni, hogy „ez a szociálpszichológiai szempontból oly hiteles folyamat nem arról az emberről szól, akit a magyar irodalomtörténet-írás József Attilaként ismer”.

Ezen a ponton pedig Bókaynak teljesen igazat kell adnom. Sőt, esettanulmányom József Attilája nemcsak azzal a József Attilával nem azonos, akit *a szerzőről levált költői szövegek* idői elrendeződéseként az irodalomtörténet-írás ismer; de azzal a másik József Attilával sem, akit a filozófiatörténet-írás kezd ismerni *a szerzőről ugyancsak levált gondolati szövegeket* rendezve időrendbe; továbbá azzal a harmadikkal sem, amelyet a párttörténetírás ismer; sem azzal a negyedikkel, amelyet az elmekörtörténet-írás. De továbbá nem is arról a József Attiláról van szó a disszertációban, aki *egyfelől* elmebeteg, *másfelől* zseniális költő s akivel kapcsolatosan fontolni lehet, hagyott-e valamiféle nyomot versein a súlyos betegség; vagy például gondolkodásán élettörténetének olyan akcideneciái, mint hogy bekerült a kommunista pártba, meg kikerült belőle. Én olyan József Attiláról írtam esettanulmányt, akinél költői szövegek és gondolati szövegek, továbbá élettörténetének cselekvései és szenvedései között összefüggés van s az összefüggést az teremti meg, hogy újra meg újra definiálnia kell társadalmi azonosságát: költészetének, filozófiájának, életvezetésének, betegségének és öngyilkosságának tényeit az azonosság pszichikus feldolgozásának eszközeként tekintem s ebből az összefüggésből származtatom.

A módszertani felismerés, amelyet itt hasznosítottam, Freudig megy vissza, akinek nyomán én is úgy értelmeztem, hogy mindazt, amit az ember tesz, mond, gondol vagy érez, tünetként kell értelmezni, mely egy olyan pszichikus elaboráció során képződik, amely által hangsúlyt kap vagy kiszorul az ember élményéből identitásának valamely meghatározottsága. A módszer konkrét kialakításában Saussure adott figyelemreméltó eligazítást, amikor a nyelvvel kapcsolatosan megállapította, hogy „mechanizmusa teljes egészében azonosságokon és különbözőségeken gördül”, úgy hogy ha meg akarjuk érteni a jeleket, akkor tudni kell, hogy „ezek csakis megkülönböztető értékek, amelyeket nem tartalmuk határoz meg pozitíve, hanem a rendszer más tagjaihoz való viszonyuk negatíve. Legpontosabban így jellemezhetők: azok, amik a többiek nem.”

Ennek a metodológiának megfelelően vettem össze egymással József Attilának olyan, különböző időszakokból származó szövegeit, amelyekben egyikéből úgy kerül át a másikba egy kép, egy rím, egy ritmikai képlet, egy gondolat stb., hogy e tényező változatlansága és szövegkörnyezetének változása együtt adja meg szociális kategorizációs értékét.

E módszer alkalmazásának eredményei közül azután „irodalomtörténeti szempontból is jelentős meglátásnak” mondja Bókay azt, amelyikben József Attila identitás-váltását 1933-34-ben azzal a sorozattal mutatom be, amelyben egy ballada „Proletár”-nak címzett ajánlását „Testvérem”-nek, majd „Öregem”-nek, végül „Attilá”-nak szólóvá változtatja. Érdekes viszont, hogy amikor a *Légy ostoba* c. vers szövegén pontosan ugyanezt a módszert alkalmazom és pontosan ugyanannak az identitás-váltásnak a röntgen-képéhez (egy olyan identitás-váltáshoz, amelynek lényegét abban láttam, hogy a kommunista identitás feladása után József Attila a maga proletáridentitását is feladja)¹¹⁵, akkor opponensem „értelmezési bukfenc”-ről beszél.

¹¹⁵ Vö. 155-156. lappal.

Elismerem, hogy a szövegek ilyen kezelése meglehetősen eltér attól, amelyet az irodalomtörténet-írás alkalmaz, s ezért nagyon is meg tudom érteni, hogy irodalomtudós opponensem nem szívesen mond le az utóbbiról, amely még azzal az előnnyel is jár, hogy az ő szakágában szokásos módon kezelt szövegekben közvetlenül előttünk van „az az ember, akit a magyar irodalomtörténet-írás József Attilaként ismer”.

Nem csodálkozom tehát, amiért nem irodalomtörténeti szövegekről szólva is számon kéri, például, hogy nem elemzem „azt a teoretikus váltást, amelyet költőnk marxizmusában a [Gazdasági-filozófiai] kéziratok elolvasása jelentett 1933-ban”. Elméleti határkőről beszél ezzel a marxi olvasmányélménnyel kapcsolatosan, és egyáltalán nincs kizárva, hogy éppen azt a fordulatot érti ezen, amellyel a József Attila-tanulmányának majdnem a fele foglalkozik. De én a szövegekben kimutatható fordulatot nem egy másik szöveg hatásából vezetem le, hanem abból a kihívásból, amelyet szociális identitásához a társadalmi viszonyaiban bekövetkező változások intéznek.

Opponenseimnek adott válaszómban többet foglalkoztam a József Attila-esettanulmányt, mint a többi részt ért opponensi észrevételekkel. Ez annak következtében történt így, hogy itt opponenseim egyikével, Bókay Antallal a kutatásnak radikálisan eltérő szempontjait képviseljük. Én igen nagyra becsülöm az erkölcsi gesztust, amellyel Bókay egyszerre tartja fenn meggyőződését, hogy neki van igaza (s hogy, következésképp, nekem nincs), és hozza meg azt az ítéletet, hogy disszertációm megfelel az akadémiai doktori címnek: az ilyen, a két szempontot egyesítő attitűd deformálódó szellemi közéletünkben igazi ritkaság lett. Azonban az érvelést, amellyel e két álláspontot összekapcsolja, kijelentvén, hogy „a József Attiláról szóló rész nem érinti a dolgozat alapvető szociálpszichológiai igazságát”, semmiképpen sem tudom elfogadni. Meggyőződésem, hogy a disszertációban képviselt elmélet *szociálpszichológiai* igazsága azon áll vagy bukik, hozzá tud-e járulni olyan *szociológiai*, illetve *pszichológiai* jelenségek magyarázatához, amelyek a szociális azonosság pszichikus feldolgozásával függenek össze: az értekezésben ilyen kísérlet volt József Attila élettörténetének a disszertáció szempontja szerinti analízise.

Irodalmi összefoglaló

Garai László közleményei a társadalmi azonosságról

1979

a. Towards a Social Psychology of Personality: Development and Current Perspectives of a School of Social Psychology in Hungary (Társszerzők: Erős Ferenc, Járó Katalin, Köcski Margit és Veres Sándor). *Social Science Information*. 18/1. 137-166.

Az International Social Sciences Council referáló folyóirata számára készített beszámoló bemutatja a kutatócsoport által 1970-ben megindított kutatások előzményeit; elméleti előfeltevéseit; a kísérleti kutatási tervet; annak felismerését, hogy a makroszociálpszichológiai hipotézis (mely szerint a személyiség fejlődését értékválasztásai határozzák meg, ez utóbbihoz az alternatívákat a történelemben éppen fellépő korszak adja fel, s hogy ezek konkrét személyiség számára léteznek-e, a társadalmi szerkezetben elfoglalt helye determinálja) tesztelésére a laboratóriumi kísérlet a maga mikroszociálpszichológiai (páros interakcióra, kiscsoport-történetekre) célzott módszerével nem alkalmas; a felismerés nyomán fellépő válságot; a válság megoldási kísérletében megszülető új szemléletet; az új szemléletnek megfelelő terepkísérletek megindulását.

b. Tézisek az agyról, a jelentésről és a dualizmusról. *Magyar Tudomány*. 24. 617-627. (Angol fordítás: Theses on Brain, Meaning and Dualisme. *Studia Psychologica*. 27/2. [1985] 157-168)

A lelki jelenségek agyi struktúrák és jelentés-struktúrák működésekképp állnak elő. Utóbbi nem vezethető le előbbinek egy olyan modelljéből, amely egyedül korpuszculák érintkezését tekinti struktúráképző tényezőnek (pl. Eccles agymodellje). Egy olyan agymodell viszont, amely a korpuszculák közötti érintkezést nem tekinti elégséges feltételnek a működéshez (pl. Szentágothai agymodellje), megalapozhat egy olyan további felismerést, hogy ez nem is szükséges feltétel, s így lehetővé válik a funkciót olyan struktúrához kapcsolni, amely az agy részeiből és jelentések külső materiális hordozóiból szerveződik.

c. Dialógus az emberről, génállományáról, meg a szertelenségéről. *Világosság*. 20. 581-590. (Átdolgozott és bővített változat In: Szerdahelyi István [szerk.]: *A kultúra fogalmáról*. Kossuth, Bp. 1980)

Jelen társadalomlélektani esszé bevezető platoni dialógusának első megfogalmazása.

1980

Szabadságszükséglet és esztétikum. Akadémiai Kiadó, Bp., 1980 160. (Recenzió: Buda Béla. *Magyar Pszichológiai Szemle*. 1983/2. 190-191; Szerdahelyi István. *Népszabadság*, 1981 április 29.; Antal Gábor. *Magyar Nemzet*, 1981 július 18.)

A tanulmánykötet az esztétikai és az etikai értékek filozófiailag megállapítható összefüggéseinek pszichológiai érvényességét vizsgálja. Az egyes tanulmányok a valóság, a pszichikum, a szükségletek és az értékek viszonyrendszerének paradox szerkezetével foglalkoznak.

1981

Les paradoxes de la catégorisation sociale. *Recherches de Psychologie Sociale*. 3. (1981). 131-141. (Reflexió: R. Pagès: Les paradoxes classificatoires de Garai: espaces de repérage et d'affectation. *Recherches de Psychologie Sociale*. 3. [1981]. 143-151.)

A tárgy-szintű jegyek között, melynek alapján az egyének egy adott szociális alakzatban magukat és egymást szociálisan kategorizálják, szerepel az a **meta-szintű** szabály, ahogyan ki-k elvégzi e kategorizációt. A kétszintű szociálpszichológiai szerveződésekben így előálló paradoxonnál fogva a kategorizációs aktus utólag erősíti vagy gyengíti saját logikai alapját.

1983

Marxian Personality Psychology. In: Harré-Lamb (eds.): *The Encyclopedic Dictionary of Psychology*. Basil Blackwell Publisher. 364-366.

A személyiség történelmi fejlődésére és társadalmi viszonyaira alkalmazott pszichológiai meta-teória, amely tételeit Marx történetfilozófiájából deriválja.

1984

Vers une théorie psychoéconomique de l'identité sociale. *Recherches Sociologiques*. 313-335. (Rövidített magyarnyelvű változat: Mitől divat a szociális identitás? In: *Magyar Pszichológiai Társaság VII. Országos Tudományos Konferenciája. II. Tematikus vita-anyagok*. Bp., 1985 392-397)

A szociális identitást úgy mutatja be, mint ami egy szociálpszichológiai identitás és egy szociálökonomiai identitás kereszteződésében szerveződik és különlegesen fontossá válik a modern társadalomban, ahol ez utóbbi hagyományos determinánsai (a territoriálisan is reprezentált szociális kategória) után a tőkeviszony is elveszti meghatározó jelentőségét.

1986

a. „Kiterítenek úgyis”. József Attila tragikus paradoxonjai. *Világosság*. 27:12. Melléklet.

Jelen társadalomlélektani esszé József Attila-esettanulmányának első megfogalmazása.

b. Social Identity: Cognitive Dissonance or Paradoxe? *New Ideas in Psychology*. 4:3. (1986) 311-322. (Gustav Jahoda hozzászólása: *New Ideas in Psychology*. 6:2. [1988] 211-212. Válasz: The case of Attila József: A reply to Gustav Jahoda. *New Ideas in Psychology*. 6:2. [1988] 213-217.)

*A kognitív disszonanciát olyan jelenséggént vizsgálja, amely a szociális identitás függvényeként áll elő vagy marad el. Azonban X társadalmi tény által keltett disszonancia csökkenése egymással ellentétes két irányban mehet végbe: meghatározott szociális identitás feladásával, lévén adva a szabály, melynél fogva X nem fér össze vele – vagy e szabály feladásával, lévén adva maga a kérdéses szociális identitás. A kétértelműséget a szociálpszichológiai szerveződés kétszintűsége (vö. az **1981**, **1986a** és **c** tételekkel) szünteti meg a maga paradox kettős kötésével, amelynél fogva X tárgy-szinten zár ki meghatározott identitást, e szabály feladása pedig meta-szinten.*

c. Elvegyülni és kiválni. *Mozgó Világ*. 12:12. 74-87.

*A társadalmi azonosságot feldolgozó szociális kategorizációról és arról, hogy tisztán egyéni megnyilvánulások technikai célszerűsége miképpen torzul abban a tudattalan folyamatban, melyben e kategorizáció jelölőjévé válik, olyan paradoxonok hátterén, amelyek a szociális kategorizációt egyszer lehetetlenné, máskor szükségtelenné teszik. Az **1981**, valamint **1986a** és **b** tételben fejtegetett elmélet bemutatása és alkalmazása a 20. századi magyarországi nemzedékek identitására.*

d. Hidd, hogy te mégis... Öninterjú. *Valóság*. 29:3. 54-65.

Kísérlet olyan szöveg előállítására, amilyennek – két szinten szerveződő, paradox – szerkezetét az elmélet alkalmazásával vizsgálni lehet: a diszkurzív szöveg a szerző azon tudattartalmának, amely szerint az egyén tudattartalmának fejlődését a történelem motiválja, az utolsó 25 év történelme által motivált fejlődését mutatja be.

1988

a. Activity theory and social relations theory (társszerző: Köcski Margit). In: Hildebrand-Nielsohn, M. and Rückriem, G. (eds): *Proceeding of the 1st International Congress on Activity Theory. Vol. I*. Berlin: Druck und Verlag System Druck. 119-129. (Módosított változat: Two Principles in Vygotsky's Heritage: Activity and Community [Társszerző: Köcski Margit]. In: Erős, F. and Kiss, Gy. [szerk.]: *Seventh European CHEIRON Conference Budapest, Hungary, 4-8 September 1988*. Hungarian Psychological Association and Institute of Psychology of the Hungarian Academy of Sciences. Bp., 1988. 191-201.

Leontyev tevékenység-elmélete a célként, az akadályként és az eszközként funkcionáló tárgy tevékenységstruktúrázó hatása mellett az emberi tevékenység szerkezetének szociális alakító tényezőjével is számol. A kongresszusi főreferátum bizonyítja, hogy ez a tényező nem a társ, minthogy ez csupán – szociotechnikai – válfaja az eszköznek; hanem a tabu, mellyel a kultúra korlátozza a technikailag lehetséges eszközök körét.

b. A szociális identitás paradoxonjai. *Pszichológia*. 8:2. 215-240.

Jelen társadalomlélektani esszé elméleti fejezetének első megfogalmazása.

1989

a. The principle of social relations and the principle of activity (társszerző Köcski Margit). *Soviet Psychology*. 27:4. 50-69. (lényegesen bővített orosz változat: O pszihologicszeszkom sztátusze... *Pszihologicszeszkij Zsurnal*, 11:5. [1990] 17-26)

Az 1979a és b, 1983 és 1988a tételekhez kapcsolódó elméleti tanulmány amellel érvel, hogy Vigotszkij meta-teoretikus hagyatékában két komplementer elmélet helye van kijelölve: egy tevékenység – elmélet é (Leontyev) és egy társadalmi viszony – elmélet é. Az első azt vizsgálja, hogy egy predefiniált szubjektumhoz milyen prediktum kapcsolható (MIT tesz ő?) – a második azt, hogy egy predefiniált prediktumhoz milyen szubjektum (KI teszi azt?)

b. Egy gazdaságpszichológia megalapozása. *Közgazdasági Szemle*. 36:4. 450-467. (Bővített angol fordítás: Foundation of an economic psychology. In: T. Tyszka and P. Gasparsky [eds]: *Homo Oeconomicus: Presuppositions & Facts*. Proceedings of the 14th IAREP Annual Colloquium. International Association for Research in Economic Psychology. September 24-27, 1989. Kazimierz Dolny, Poland. 333-346.)

Bemutatja a pszichológia négy elméletét a választásban megnyilvánuló emberi indítékok összefüggésrendszeréről. A behaviorista pszichológia szerint az az egyén (természeti) identitása meghatározza, hogy mit részesít előnyben, és amit előnyben részesít, azt fogja választani. A kognitivist pszichológia álláspontja: amit az e-gyén választ, azt fogja előnyben részesíteni, és amit előnyben részesít, az meghatározza identitását. A szociálpszichológia szerint amit az egyén választ, az meghatározza (társadalmi) identitását, és identitása meghatározza, hogy mit részesítsen előnyben. Végül a pszichoanalízis álláspontja: az egyén identitása meghatározza, hogy mit választ, és amit választ, azt fogja előnyben részesíteni. A tanulmány alkalmazza a négy elméletet annak a gazdasági magatartásnak a vizsgálatára, amelyet egy olyan piaci modellhelyzet provokál, melyben egymást helyettesíthető áru fajták kereslete és kínálata nem tart egyensúlyt egymással.

c. A „hivatal” és az „ész”: A bürokrácia gazdaságpszichológiájához. *Valóság*. 32:10. 10-17. (Ismeretetés: *Magyar Nemzet* 1989 november 13)

A tanulmány bizonyítja, hogy a személyi erőforrás termelése – eltérően a dologi erőforrástól – nemcsak a termelő, illetve a megtermelt tényezők technikai tulajdonságaitól, hanem társadalmi viszonyaitól is függ. A bürokráciát a tanulmány úgy kezeli, mint a személyi erőforrás termelését ekképpen uraló társadalmi viszonyok intézményesítését.

1990

a. „...kis pénz → kis foci”? Egy gazdaságpszichológia megalapozása. A Magyar Közgazdasági Társaság kiadása. Bp., 1990. 158. (Angol ismeretetés: *European Bulletin of Social Psychology*. 3:1. 4-5; Recenzió: Szabó Péter: Posztkapitalizmus? Garai László „...kis pénz → kis foci”? Egy gazdaságpszichológia megalapozása című könyvéről *Közgazdasági Szemle*, XXXIX:2. 192-194.)

*Monográfia a posztkapitalista gazdasági-társadalmi rendszer összefüggéseiről. E rendszert a bemutatott gazdaságpszichológiai elmélet úgy definiálja, mint amelynek – piac- és tervgazdaságra vonatkozóan közösen érvényes – meghatározója, hogy működésének **személyi** feltételeit éppúgy termeli, mint a **dologi** erőforrások által képviselt feltételeket, miközben ez utóbbiakat csak **tulajdonságok**, előbbieket viszont ezen felül még **viszonyok** is képviselik.*

b. A beszerzés gazdaságpszichológiájához. *Közgazdasági Szemle*. 37:7-8. 895-907.

A cikk egybeveti egymással a fogyasztó javak beszerzését, a szolgáltatások igénybevételét és a tartós fogyasztási cikkek megvásárlását. Különösen ez utóbbi tekintetében bizonyítja, hogy a vásárlás motívuma nem biológiai (szükséglet kielégítése), hanem szociális jellegű (társadalmi azonosság jelölése). Ez utóbbi nem csak célja a javak beszerzésének, de eszköze is, amellyel a vásárló igazolja igényjogosultságát arra a jószágra, amelyre a legtöbbször nem elég, hogy kész az árát megfizetni.

1991

a. The Bureaucratic State Governed by an Illegal Movement: Soviet-Type societies and Bolshevik-Type Parties. *Political Psychology*. 10:1. 165-179. (Bővebb magyar változat: A titok. *Mozgó Világ*. 15:3. 45-55.)

*A bolsevik típusú párt és a szovjet típusú társadalom szociálpszichológiai szerkezetéről és működéséről. Bizonyítja, hogy ezt nem a **bürokrácia** viszonyrendszere határozza meg, hanem egy **kollektív karizmáé**, amelynek hordozója a **demokratikus centralizmus** révén biztosítja a maga számára a karizma mindenkori közegét. A hatalom szubjektumát itt nem valamilyen tulajdonság különbözteti meg a hatalomból kirekesztettektől, hanem a viszony, amely a párt (ill. ezen belül egy központ) **egységéé**, szemben a pártonkívüliek (ill. a párton belül a tagság) **megosztottságával**.*

b. „...amit meglátok hirtelen...” József Attila pszichológiai tesztjéről. *Valóság*. 34:4. 55-71. (Másodközlés In: Horváth Iván és Tverdota György [szerk.]: *miért fáj ma is: Az ismeretlen József Attila*. Bp.: Balassi Kiadó/KJK, 1992. 117-145. lap)

Jelen társadalomlélektani esszé József Attila-esettanulmányának módszerével vizsgálja József Attila válaszait, amelyeket 1937 február 20-án Flórának a Rorschach-teszt első 5 táblájára adott.

c. „A történelem futószalagára szerelve így...” A bolsevik típusú gazdaságpszichológiai szerkezet. *Valóság*. 34:10. 50-61.

*Jelen társadalomlélektani esszé történelmi vázlatának első megfogalmazása. Az 1989c, 1990a, továbbá 1991a tételhez kapcsolódó elemzés a posztkapitalista társadalmi-gazdasági rendszer azon működéséről, amely megtermeli (s nem csak alkalmazza) e működésnek személyi (s nem csak dologi) feltételeit, egyebek között a **tökéletes versenyt** mint a piac-, vagy a **tökéletes monopóliumot** mint a tervgazdaságnak idealizált feltételét. A személyi feltételeknek ezt a fajtáját úgy vizsgálja, mint ami nem egyénben adott **tulajdonság**, hanem az egyének között fennálló **viszony**. A bolsevik típusú gazdaságpszichológiai szerkezetnek ebből eredő paradox jellegét a fasiszta vagy nemzeti szocialista totalitáriánus alakzatok paradox képleteivel összehasonlítva vizsgálja*

d. Positivist and hermeneutic principles in Psychology: Activity and social categorisation (társszerző: Köcski Margit). *Studies in Soviet Thought*. 42. 123-135. (Német fordítás: Positivistische und hermeneutische Prinzipien in der Psychologie: Tätigkeit und gesellschaftliche Kategorisierung (Über die Frage von Kontinuität und Diskontinuität zwischen Vygotskij und Leont'ev. *Europäische Zeitschrift für Semiotische Studien*. Vol. 3 [1-2]. 1-15.

Az 1988a kongresszusi előadás folyóiratban megjelenő változata.

e. Pszichés közérzet és mítoszéhség – tudás, sejtés, hiedelem: A Magyar Pszichológiai Szemle estje a Kossuth Klubban. 1988. november 21. Bevezető előadás és hozzászólás. *Magyar Pszichológiai Szemle*, XLVII: 3. 312-320. és 337-339.

Az előadás mellett érvel, hogy míg a 19. századot a dolog, addig a 20.-at a személy mítosza uralta, amely jó szándékoknak jó következményeket tulajdonított, a rossz következmények mögé pedig rossz szándékokat vetített. A hozzászólás az aktuális mítoszéhséget egy olyan pszichés közérzetből vezeti le, amelyet egy önmaga tudományos megalapozására hivatkozó politikai gyakorlat alakított ki.

1992

a. K voproszju o geneziszje mislenija v teorii A. H. Leontyeva (társszerző: Köcski Margit). In: Koltsova V. A. and Oleinik I. N. (eds): *Historical way of Psychology: Past, present, future*. Moscow.

Az 1979a és b, 1983, 1988a, 1989a és 1991d tételekhez kapcsolódó előadás a Leontyev által filogenezisében követett elemi szenzoros pszichikumtól, perceptív pszichikumtól és intellektustól úgy határolja el a gondolkodást, mint amely nem egyszerűen technikai feladatot old meg, hanem társadalmilag minősíti a szituációban adott tényezőket, amelyek a megoldás technikai lehetőségeit úgy hordozzák, hogy ezeket a kultúra tabu-rendszere korlátozza.

Korábbi közlemények. Vita és publicisztika

Monográfia

Személyiségdinamika és társadalmi lét. Akadémiai Kiadó, Bp., 1969. 231. (Recenzió: F. Erős: *Personality Dynamics and Social Existence*, by L. Garai. *European Journal of Social Psychology*. 4/3. [1974]. 369-379)

Tanulmányok

A szép pszichológiája. *Magyar Filozófiai Szemle*. 4. (1962) 488-511.

A vallási elidegenedés pszichológiája. *Magyar Pszichológiai Szemle*. 19. (1962) 213-221.

A modern cinizmus gazdasági alapjairól. *Magyar Filozófiai Szemle*. 1962c. 6. 1044-1075.

Modern szerelem vagy cinizmus? *Magyar Filozófiai Szemle*. 1964. 4. 777-791.

A személyiségpszichológia önállóságáról. In: *A pszichológia módszerei. (Pszichológiai Tanulmányok, 12).* Akadémiai Kiadó, Bp., 1970 103-108.

Conflict and the Economic Paradigm. *Dialectics and Humanism*. 1977/2. 47-58. (Magyar változat: A konfliktusról. *Világosság*. 19. 169-175)

A személyiségpszichológiai Csoport kutatásai. In: *75 éves a Magyar Tudományos Akadémia Pszichológiai Intézete. Dokumentumok és beszámolók.* MTA Pszichológiai Intézete, Bp., 1977. 131-147.

A racionalizáló lény. Gondolatok E. Aronson „A társas lény” című könyvéről. *Valóság*. 20:7. (1977) 71-81. (Bővített változat: Bevezetés [társszerző: Erős Ferenc]. In: *Elliot Aronson: A társas lény*. 3. átdolgozott, bővített kiadás. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Bp., 1987. 5-26.)

Les débuts de la catégorisation sociale et les manifestations verbales. Une étude longitudinale (Társszerző: Köcski Margit). *Langage et Société*. 4. (1978) 3-30.

Szociális kategorizáció és személyiségfejlődés (társszerző: Köcski Margit). In: *75 éves a Magyar Tudományos Akadémia Pszichológiai Intézete. Az 1977. nov. 21-24-i tudományos ülészek előadásai.* MTA Pszichológiai Intézete, Bp., 1978. 213-220. (A zárt kiadványban megjelent anyag közzététele: Szociális kategorizáció. Kísérletek és kérdések (Társszerző: Köcski Margit). *Kultúra és Közösség*, 3. 43-52)

Marx' Social Theory and the Concept of Man in Social Psychology. (Társszerző: Erős Ferenc) *Studia Psychologica*. 20/1. (1978) 5-10.

József Attila „zavarossága”. *Élet és Irodalom*. 1987. május 22. 5. (Önreflexió: Ehetetlen. *Élet és Irodalom*. 1987. június 5. 3.)

Illyés Gyuláné: József Attila utolsó hónapjairól. *Népszabadság*. 1987 V. 23. 6.

József Attila ötleteinek szabadsága. *Kritika*. 1987/9. 31-32.

Mussolini ügyei. *Élet és Irodalom*. 1987. szeptember 25. 11.

A szociobiológia társadalomképe. Korreferátum. *Janus* III.1. (1987, Tavasz). 30-35.

Pista azt mondja, hogy hazudik... In: Balogh Tibor (szerk.) *A tudat evolúciója mai szemmel.* Akadémiai Kiadó. Bp., 1987.

József Attilát „felszociáldemokratázzák”. *Élet és Irodalom*. 1988 augusztus 12. 4. (Reflexió: Gyertyán Ervin: A királynőt megölni nem kell... *Élet és Irodalom*. 1988. szeptember 2. 4.)

A fogyasztáscsökkenés gazdaságpszichológiai következményeiről. *Közgazdasági Szemle*. 35:7-8. (1988) 958-965.

Munkanélküli legyen-e a munka nélküli? *Élet és Irodalom*. 1989. május 5. 3.

Bumerángthatás: A választási hadjárat politikai pszichológiájához. *Népszabadság*. 1990. március 31. 21.

A levelibéka maga alatt van. *Népszabadság*. 1990. december 22. 27. (Kötetben In: *Láttuk-e, hogy jön?* Twins Konferencia-Füzetek 1.)

Rendelkezhetünk-e szabadon a szabad ötletekkel? (Interjú: Lassú Zsuzsa). *Élet és Irodalom*. 1991. február 15. 10. (Reflexió: Vezér Erzsébet: Ki íratta a szabad ötleteket? *Élet és Irodalom*. 1991. március 8. 2.)

Az egyenlőségek egyenlőtlenségéről. *Élet és Irodalom*. 1991. július 12. 3.

Ahogy a gazdaságpszichológus látja az adót: Fordítva ülnek a lovon (Interjú: Bossányi Katalin). *Népszabadság*. 1991 szeptember 28. 21.

„Mondd, mit érlel annak a sorsa...” *Élet és Irodalom...* 1991. november 29. 4.

A munkanélküli és a kámfor. *Magyar Hírlap*. 1991. december 2. 7.

Quo vadis, tovaris? Különvélemény a modernizáció útjáról. *Beszélő*. 1992. január 18. 36-37.

Pártszerűen vagy pártellenesen: Pszichológiai széljegyzetek Rajk László abszurd drámájához. *Népszabadság*. 1992. március 18. 10.